

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Департман за психологију
Филозофског факултета у Нишу

Годишњака за психологију

Редакција

Весна Анђелковић
главни и одговорни уредник

Александра Костић
Татјана Стефановић-Станојевић
Небојша Мајсторовић
Вања Ковић
Владимир Хедрих

Међународни савет
Philip G. Zimbardo
Cecile Dillon
Andreas Hamburger
Marina Ajduković
Violeta Arnaudova
Dean Ajduković

Секретар редакције
Душан Тодоровић

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Тирила и Методија 2
godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Часопис је објављен уз финансијску подршку
Министарства просвете и науке Републике Србије.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Vol. 12, No. 14, 2015

Ниш 2017.

PERIODIKA

Series
Annuals

Psychology Department
Faculty of Philosophy, Niš

Annual Report - Psychology

Editorial Board

Vesna Anđelković

Editor in Chief

Aleksandra Kostić

Tatjana Stefanović-Stanojević

Nebojša Majstorović

Vanja Ković

Vladimir Hedrih

Međunarodni savet

Philip G. Zimbardo

Cecile Dillon

Andreas Hamburger

Marina Ajduković

Violeta Arnaudova

Dean Ajduković

Editorial Assistance

Dušan Todorović

Address

Faculty of Philosophy, Niš

18000 Niš

Ćirila i Metodija 2

godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

This annual is financially supported by
Ministry of Education and Science, Republic of Serbia.

SADRŽAJ

Marija Mladenov ULOGA DIMENZIJA AFEKTIVNE VEZANOSTI U PREDVIĐANJU VREMENSKE PERSPEKTIVE	7
Mila Dosković AFEKTIVNA VEZANOST STUDENATA RAZLIČITOG PROFESIONALNOG IZBORA	21
Jelena Opsenica Kostić, Tanja Panić RAZLIKE U PERCEPCIJI RODITELJSKOG PONAŠANJA KOD ADOLESCENATA IZ ISTE PORODICE	35
Srđan Dušanić, Nikola Maričić PORODIČNI ODNOSI I RELIGIJSKA SOCIJALIZACIJA MLADIH U PRORELIGIOZNOM OKRUŽENJU	49
Milena Stojković OSOBI NE LIČNOSTI I PREFERIRANI STILOVI LJUBAVI KAO PREDIKTORI BRAČNOG STATUSA ODRASLIH	65
Ana Milojković, Mirosava Đurišić-Bojanović, Sofija Cerović, Marko Pavićević, Andrija Dulović CRTE LIČNOSTI I MOTIVI KAO PREDIKTORI SPREMNOSTI ZA PREUZIMANJE RIZIKA U POSLOVNOM OKRUŽENJU	83
Aleksandra Stojilković TRAUMA U DETINJSTVU	99
Milica Zajić OBRASCI AFEKTIVNE VEZANOSTI I MODALITETI AGRESIVNOSTI KOD DELINKVENATA	117
Bojan Veljković INTERVENCIJE U KRIZI – POMOĆ ŽRTVAMA I POMAGAČIMA KROZ PSIHOLOŠKU INTEGRACIJU TRAUME	137

CONTENTS

Marija Mladenov THE ROLE OF ATTACHMENT DIMENSIONS IN PREDICTING TIME PERSPECTIVE	7
Mila Dosković ATTACHMENT IN STUDENTS OF DIFFERENT PROFESSIONAL CHOICE	21
Jelena Opsenica Kostić, Tanja Panić RAZLIKE U PERCEPCIJI RODITELJSKOG PONAŠANJA KOD ADOLESCENATA IZ ISTE PORODICE	35
Srđan Dušanić, Nikola Maričić RELATIONS WITHIN FAMILY AND RELIGIOUS SOCIALISATION OF ADOLESCENTS IN PRO-RELIGIOUS ENVIRONMENT	49
Milena Stojković PERSONALITY TRAITS AND PREFERRED STYLES OF LOVE AS PREDICTORS OF MARITAL STATUS OF ADULTS	65
Ana Milojković, Mirosava Đurišić-Bojanović, Sofija Cerović, Marko Pavićević, Andrija Dulović PERSONALITY TRAITS AND MOTIVES AS PREDICTORS OF WILLINGNESS TO TAKE THE RISK IN BUSINESS ENVIRONMENT ...	83
Aleksandra Stojilković TRAUMA IN CHILHOOD	99
Milica Zajić PATTERNS OF AFFECTIVE ATTACHMENTS AND MODALITIES OF AGRESSION BETWEEN DELINQUENTS	117
Bojan Veljković CRISIS INTERVENTION –HELPING VICTIMS AND SUPPORTING PROFFESIONALS BY PSYCHOLOGICAL INEGRATION OF THRAUMA	137

ULOGA DIMENZIJA AFEKTIVNE VEZANOSTI U PREDVIĐANJU VREMENSKE PERSPEKTIVE¹

Apstrakt

Predstavljeno istraživanje bavilo se ispitivanjem uloge dimenzija afektivne vezanosti, Anksioznosti i Izbegavanja, u predviđanju dimenzija vremenske perspektive: Pozitivne prošlosti, Negativne prošlosti, Hedonističke sadašnjosti, Fatalističke sadašnjosti i Budućnosti. Na uzorku, koji obuhvata 146 studenata Filozofskog fakulteta u Nišu (29 muškog i 117 ženskog pola) starosti između 18 i 23 godine ($AS=20.31$), primenjeni su instrumenti ECR i ZPTI. U obradi rezultata korišćena je multipla regresija, gde su kao kriterijum postavljene dimenzije vremenske perspektive, a prediktorske varijable Anksioznost i Izbegavanje. Utvrđeno je da pretpostavljeni prediktori imaju značajan zajednički udeo u predviđanju Negativne prošlosti ($R^2=0.16$; $F=13.68$; $p<0.01$) i Fatalističke sadašnjosti ($R^2=0.06$; $F=4.88$; $p<0.01$). Dok u predviđanju Negativne prošlosti obe dimenzije afektivne vezanosti ostvaruju nezavisan doprinos, i to jednak ($\beta=0.30$, $p=0.00$), u predviđanju Fatalističke sadašnjosti ulogu ima samo Anksioznost ($\beta=0.25$, $p=0.00$). Statistički značajnim prediktorom Pozitivne prošlosti pokazalo se Izbegavanje ($\beta=-0.16$, $p=0.05$). Ovim rezultatima je delimično potvrđena hipoteza istraživanja, zasnovana na teorijskim i empirijskim podacima.

Ključne reči: Anksioznost, Izbegavanje, vremenska perspektiva

Uvod

Vreme u životu individue ne predstavlja samo fizičku kategoriju, već i psihološku dimenziju koja ličnim i socijalnim iskustvima osobe daje određeni smisao, red i koherentnost (Zimbardo & Boyd, 1999). U ovoj subjektivnoj paradigmi, o vremenu se ne govori kao o realnom događaju, već se ono posmatra kroz perspektivu opažača, odnosno kroz stav koji on ima prema vremenu, a koji dalje određuje njegova osećanja i ponašanje prilikom suočavanja sa različitim stimulusima kojima je izložen (Kostić i Nedeljković, 2013). Jedan od aspekata vremena, koji je prepoznat u okviru ove paradigme, jeste vremenska perspektiva. Ona se može shvatiti kao često nesvestan proces smeštanja kontinuiranih iskustava osobe u određene vremenske kategorije (Zimbardo & Boyd, 1999). Tako Zimbardo i Bojd razlikuju šest glavnih vremenskih perspektiva: *Pozitivnu prošlost, Negativnu prošlost, Hedonističku sadašnjost, Fatalističku sadašnjost, Budućnost i Trandcendentalnu budućnost.*

Osobe se međusobno razlikuju prema vremenskoj perspektivi koja je kod njih dominantna, a koja nastaje kao posledica adaptacije na određene uslove života koji

¹ Nastanak rada je finansiran sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru rada na projektu 179002.

su određeni faktorima kao što su religija, obrazovanje, kultura, ekonomski status, druge osobe, značajni životni događaji (Kostić i Nedeljković, 2013). Za osobe koje imaju nostalgican i pozitivan stav prema prošlosti se kaže da imaju dominantnu perspektivu *Pozitivne prošlosti* (Zimbardo & Boyd, 1999). U skladu sa subjektivnim modelom vremena, značajni životni događaji, kao odrednica ove perspektive, ne moraju biti realno pozitivni, već je važan način na koji ih je osoba interpretirala (Kostić i Nedeljković, 2013). Pozitivna rekonstrukcija prošlosti stoji u osnovi pozitivnog stava prema prošlosti, čineću osobu otpornijom na stres. Nasuprot njoj, osoba kod koje dominira *Negativna prošlost* ima generalno negativan pogled na prošlost i sklona je evociranju negativnih uspomena, uz osećanja tuge i kajanja. Zimbardo i Boyd (Zimbardo & Boyd, 1999) ističu ulogu osobe, odnosno njenih kognitivnih procesa, i u izgradnji ovakvog stava prema prošlosti. Ovi pojedinci pokazuju sklonost obnavljanju uspomena o neuspesima, frustracijama, traumama, bez obzira na sadašnjost, što ih čini anksioznim, te manje funkcionalnim (Kostić i Nedeljković, 2013). Prema pretpostavci Zimbarda i Bojda (Zimbardo & Boyd, 1999) Pozitivna prošlost, kao opozit Negativnoj prošlosti, biće u negativnoj korelaciji sa svim ponašanjima sa kojima je negativna orijentacija prema prošlosti pozitivno povezana. *Hedonistička sadašnjost* podrazumeva vremensku perspektivu u kojoj dominiraju hedonistički stavovi prema životu, a koji podrazumevaju uživanje i spremnost na rizik. Tako dominantno usmerene na trenutna zadovoljstva, ove osobe ne misle o posledicama u budućnosti. Pojedinci kod kojih preovladava stav bespomoćnosti, verovanje da njihov život i budućnost nisu pod njihovom kontrolom zauzimaju perspektivu *Fatalističke sadašnjosti*. Petu kategoriju čine osobe dominantno usmerene na *Budućnost*, odnosno planiranje ciljeva i usmerenost na postignuće. Njih karakteriše pažljivo i savesno obavljanje aktivnosti za koje veruju da će ih dovesti do postavljenog cilja, pokazujući pritom spremnost na ulaganje velikog napora, suzdržavanje od trenutnih zadovoljstava i podnošenje neprijatnih situacija zarad postizanja tog značajnog cilja u budućnosti (Kostić i Nedeljković, 2013). *Transcendentalna budućnost* se odnosi na verovanje osobe u život posle smrti, što se manifestuje kroz visoku samokontrolu, pažljivost, promišljenost i nisku agresivnost zbog brige o mogućim posledicama svog ponašanja. Ova dimenzija nije ispitivana u ovoj studiji.

Porodica i vršnjaci, značajne druge osobe su izdvojene kao činioci koji određuju način doživljavanja vremena (Kostić i Nedeljković, 2013). Prema teoriji afektivne vezanosti, interpersonalna iskustva sa značajnom drugom osobom, koja se izdvojila kao dominantna figura afektivnog vezivanja, u ranim godinama života, važna su za socijalni i emocionalni razvoj ličnosti, odnosno razvoj kapaciteta za uspostavljanje bihevioralne i afektivne regulacije (Stefanović-Stanojević, 2011). Ova emocionalna iskustva dovode do formiranja određenih verovanja o sebi i značajnim drugima, *unutrašnjih radnih modela*, te odgovarajućih obrazaca afektivne vezanosti: *sigurnog, izbegavajućeg, ambivalentnog ili dezorganizovanog*. Ti rani obrasci su vrlo ireverzibilni, te se, u obliku unutrašnjih modela, prenose na partnerske odnose, gde partner postaje dominantna figura vezanosti. Tako se pokazalo da posebno partnerske veze u adolescentskom periodu visoko koreliraju sa kvalitetom ranih afektivnih veza (Steinberg, 1990, prema Stefanović-Stanojević, 2011).

U pokušaju da definišu partnersku ljubav, Hazan i Šejver (Hazan & Shaver, 1987) su pošli od pretpostavke da bi upravo teorija afektivne vezanosti Džona Bolbija mogla biti dobra teorijska osnova. Oni su ljubav predstavili kao kombinaciju tri kontrolna sistema ponašanja: sistema afektivne vezanosti, sistema pažnje i sistema seksualnog ponašanja. Opisujući ove sisteme, Bolbi (Bowlby, 1969/80, prema Stefanović-Stanojević, 2012) navodi kako svaki od njih poseduje i kognitivno-bihejvioralne mehanizme, koji omogućavaju praćenje i korigovanje primarne strategije, usmerene na dostizanje postavljenog cilja, prilagođavajući je zahtevima sredine, odnosno kontekstu. Cilj prvog sistema je osećaj zaštite i sigurnosti, drugi sistem je usmeren na umanjene patnje i podsticanje rasta druge osobe uživljavanjem u njena stanja, dok se treći odnosi na zadovoljenje seksualnih želja partnera. Ukoliko ovi ciljevi nisu zadovoljeni aktiviranjem primarnih strategija, odnosno ukoliko postoji frustracija potreba za afektivnom vezanošću, dolazi do aktivacije sekundarnih: hiperaktivacija i deaktivacija. Za ovaj rad je važan prvi kontrolni sistem, čija hiperaktivacija se ogleda u prenaplašavanju nedostupnosti figure afektivne vezanosti, u ovom slučaju, partnera, prekomernoj zavisnosti od njega, pokušajima da se on kontroliše i pridobije njegova pažnja (Shaver & Mikulincer, 2002). S druge strane, deaktivacija podrazumeva otuđenje, usmerenost i oslanjanje na sebe, kako bi se izbeglo odbacivanje od strane figure afektivne vezanosti. Iako su ovi autori afektivnu vezanost procenjivali korišćenjem kategorijalnog pristupa, neke kasnije studije ukazale su da bi predstavljanje kvaliteta afektivne vezanosti u dvodimenzionalnom prostoru moglo biti ispravnije (npr. Bartholomew & Horowitz, 1991). Te dve dimenzije podrazumevaju *model sebe (Anksioznost)* i *model partnera (Izbegavanje vezanosti)* (Bartholomew, 1990). *Anksioznost* je određena slikom koju osoba ima o sebi, a u zavisnosti od koje će u različitom stepenu brinuti da partner neće biti dostupan kada joj je potreban i biti sklona angažovanju strategija hiperaktivacije sistema vezanosti. Osobe koje imaju nisko izraženu Anksioznost, imaju pozitivnu sliku o sebi. Prema Mihić i saradnicima (2008), osobe sa visoko izraženom Anksioznošću uverene su u sopstvenu disfunkcionalnost u situacijama odvojenosti od značajnih drugih osoba, te uslovljenost opstanka te veze od stepena u kome one zadovoljavaju njihove potrebe. Stalno u strahu da bi mogle biti napuštene, one ne veruju da su dovoljno spretno da ostanu u vezi, kao ni da je zaslužuju, zbog čega su spremne na potčinjavanje i žrtvu u bliskim odnosima.

Stepen *izbegavanja vezanosti*, odnosno stepen nepoverenja u partnerovu dobru volju, te sklonost deaktivaciji sistema vezanosti i ulaganju napora kako bi se održala lična nezavisnost, je određen unutrašnjim modelom partnera, odnosno slikom koju osoba ima o partneru (Bartholomew, 1990). Pojedinci sa nisko izraženim Izbegavanjem imaju pozitivnu sliku o drugima. Prema Mihić i saradnicima (2008), kognitivni obrazac izbegavanja u bliskim relacijama podrazumeva uverenje da je neophodno osloniti se na sebe jer druge osobe ne mogu pružiti *osećaj sigurnosti, stabilnosti, brige, prihvatanja i poštovanja* (Mihić i sar, 2008, str. 68). Ovaj obrazac karakteriše i negiranje potrebe za emocionalnim odnosima – pošto će druge osobe uskratiti zaštitu i negu, ne treba ulaziti u bliske odnose, već se treba usmeriti na sebe, kontrolisati emocije i održati racionalnost.

Kombinacijom ovih dimenzija se dobijaju četiri osnovna obrasca afektivne vezanosti: sigurni (niska Anksioznost i nisko Izbegavanje), izbegavajući (niska Anksioznost i visoko Izbegavanje), preokupirani (visoka Anksioznost i nisko Izbegavanje) i bojažljivi (visoka Anksioznost i visoko Izbegavanje) (Bartholomew & Shaver, 1998).

Unutrašnji radni modeli se mogu definisati kao generalizovane reprezentacije događaja koje podrazumevaju tri vremenske dimenzije: prošlost, sadašnjost i budućnost (Laghi et al, 2009). Prema ovim autorima, oni reflektuju svojstva prošlih događaja, sadašnjih saznanja i budućih očekivanja. Smeštajući ih u dimenzije prošlosti i budućnosti, Cimerman (Zimmermann, 1999) navodi da ovi radni modeli određuju vremensku perspektivu budućnosti i obradu informacija iz prošlosti. Pored toga, a zahvaljujući snažnoj tendenciji asimiliranja sadašnjih iskustava u postojeće modele, izgrađeni radni modeli određuju i da li će osoba primetiti i kako će interpretirati sadašnje postupke partnera (Stefanović-Stanojević, 2011).

Istraživanja odnosa između afektivne vezanosti i vremenske perspektive su pokazala da afektivna vezanost za roditelje i vršnjake jeste važan korelat vremenske perspektive (Laghi et al, 2009; Kostić i Nedeljković, 2013). Pored toga, postoje i studije čiji je cilj bio ispitati odnos između partnerske afektivne vezanosti i vremenske perspektive (Kušanić, 2011; Kominiarczuk & Gordon, 2013). U istraživanju Kominiarczuk i Gordona (2013) je otkriveno da dimenzija Anksioznosti jeste u pozitivnoj korelaciji sa Fatalističkom sadašnjošću, dok je Izbegavanje vezanosti u pozitivnoj korelaciji sa Negativnom prošlošću, Hedonističkom sadašnjošću i Fatalističkom sadašnjošću, a u negativnoj sa Pozitivnom prošlošću i Budućnošću. U radu Kušanić (2011) dobijeno je da Anksioznost, kao dimenzija partnerske afektivne vezanosti, jeste u pozitivnoj korelaciji sa Negativnom prošlošću, Fatalističkom i Hedonističkom sadašnjošću, dok je dimenzija Izbegavanje vezanosti pozitivno povezana sa Negativnom prošlošću i Fatalističkom sadašnjošću, a negativno korelirana sa Pozitivnom prošlošću.

Prethodna istraživanja govore u prilog tezi da unutrašnji radni modeli mogu biti determinante odnosa osobe prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Međutim, da bi se izveo takav zaključak, tj. da bi se došlo do istraživanja sa tako visokom ekplanativnom moći, neophodno je dobiti preciznije rezultate o korelacijama ovi konstrukata, s obzirom na to da rezultati prethodnih istraživanja nisu potpuno saglasni. Sa ciljem da se upotpune podaci o njihovom odnosu sprovedeno je ovo istraživanje.

Metod

Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja je dati odgovor na pitanje da li se na osnovu stepena izraženosti dimenzija afektivne vezanosti (*Anksioznost, Izbegavanje vezanosti*) može predvideti doživljaj vremena, definisanog kroz pet dimenzija vremenske perspektive (*Pozitivna prošlost, Negativna prošlost, Hedonistička sadašnjost, Fatalistička sadašnjost, Budućnost*).

Varijable i instrumenti

Dimenzije afektivne vezanosti

Anksioznost i Izbegavanje vezanosti predstavljaju dve ortogonalno postavljene dimenzije afektivne vezanosti koje se odnose na stepen brige i sumnje u dostupnost partnera (Anksioznost) i stepen potrebe da se održi emocionalna i bihevioralna nezavisnost u partnerskom odnosu (Izbegavanje vezanosti) (Bartholomew, 1990). Instrument za merenje ovih dimenzija u partnerskim odnosima sastavili su Brennan, Klark i Šejver – *Skala iskustava u bliskim odnosima* (Experiences in Close Relationship Scale – ECR, Brennan, Clark & Shaver, 1998). U ovom istraživanju je korišćena srpska verzija ove skale (Stefanović Stanojević, 2012). Instrument je sastavljen iz 36 stavki, na koje se odgovara zaokruživanjem stepena slaganja sa svakom od tvrdnji na sedmostepenoj skali Likertovog tipa. Ukupan skor za svaku od dimenzija se dobija sumiranjem odgovora na odgovarajućim stavkama (18 stavki za obe dimenzije), čime minimalni skor na dimenziji iznosi 18, a maksimalni 126. Pouzdanost testa, utvrđena metodom interne konzistencije, je srednje visine. Cronbachov alfa koeficijent za dimenziju Anksioznost iznosi 0.86, a za dimenziju Izbegavanje 0.89.

Tipovi vremenske perspektive

Pozitivna prošlost, Negativna prošlost, Hedonistička sadašnjost, Fatalistička sadašnjost i Budućnost čine pet tipova vremenske perspektive, definisanih u modelu Zimbarda i Bojda (Zimbardo & Boyd, 1999). Pet dimenzija vremenske perspektive operacionalno su definisane preko skora postignutog na *Zimbardovom Upitniku vremenske perspektive* (ZTPI; Zimbardo Time Perspective Inventory; Zimbardo & Boyd, 1999), koji su za primenu na srpskom uzorku adaptirale Nedeljković i Kostić. Ovaj upitnik sadrži 52 tvrdnje, a od ispitanika se traži da oceni u kojoj meri se svaki od tih ajtema odnosi na njega, zaokruživanjem odgovarajućeg broja na petostepenoj skali Likertovog tipa. Upitnik je sastavljen iz pet subskala, koje predstavljaju operacionalizaciju svakog tipa perspektive. Sumiranjem odgovora na odgovarajućoj subskali i deljenjem ovog zbira sa ukupnim brojem ajtema za svaku subskalu dobija se prosečan skor za svaki do pet faktora. Pouzdanost subskala, merena metodom interne konzistencije, kreće se od niske do srednje, Cronbachovi alfa koeficijenti iznose 0.85 za Negativnu prošlost, 0.80 za Hedonističku sadašnjost, 0.72 za Pozitivnu prošlost, 0.72 za Budućnost i 0.74 za dimenziju Fatalistička sadašnjost.

Hipoteze istraživanja

Osnovna hipoteza ovog istraživanja je da se na osnovu stepena izraženosti dimenzija afektivne vezanosti (*Anksioznost, Izbegavanje vezanosti*) mogu predvideti dimenzije vremenske perspektive (*Pozitivna prošlost, Negativna prošlost, Hedonistička sadašnjost, Fatalistička sadašnjost, Budućnost*).

Pretpostavka je da se na osnovu više izraženosti Anksioznosti i Izbegavanja, mogu predvideti viši skorovi na dimenzijama Negativna prošlost i Fatalistička sadašnjost, odnosno niži skor na dimenziji Pozitivna prošlost. Hipoteze koje se odnose na vezu između dimenzija afektivne vezanosti, s jedne strane, i Hedonističke sadašnjosti i Budućnosti, s druge strane, nisu specifikovane, već su činile eksplorativni deo istraživanja.

Uzorak

Uzorak je činilo 146 ispitanika, pripadnika studentske populacije, sa Filozofskog fakulteta u Nišu. Od toga 64 studenta sociologije (46 ženskog pola i 18 muškog pola), 13 studenata novinarstva (10 ženskog pola i 3 muškog pola) i 69 studenata psihologije (61 ženskog pola i 8 muškog pola). Starost ispitanika se kretala od 18 do 23 (AS=20,31).

Postupak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u periodu od decembra 2014. do maja 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Ispitivanje je bilo grupno, a učesnici su informisani o anonimnosti ispitivanja i korišćenju dobijenih podataka samo u istraživačke svrhe.

Rezultati

Sa ciljem da se odgovori na postavljeno pitanje, najpre je primenjena multipla regresiona analiza, u kojoj su kao prediktori postavljene varijable pol, godine starosti i departman, a kao kriterijum različite dimenzije vremenske perspektive. Ovaj korak je izvršen sa ciljem kontrolisanja efekta egzogenih varijabli.

Nakon toga je primenjena nova višestruka regresiona analiza, u kojoj su kao prediktori postavljene dimenzije afektivne vezanosti, a kao kriterijum standardizovani reziduali dimenzija vremenske perspektive, dobijeni u prethodnom koraku.

Tabela 1. *Multipla regresiona analiza: Anksioznost i Izbegavanje kao prediktori Negativne prošlosti*

	Negativna prošlost			
	Beta	Statistička značajnost	F	Sažetak modela
Anksioznost	0.30	0.00	13.68**	R= 0.40
Izbegavanje vezanosti	0.30	0.00		R ² = 0.16

** statistički značajno na nivou $p < 0.01$

Podaci iz tabele 1 pokazuju da Anksioznost i Izbegavanje vezanosti, odnosno ova kombinacija prediktora umereno linearno korelira sa Negativnom prošlošću, te

da objašnjava 16% varijanse skora na skali Negativne prošlosti. Na osnovu ovih rezultata zaključuje se da se negativna orijentacija prema prošlosti može predvideti na osnovu stepena izraženosti dimenzija afektivne vezanosti. Obe dimenzije jesu jednako dobri prediktori, a korelacije su na granici između niske i korelacije srednje jačine. Što su kod pojedinca više izražene Anksioznost i Izbegavanje vezanosti, to će on imati negativniji odnos prema prošlosti.

Tabela 2. *Multipla regresiona analiza: Anksioznost i Izbegavanje kao prediktori Hedonističke sadašnjosti*

	Hedonistička sadašnjost			
	Beta	Statistička značajnost	F	Sažetak modela
Anksioznost	0.04	0.63	0.41	R= 0.08
Izbegavanje vezanosti	-0.06	0.48		R ² = 0.01

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 2 može se zaključiti da dimenzije afektivne vezanosti, Anksioznost i Izbegavanje vezanosti, u kombinaciji, objašnjavaju 1% varijanse skora na skali Hedonističke sadašnjosti, koji nije statistički značajan. Pored toga, nijedan od prediktora ne ostvaruje pojedinačni doprinos u predviđanju kriterijuma. Dakle, na osnovu skorova na skalama Anksioznosti i Izbegavanja ne može se predvideti hedonistička orijentacija prema sadašnjosti.

Tabela 3. *Multipla regresiona analiza: Anksioznost i Izbegavanje kao prediktori Pozitivne prošlosti*

	Pozitivna prošlost			
	Beta	Statistička značajnost	F	Sažetak modela
Anksioznost	0.05	0.53	2.35	R= 0.18
Izbegavanje vezanosti	-0.16	0.05		R ² = 0.03

Podaci iz tabele 3 pokazuju da Anksioznost i Izbegavanje vezanosti, odnosno ova kombinacija prediktora ne objašnjava statistički značajan procenat skora na skali Pozitivne prošlosti (3%). Međutim, iz ovih podataka se može izvesti i zaključak da Izbegavanje ostvaruje statistički značajan nezavisni doprinos predviđanju pozitivne orijentacije prema prošlosti. Što je Izbegavanje manje izraženo, to će se stav prema prošlosti biti pozitivniji.

Tabela 4. *Multipla regresiona analiza: Anksioznost i Izbegavanje kao prediktori Budućnosti*

	Budućnost			
	Beta	Statistička značajnost	F	Sažetak modela
Anksioznost	0.00	1.00	0.05	R= 0.03
Izbegavanje vezanosti	-0.03	0.76		R ² = 0.00

Podaci dati u tabeli 4 pokazuju da se skorovima postignutim na dimenzijama afektivne vezanosti ne može objasniti skor na skali Budućnosti. Na osnovu ovih

rezultata može se zaključiti da Anksioznost i Izbegavanje nisu značajni prediktori Budućnosti kao vremenske perspektive.

Tabela 5. *Multipla regresiona analiza: Anksioznost i Izbegavanje kao prediktori Fatalističke sadašnjosti*

	Fatalistička sadašnjost			Sažetak modela
	Beta	Statistička značajnost	F	
Anksioznost	0.25	0.00	4.88**	R= 0.25
Izbegavanje vezanosti	-0.01	0.89		R ² = 0.06

** statistički značajno na nivou $p < 0.01$

Iz podataka datih u tabeli 5 može se izvesti zaključak da Anksioznost i Izbegavanje vezanosti, tj. ova kombinacija prediktora nisko korelira sa Fatalističkom sadašnjosti, te da objašnjava 6% varijanse skora na skali Fatalističke sadašnjosti. Analizom nezavisnih doprinosa prediktora, zaključuje se da se na osnovu nivoa izraženosti Anksioznosti može predvideti fatalistička orijentacija prema sadašnjosti, i da je ta korelacija niska. Što je kod pojedinca više izražena Anksioznost, to će on biti skloniji fatalističkoj orijentaciji prema sadašnjosti.

Diskusija

Ova studija za svoj osnovni cilj je imala proveravanje uloge dimenzija afektivne vezanosti, Anksioznosti i Izbegavanja vezanosti, u predviđanju dimenzija vremenske perspektive: Pozitivne prošlosti, Negativne prošlosti, Hedonističke sadašnjosti, Fatalističke sadašnjosti i Budućnosti. Utvrđeno je da prediktori uključeni u model imaju značajan zajednički udeo u predviđanju Negativne prošlosti i Fatalističke sadašnjosti, čime je delimično potvrđena hipoteza istraživanja. U toj kombinaciji, one objašnjavaju 16% varijanse skora na skali Negativne prošlosti, odnosno 6% na skali Fatalističke sadašnjosti. Pritom, nezavisan doprinos u predviđanju Fatalističke sadašnjosti ostvaruje samo Anksioznost. Ove dimenzije afektivne vezanosti se nisu pokazale značajnim prediktorima dimenzija Hedonističke sadašnjosti i Budućnosti. U predviđanju Pozitivne prošlosti statistički značajan doprinos ostvaruje samo Izbegavanje vezanosti. Što je Anksioznost izražena u višem stepenu, to je stav prema prošlosti negativniji i fatalistička orijentacija prema sadašnjosti izraženija. Kada se radi o drugoj dimenziji afektivne vezanosti, što osoba više izbegava vezanost, to je njen odnos prema događajima iz prošlosti negativniji i manje je sklona sentimentalnom i toplom stavu prema prošlosti.

Negativna orijentacija prema prošlosti i fatalistička prema sadašnjosti kod osoba sa visokom Anksioznošću, kao i usmerenost na negativne uspomene iz prošlosti, odnosno odsustvo pozitivnog stava prema prošlim događajima kod osoba sa visokih Izbegavanjem bi mogle biti objašnjene kognitivnim obrascima koje su otkrili Mihić i saradnici (2008).

Poznato je da uverenja oblikuju, ne samo emocionalne i bihevioralne odgovore, već i percepciju, interpretaciju podataka, pamćenje i reprodukciju (Beck, 2007). Kada se nađe u nekoj situaciji, osoba će selektivno usmeravati svoju pažnju ka onome što potvrđuje njeno verovanje, ne obraćajući pažnju na one informacije koje ne govore njemu u prilog.

Iz ugla kognitivnog modela bi se tako izbegavanje bliskih emocionalnih odnosa, racionalnost, kontrola i usmerenost na sebe, strategije deaktivacije sistema afektivne vezanosti, mogli posmatrati kao kompenzatorske strategije, koje osobi olakšavaju da se nosi sa negativnim uverenjima o značajnim drugima. Sličnu ulogu kod osoba sa visokom Anksioznošću ima strategija hiperaktivacije sistema vezanosti, koja se zasniva na pretpostavci da će njihova veza opstati pod uslovom da se one stalno žrtvuju i zadovoljavaju potrebe partnera. Kako bazično uverenje utiče na pažnju i pamćenje, čineći ih selektivnim, one će opažati odbijanje čak i kada ono realno ne postoji, a takođe će i lakše obnavljati događaje iz prošlosti u kojima su iskusili odbacivanje.

Stoga, osobe sa visokom Anksioznošću, sa snažnim uverenjem da ne zaslužuju ljubav i strahom da će biti ostavljene, pokazuju sklonost ruminiranju iskustava koja potvrđuju ova uverenja, a koja su ispunjena frustracijama i traumatičnim iskustvima, što vodi dominantno negativnoj orijentaciji prema prošlosti. One su sklone stvaranju jakih asocijacija između ovih negativnih iskustava, usled čega, obnavljanje jedne uspomene povlači za sobom obnavljanje i onih povezanih sa njom (Mikulincer & Shaver, 2003, prema Shaver & Mikulincer, 2014). Obnavljanje ovih sećanja, odnosno emocionalnih stanja koja ih prate, služi njihovom cilju – pridobijanje pažnje partnera, zbog čega bi one mogle čak i preuveličavati njihov intenzitet, te njihov ugrožavajući potencijal. Jedan od načina na koji se to postiže je pripisivanje odgovornosti za ishod nekontrolabilnim i generalnim personalnim nedostacima. Tako, preuveličavanjem sopstvene bespomoćnosti i ranjivosti, prezentujući se slabim i zavisnim od drugih, mogu privući željenu pažnju, te dobiti za njih tako važnu podršku i zaštitu od drugih (Cassidy & Berlin, 1994). Ukoliko bi bile kompetentne, mogle bi izgubiti pažnju.

Međutim, ovaj doživljaj bespomoćnosti nije samo hiperaktivaciona strategija, on i realno postoji u kognitivnom obrascu ove osobe, koga karakteriše opažanje sopstvene nesposobnosti da funkcioniše nezavisno od figure vezanosti, a koji je nastao kroz ranije interakcije sa nedostupnim ili nepouzdanim osobama. Otuda i njihov fatalistički pogled na sadašnjost. Dakle, i pored realnih osnova za negativan odnos prema prošlosti, a fatalistički prema sadašnjosti, pretpostavlja se da se dobijena veza jednim delom može objasniti i njihovom kognitivnom pristrasnošću koja se ogleda u preteranoj generalizaciji i ekstrapolaciji ranijih negativnih iskustava sa figurom afektivne vezanosti na nove odnose i aktuelne situacije (Mikulincer & Shaver, 2003, prema Shaver & Mikulincer, 2014). Ovi rezultati se delimično poklapaju sa nalazima studije Kominiarczuk i Gordona (2013), gde je dimenzija Anksioznosti bila u pozitivnoj korelaciji sa Fatalističkom sadašnjošću, kao i onima koje je dobila Kušanić (2011), a gde je Anksioznost bila u pozitivnoj korelaciji sa Negativnom prošlošću, Fatalističkom i Hedonističkom sadašnjošću.

Sličan odnos prema prošlosti dobijen kod osoba sa izraženim Izbegavanjem ne može biti objašnjen na ovaj način. Nasuprot individuama sa visokom Anksioznošću, ove osobe teže potiskivanju emocionalnih iskustava, pa i onih vezanih za odnos sa figurama afektivne vezanosti (Fraley & Brumbaugh, 2007). Pretpostavka ja da je za to odgovorna njihova odbrambena strategija, čiji je cilj izbegavanje bola i frustracije zbog nezadovoljenja potrebe za afektivnom vezanošću, a koja se manifestuje ignorisanjem i plićom obradom informacija koje bi mogle da aktiviraju njihov sistem vezanosti. Pri suočavanju sa pretnjom, ličnom ili vezanom za interpersonalni odnos, ove osobe se trude da blokiraju osećanja i uspomene u vezi sa njom. Kako su pokazali neki eksperimenti (Fraley & Brumbaugh, 2007), osobe sa visokim Izbegavanjem vrlo površno obrađuju informacije koje su u vezi sa afektivnim vezama, što posledično dovodi i do neuspešnije reprodukcije. U jednom drugom istraživanju (Mikulincer & Orbach, 1995) od ispitanika se tražilo da reprodukuju rana iskustva u kojima su doživeli ljutnju, tugu, anksioznost i sreću i da ih rangiraju prema intenzitetu. Osobe sa visokim Izbegavanjem su imale najduže vreme latencije i ocenile su ih najmanje inenzivnim, dok su se osobe sa visokom Anksioznošću najbrže setile tih događaja, a emocionalne reakcije procenile najintenzivnijim.

U studiji predstavljenoj u ovom radu se od ispitanika tražilo da izveste o postojanju pozitivnih i negativnih iskustava iz prošlosti, te tendenciji da ih obnavljaju, ali ne i da ih opišu i ocene intenzitet emocija koja ona kod njih proizvode. Na osnovu toga se saznalo da osobe sa visokim Izbegavanjem na prošlost ne gledaju sa nostalgijom, ne doživljavaju je pozitivnom, već je nasuprot tome odnos prema njoj negativan. Moguće je da je ova razlika u instrumentima odgovorna za razlike u nalazima. U istraživanju Kominiarczuk i Gordona (2013) Izbegavanje vezanosti je takođe bilo u pozitivnoj korelaciji sa Negativnom prošlošću, a u negativnoj sa Pozitivnom prošlošću, ali je u njemu utvrđena i pozitivna povezanost ove dimenzije sa Hedonističkom sadašnjnošću i Fatalističkom sadašnjnošću, a negativna sa Budućnošću. U radu Kušanić (2011) dobijeno je da Izbegavanje vezanosti pozitivno korelira sa Negativnom prošlošću i Fatalističkom sadašnjnošću, a negativno sa Pozitivnom prošlošću. Dakle, u ovim istraživanjima je dobijen veći broj statistički značajnih veza, zbog čega bi trebalo razmotriti postojanje neke eksterne varijable koja nije kontrolisana, a mogla bi biti faktor slučajnih ili sistematskih razlika u rezultatima. Ipak, i u njima je utvrđena pozitivna veza Izbegavanja sa Negativnom prošlošću, odnosno negativna sa Pozitivnom prošlošću. Ovaj rezultat je u saglasnosti sa pretpostavkom Zimbarda i Bojda (Zimbardo & Boyd, 1999) da će Negativna prošlost, kao suprotnost pozitivnoj orijentaciji prema prošlosti, biti u pozitivnoj korelaciji sa svim ponašanjima sa kojima je Pozitivna prošlost negativno povezana. U njihovoj studiji, Pozitivna prošlost je bila u negativnoj korelaciji sa anksioznošću, depresijom, a u pozitivnoj sa samopoštovanjem i srećom. Anksioznost u njihovom istraživanju nije predstavljala dimenziju afektivne vezanosti već crtu ličnosti.

Kako je iskustvo osoba sa negativnim unutrašnjim modelom značajnih drugih bilo ispunjeno udaljenim, odbacujućim interakcijama, ili takvim interpretacijama transakcija, njihov odnos prema prošlosti je dominantno negativan. Ovo bi se moglo objasniti pretpostavkom da ove osobe selektivno percipiraju kvalitet emocionalnih

iskustava, pa i onih interpersonalnih, te blokirajući svaku emocionalnu reakciju, iz straha da ponovo dožive odbacivanje, ne primećuju potencijalno funkcionalne aspekte emocionalnih iskustava (Shaver & Mikulincer, 2014). S druge strane, osobe koje su visoko anksiozne u bliskim odnosima ne percipiraju adaptivne potencijale ovih iskustava usmeravajući svoju pažnju samo na njihove negativne aspekte. Iako različito reaguju na emocionalna iskustva, ishod je vrlo sličan, i osobe sa visokim Izbegavanjem i osobe sa visokom Anksioznošću, usled ove selektivnosti u opažanju, a onda i sećanju, izgrađuju negativan stav prema prošlosti. Kako su pokazali rezultati nekih studija (npr. Berant, Mikulincer & Florian, 2001), pri suočavanju sa stresom ove individue pokazuju sličan način reagovanja pri susretu sa intenzivnim i dugotrajnim stresom, pokazujući pesimizam i povećavne uznemirenosti, što se objašnjava onim što im je zajedničko, a to je bazična nesigurnost u odnosu sa figurama afektivne vezanosti.

Rezultati ove studije upućuju na značaj iskustava sa figurama afektivne vezanosti, te izgrađenih unutrašnjih radnih modela, za individualne razlike u vremenskim perspektivama. Prema dobijenim nalazima, ta iskustva bi mogla biti značajna za odnos prema prošlosti i sadašnjosti, dok se percepcija budućnosti, definisana u ovom modelu vremenskih perspektiva, ne može predvideti na osnovu dimenzija afektivne vezanosti. Ograničenja ovog istraživanja ogledaju se u malom uzorku, koga čine samo adolescenti, zbog čega bi se nalazi mogli smatrati eksterno validnim, odnosno generalizabilnim samo za ovu populaciju. Takođe, sprovedena je statistička kontrola spoljnih varijabli, kojom je eliminisan deo varijanse objašnjen njima, ali koja ne može zameniti druge tehnike kontrole koje se primenjuju tokom ispitivanja. Stoga bi dobijene rezultate trebalo shvatiti kao smernice za buduća istraživanja, koja će prevazilaženjem ograničenja ove studije približiti naučnu javnost otkrivanju pravog modela odnosa između dimenzija afektivne vezanosti i vremenske perspektive.

Literatura

- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. *Journal of Social and Personal Relationships*, 7 (2), 147–178.
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61 (2), 226–244.
- Bartolomew K. & Shaver P. (1998). Methods of assessing attachment: Do they converge; in J. A. Simpson and W. S. Rholes (eds.): *Attachment theory and close relationships* (pp. 25-45), New York: Guilford Press.
- Beck, J. S. (2007). *Osnove kognitivne terapije*. Zagreb: Naklada Slap.
- Berant, E., Mikulincer, M. & Florian, V. (2001). The association of mothers' attachment style and their reactions to the diagnosis of infant's congenital heart disease. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 20 (2), 208-232.
- Brennan, K. A., Clark, C. L. & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview; in J. A. Simpson & W. S. Rholes (eds.):

- Attachment theory and close relationships* (pp. 46-76), New York: Guilford Press.
- Cassidy, J. & Berlin, L. J. (1994). The Insecure/Ambivalent Pattern of Attachment: Theory and Research. *Child Development*, 65 (4), 971–991.
- Fraley, R. C. & Brumbaugh, C. C. (2007). Adult Attachment and Preemptive Defenses: Converging Evidence on the Role of Defensive Exclusion at the Level of Encoding. *Journal of Personality*, 75 (5), 1033-1050.
- Hazan, C. & Shaver, P. (1987). Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (3), 511-524.
- Kominiarczuk, N. K., & Gordon, A. (2013). *Attachment insecurity depicts what time perspectives one lives in*. Poster presentation at the Western Psychological Association meeting, Reno, April 2013.
- Kostić, A. i Nedeljković, J. (2013). *Studije vremenskih perspektiva u Srbiji*. Niš: Punta
- Kušanić, I. (2011). *Odnos privrženosti ljubavnim partnerima u odrasloj dobi i vremenskih perspektiva*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Laghi, F., D'Alessio, M., Pallini, S. & Baiocco, R. (2009). Attachment Representations and Time Perspective in Adolescence. *Social Indicators Research*, 90 (2), 181-194.
- Mihić, I., Zotović, M. i Petrović, J. (2008). Rane disfunkcionalne kognitivne šeme: povezanost sa afektivnom vezanošću u bliskim relacijama u mlađem odraslom dobu. *Primenjena psihologija*, 1 (1-2), 57-76.
- Mikulincer, M., & Orbach, I. (1995). Attachment styles and repressive defensiveness: The accessibility and architecture of affective memories. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68 (5), 917-925.
- Shaver, P. R. & Mikulincer, M. (2002). Attachment-related psychodynamics. *Attachment and Human Development*, 4 (2), 133-161.
- Shaver, P. R., & Mikulincer, M. (2014). Adult attachment strategies and the regulation of emotion; in J. J. Gross (ed.): *Handbook of emotion regulation* (2nd ed., pp. 237-250). New York: Guilford Press.
- Stefanović Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost, razvoj, modaliteti i procena*. Niš: Filozofski fakultet.
- Stefanović Stanojević, T. (2012). *Da li mislimo ljubav kada kažemo ljubav*. Niš: Filozofski fakultet.
- Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-difference metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77 (6), 1271-1288.
- Zimmermann, P. (1999). Structure and functioning of internal working models of attachment and their role for emotion regulation. *Attachment and Human Development*, 1 (3), 291-306.
- Zimbardov upitnik vremenske perspektive. Preuzeto sa: <http://www.timeperspective.net/uploads/2/5/4/4/25443041/serbian.pdf> (12.12.2014.)

Marija Mladenov

THE ROLE OF ATTACHMENT DIMENSIONS IN PREDICTING TIME PERSPECTIVE

Abstract

This study investigated the role of Attachment dimensions, Anxiety and Avoidance, in predicting Time Perspective dimensions: Past Positive, Past Negative, Present Hedonistic, Present Fatalistic and Future. On the sample, which consisted of 146 students of the Faculty of Philosophy in Nis (29 male and 117 female), aged between 18 and 23 years ($M=20.31$), ECR and ZTPI were applied. Multiple regression analysis was used to evaluate the relationships between Time Perspective dimensions, as criteria, and Anxiety and Avoidance, as predictors. The results showed that those predictors had significant role in predicting Past Negative ($R^2=0.16$; $F=13.68$; $p<0.01$) and Present Fatalistic ($R^2=0.06$; $F=4.88$; $p<0.01$). While both of Attachment dimensions had independent, equally sized, contributions in predicting Past Negative ($\beta=0.30$, $p=0.00$), only Anxiety uniquely predicted Present Fatalistic ($\beta=0.25$, $p=0.00$). Avoidance was significant predictor of Past Positive ($\beta=-0.16$, $p=0.05$). These results partially confirmed the main hypothesis, based on theoretical and empirical data.

Key words: Anxiety, Avoidance, Time Perspective

AFEKTIVNA VEZANOST STUDENATA RAZLIČITOG PROFESIONALNOG IZBORA

Apstrakt

Predmet istraživanja je ispitati razlike u stepenu izraženosti dimenzija afektivne vezanosti i u učestalosti obrazaca vezanosti, između tri grupe studenata različitog profesionalnog izbora, kao i između ispitanika različitog pola. Uzorak od 341 ispitanika je prigodni. U istraživanju je korišćen Upitnik za procenjivanje afektivne vezanosti adolescenata i odraslih UPIPAV-R. Utvrđeno je da studenti psihologije/pedagogije, u odnosu na druge dve grupe, imaju više skorove na dimenziji Kapacitet za mentalizaciju, a niže na Negativnom modelu drugih; studenti mašinstva/elektronike, u odnosu na druge dve grupe, imaju niže skorove na Strahu od gubitka spoljašnje baze sigurnosti. U grupama studenata mašinskog/elektronskog i pravnog/ekonomskog fakulteta najzastupljeniji je izbegavajući obrazac afektivne vezanosti, a u grupi studenata psihologije/pedagogije dominira sigurni obrazac a najmanje je zastupljen izbegavajući obrazac. Ispitanici ženskog pola postižu više skorove na dimenzijama afektivne vezanosti Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti, Kapacitet za mentalizaciju i Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti. Kod ispitanika muškog pola je najzastupljeniji izbegavajući obrazac, a kod ispitanika ženskog pola sigurni i preokupirani obrazac afektivne vezanosti. Ne postoji uticaj interakcije između pola i grupe profesionalnog izbora. Rezultati su uglavnom u skladu sa nalazima iz naše sredine.

Ključne reči: afektivna vezanost, profesionalni izbor, studenti, pol.

Uvod

Afektivna vezanost

Teorija afektivnog vezivanja Bowlbija i Ainsworthove nastala je sredinom 20. veka. Ovi autori smatraju da se koreni ličnosti mogu uvideti još u najranijim interakcijama između majke i bebe, i bave se učincima ovih ranih iskustava na razvoj i kasnije funkcionisanje ličnosti. Prema Bowlbiju (Bowlby, 1969, 1988; prema Stefanović-Stanojević, 2005) prvi odnos koji dete uspostavlja jeste specifičan i neravno-pravan odnos sa majkom ili dominantnim starateljem, i ovaj odnos je definisan kao afektivna vezanost. Dete afektivnu vezu internalizuje u formi unutrašnjeg radnog modela sebe i unutrašnjeg radnog modela drugih, koji perzistiraju kroz odrastanje i u značajnoj meri utiču na formiranje i razvoj ličnosti, na odnose koje osoba uspostavlja i aktivnosti kojima teži. Unutrašnji radni modeli su relativno stabilni i teže uzajamnom potvrđivanju, mada značajna iskustva u vezama i drugi bitni događaji u

životu mogu da pod određenim uslovima izmene organizaciju afektivne vezanosti. Ainsworth (Ainsworth 1978, 1989; Ainsworth & Eichberg, 1989 1991; prema Stefanović-Stanojević, 2005) je razradila postupak (*Strana situacija*) za klasifikaciju individualnih razlika na osnovu kvaliteta unutrašnjih radnih modela. Definisan je sigurni obrazac afektivne vezanosti (pozitivan model sebe, pozitivan model drugih) i tri nesigurna obrasca afektivne vezanosti: izbegavajući (pozitivan model sebe, negativan model drugih), ambivalentni (negativan model sebe, pozitivan model drugih) i dezorganizovani (negativan model sebe, negativan model drugih). Relativno nepromenjeni obrasci afektivne vezanosti perzistiraju kroz odrastanje i utiču na oblikovanje dominantnih veza u odraslom dobu. U osnovi obrazaca su dve bipolarne, po pretpostavci, ortogonalne dimenzije afektivne vezanosti: Izbegavanje (reprezentuje model drugih) i Anksioznost (reprezentuje model sebe) (Bartholomew, 1990; prema Stefanović-Stanojević, 2005, 2011).

U novije vreme javljaju se i drugačije operacionalizacije afektivne vezanosti preko dimenzija, npr. instrument UPIPAV-R (Hanak, 2004; prema Stefanović-Stanojević, 2011; Hanak, 2010; Vukosavljević-Gvozden i Hanak, 2007) koji je korišćen i u ovom istraživanju. Instrument je konstruisan kroz analizu teorije i postojećih instrumenata za procenu afektivne vezanosti s namerom da se prevaziđu njihove teškoće i nedostaci u primeni. Novi instrument UPIPAV-R ispituje opšti obrazac vezivanja koji je, prema teoriji, odraz „stanja uma u pogledu afektivnog vezivanja“ (Hesse, 2008; Main et al., 1985; prema Dimitrijević i sar., 2011), odnosno reprezentacionog sveta jedinke. Jedna od prednosti ovog instrumenta je višedimenzionalnost – sadrži sedam skala afektivne vezanosti koje značajno doprinose razumevanju ispitivanih fenomena (Adamović, 2012; Hanak, 2010; Vukičević, 2010; Vukosavljević-Gvozden i Hanak, 2007):

- Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti – strah od gubitka figure vezanosti i verovanje kako je taj gubitak nenadoknativ, da ima fatalne, trajne posledice po dalji tok života;
- Kapacitet za mentalizaciju – sklonost osobe ka analizi, razumevanju i anticipaciji svojih i tuđih mentalnih stanja i procesa, ukazuje na razvijenu empatiju;
- Nerazrešena porodična traumatizacija – negativna i bolna osećanja, negativni stavovi prema svom detinjstvu i porodici, nerazrešeni konflikti, napeti i ambivalentni odnosi sa bliskim osobama u prošlosti i sadašnjosti;
- Negativan model selfa – shvatanje sopstvene nedostojnosti i neadekvatnosti u domenu afektivnog vezivanja, nesigurnosti u sebe i svoje vrednosti;
- Negativan model drugih – negativna verovanja o ljudskoj prirodi, shvatanja i osećanja da su bliske osobe neadekvatan oslonac u važnim životnim pitanjima, te da se mora biti oprezan i distanciran u odnosu na druge;
- Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti – postojanje bliskih ljudi za koje je osoba vezana, na koje može da se osloni i koje je čine sigurnom, osoba ume da ih koristi kao bazu sigurnosti i važno joj je da ima oslonac u drugim ljudima;

- Slaba regulacija besa – osvetoljubivo i neprijateljsko ponašanje u situacijama frustracije, destruktivni načini ispoljavanja besa.

Još jedna prednost ovog upitnika je mogućnost kategorijalnog sagledavanja afektivne vezanosti uz pomoć obrazaca afektivnog vezivanja koji se dobijaju postupkom klasterizacije, a koji su interpretabilni u skladu sa pristupom Bartholomew (Bartholomew & Horowitz, 1991; prema Hanak, 2004).

Profesionalni izbor

Početak pedesetih godina 20. veka pojavio se niz teorija profesionalnog izbora, koje većinom predstavljaju pokušaj objašnjenja psiholoških faktora zanimanja, odnosno tumačenje kako se razvija profesionalno opredeljenje, koji psihološki faktori determinišu preferenciju pojedinih zanimanja i kako sazrevanje i socijalizacija utiču na profesionalni izbor (Guzina, 1980). Jedna grupa teorija bavi se pretežno pitanjem kako se odvija process razvoja profesionalnog opredeljenja (razvojne teorije), dok je druga grupa teorija usmerena na individualne razlike u raznim područjima rada (diferencijalne teorije). U okviru diferencijalnih teorija, koje su bile inspiracija za naše istraživačko pitanje, teorijska i empirijska analiza je usmerena na objašnjenje da li, kako i zašto se razlikuju ljudi različitih profesija. Najpoznatije diferencijalne teorije su teorija A. Roe i Hollandova teorija.

Roe (Guzina, 1980) smatra da profesionalno interesovanje proizilazi iz najvažnijih potreba individue i njenih interesovanja koja se formiraju u detinjstvu. Takođe, stavovi i ponašanje roditelja prema deci utiču na formiranje stavova i vrednosti, a posredno i na kasniji profesionalni izbor. Na izbor zanimanja utiče više determinant, pri čemu su faktori ličnosti i interesovanja više povezani sa profesionalnim opredeljenjem između različitih grupa zanimanja, dok su faktori inteligencije, obrazovanja i socioekonomski status više povezani sa nivoom odgovornosti u okviru svake grupe zanimanja.

Jedna od najšire praktično primenjivanih teorija profesionalnog izbora je Hollandova (Holland, 1997; prema Hedrih, 2009) teorija prema kojoj je izbor profesije izraz ličnosti. Holland navodi šest bazičnih tipova profesionalnih interesovanja, koje on naziva tipovima ličnosti: realistični (R) – interesovanja za rad sa stvarima, baratanje materijalnim stvarima, tehnikom i sl.; istraživački (I) – interesovanje za primenu logičko-matematičkih sposobnosti za rešavanje problema; umetnički (A) – preferencija za zanimanja i aktivnosti koja omogućavaju ličnu ekspresiju; socijalni (S) – preferencija zanimanja i aktivnosti koja uključuju pružanje pomoći drugima u rešavanju njihovih problema, podučavanje drugih i sl.; preduzetnički (E) – preferencija aktivnosti koje uključuju ubeđivanje drugih, vođstvo i različite kompetitivne aktivnosti; i konvencionalni (C) – preferencija aktivnosti koje zahtevaju orijentaciju na sprovođenje i formiranje procedura, obradu podataka uz orijentaciju na detalje uz jasnu strukturu zadataka i organizaciju. Određenu ličnost može da karakteriše jedna

ili više ovih profesionalnih orijentacija. Odnos ovih RIASEC tipova profesionalnih interesovanja opisan je cirkularnim modelom – Hollandov heksagon, u kome prostorni raspored pokazuje sličnost tipova (Hedrih, 2008).

Danas je opšteprihvaćen presudni razvojni značaj afektivne vezanosti kao sistema putem kojeg se ostvaruju ključni zadaci u psihološkom razvoju jedinke. Naime, unutar sigurnog odnosa vezanosti ostvaruju se optimalni uslovi za sazrevanje nervnih struktura zaduženih za afektivnu kontrolu koje posreduju u svim interpersonalnim i intrapsihičkim aspektima budućih socioemocionalnih funkcija (Schore, 2003; prema Dimitrijević i sar., 2011). Preferencija pojedinih zanimanja može se shvatiti kao složen process interakcije osobina i potreba ličnosti i socijalne sredine u kojoj pojedinac živi, pa tako jedan od bitnih faktora u procesu profesionalnog određivanja može biti i afektivna vezanost. Ako pretpostavimo da izbor fakulteta dobrim delom proizilazi iz određenih profesionalnih interesovanja, onda se uslovno može reći da su u naše istraživanje uključena tri od šest tipova profesionalnih interesovanja, po Hollandu: socijalni S (strudenti psihologije i pedagogije – jedni od predstavnika pomagačkih profesija), kao i njemu suprotni realistični (R) tip (studenti mašinstva i elektronike) i njemu susedni preduzetnički (E) tip (studenti prava i ekonomije).

Pri ispitivanju psiholoških svojstava studenata kao indikatori izabrani su obrasci i dimenzije afektivne vezanosti. Karakteristike poput onih kod sigurno afektivno vezanih osoba – bazično poverenje u sebe i druge, motivisanost za uspostavljanje bliskih odnosa sa drugim ljudima, dobra procena unutrašnjih stanja, spremnost za pružanje adekvatne pomoći (Stefanović-Stanojević, 2011), korisnici vrednuju kao važne kvalitete kod psihologa i uopšte pomagača, a sve više se istražuje i njihov značaj za delotvornost pomaganja. Rezultati istraživanja u našoj sredini (Dimitrijević i sar., 2011) u kome su poređeni studenti psihologije – pomagači i studenti nepomagači, pokazuju da su studenti pomagači češće sigurno vezani, empatičniji, imaju razvijeniji Kapacitet za mentalizaciju i Pozitivniji model drugih, da ove razlike postoje već na prvoj godini studija, bez obzira na pol.

Metod

Problem, ciljevi i hipoteze istraživanja

Problem istraživanja je ispitati da li postoje razlike u pogledu izraženosti dimenzija afektivne vezanosti i učestalosti obrazaca afektivne vezanosti između tri grupe studenata različitog profesionalnog izbora. Takođe, cilj istraživanja bio je utvrditi da li se studenti različitog pola razlikuju u stepenu izraženosti dimenzija afektivne vezanosti i zastupljenosti obrazaca afektivne vezanosti, kao i da li postoji interakcija pola sa grupom profesionalnog izbora. Hipoteza je da se studenti različitog profesionalnog izbora međusobno razlikuju u pogledu izraženosti dimenzija afektivne vezanosti i učestalosti obrazaca afektivne vezanosti.

Varijable i instrumenti

Afektivna vezanost je operacionalizovana dimenzionalno i kategorijalno preko skorova na Upitniku za procenjivanje afektivne vezanosti adolescenata i odraslih (UPIPAV-R: Hanak, 2004; prema Stefanović-Stanojević, 2011; Hanak, 2010; Vukosavljević-Gvozden i Hanak, 2007). Upitnik se sastoji od sedam skala koje govore o kvalitetu afektivne vezanosti (korišćenje spoljašnje baze sigurnosti, strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti, nerazrešena porodična traumatizacija, negativni model selfa, negativni model drugih, slaba regulacija besa i kapacitet za mentalizaciju), a koje se postupkom klasterizacije prevode u obrasce afektivne vezanosti – izbegavajući, sigurni, preokupirani i bojažljivi. Upitnik ima 77 stavki (11 po subskali). Ispitanici procenjuju koliko dobro tvrdnje opisuju njihova iskustva, osećanja ili stavove o sebi i drugima, na sedmostepenoj skali. Na istraživanom uzorku pouzdanost svih subskala je visoka – za pet subskala Kronbah alfa koeficijent je viši od .80, a za preostale dve iznosi .80, odnosno .75.

Uzorak i postupak

Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 341 studenta ($AS = 22.04$, $SD = 1.81$). Uzorak su činile tri grupe studenata različitog profesionalnog izbora: 1) 105 studenata mašinstva i elektronike (78 muškog i 27 ženskog pola) ili 30,80% uzorka, 2) 110 studenata prava i ekonomije (42 muškog i 68 ženskog pola) ili 32,25% uzorka, 3) 126 studenata psihologije i pedagogije (15 muškog i 111 ženskog pola) ili 36,95% uzorka. Ispitanici nisu ujednačeni po polu, ali polna struktura uzorka približno odgovara stanju u populaciji, gde se nejednak broj muških i ženskih osoba opredeljuje za navedene fakultete. Istraživanje je sprovedeno u prostorijama fakulteta i studentskih domova Univerziteta u Nišu. Ispitanici su obavešteni o ciljevima istraživanja, kao i da je istraživanje anonimno i da će podaci biti upotrebljeni isključivo u istraživačke svrhe. Nakon dobrovoljnog pristanka za učešće u istraživanju podeljeni su im upitnici tipa papir-olovka.

Obrada podataka

Podaci su obrađeni u statističkom paketu SPSS 20 – korišćeni su postupci deskriptivne statistike, za utvrđivanje značajnosti razlika jednofaktorska analiza varijanse i dvofaktorska multivarijaciona analiza varijanse, kao i hi-kvadrat test. Afektivna vezanost je sagledana kategorijalno i dimenzionalno. Upitnik UPIPAV-R predstavlja operacionalizaciju afektivne vezanosti preko 7 dimenzija, koje se postupkom klasterizacije prevode u obrasce afektivne vezanosti, čime je obezbeđen i kategorijalni pristup.

Rezultati

U prikazu rezultata najpre će biti predstavljeni rezultati koji se odnose na ciljeve istraživanja koji se tiču dimenzija afektivne vezanosti, a zatim rezultati koji se odnose na ciljeve koji se tiču obrazaca afektivne vezanosti.

Dvofaktorska multivarijaciona analiza varijanse - polne i grupne razlike u izražnosti dimenzija afektivne vezanosti

U analizi je upotrebjeno sedam zavisnih promjenljivih (sedam dimenzija afektivne vezanosti), a nezavisne promjenljive su pol i grupa (tri grupe profesionalnog izbora). Uticaj interakcije između pola i grupe nije bio statistički značajan ($F(2,335) = 1.28, p = .212$). Utvrđena je značajna razlika između ispitanika različitog pola u pogledu kombinacije zavisnih promjenljivih ($F(1,335) = 11.40, p < .001, \text{parcijalni eta kvadrat} = .19$). Takođe, razlika u pogledu kombinacije zavisnih promjenljivih utvrđena je i između studenata različitog profesionalnog izbora (varijabla grupa) ($F(2,335) = 5.91, p < .001, \text{parcijalni eta kvadrat} = .11$). Sledi prikaz rezultata za svaku od zavisnih promjenljivih zasebno na osnovu urađenog multivarijacionog testa značajnosti.

Grupne razlike

Utvrđeno je da između studenata koji pripadaju različitim grupama profesionalnog izbora postoje statistički značajne razlike na tri varijable: Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti, Negativan model drugih i Kapacitet za mentalizaciju (Tabela 1). Procenat varijanse svake od ove tri zavisne varijable koji objašnjava varijabla grupa kreće se od 2% do 8 %.

Tabela 1. *Razlike između grupa studenata različitog profesionalnog izbora na zavisnim promjenljivim zasebno*

Zavisna varijabla	F-statistik	Statistička značajnost	Parcijalni eta kvadrat
Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti	3.47*	.032	.02
Negativan model drugih	14.62**	.000	.08
Kapacitet za mentalizaciju	10.97**	.000	.06

Napomena: prikazane su samo statistički značajne razlike, * $p < .05$, ** $p < .01$

Rezultati post hoc LSD testa (Tabela 2) pokazali su da studenti psihologije i pedagogije u odnosu na studente mašinskog i elektronskog fakulteta, kao i u odnosu na studente pravnog i ekonomskog fakulteta, imaju niže skorove na varijablama Ne-

gativan model drugih, a više skorove na varijabli Kapacitet za mentalizaciju. Takođe, studenti mašinskog i elektronskog fakulteta imaju niže skorove na varijabli Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti u odnosu na studente iz preostala dva poduzorka.

Tabela 2. *ANOVA Post hoc LSD test – razlike između grupa studenata različitog profesionalnog izbora*

Zavisna varijabla	Grupa	Razlika AS	Statistička značajnost
Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti	1. Maš./Elek.	2. Prav./ekon. -7.43**	.000
	3. Psih./pedag.	1. Maš./Elek. -5.46**	.001
Negativan model drugih	3. Psih./pedag.	1. Maš./Elek. -7.62**	.000
		2. Prav./ekon. -8.45**	.000
Kapacitet za mentalizaciju	3. Psih./pedag.	1. Maš./Elek. 8.96**	.000
		2. Prav./ekon. 8.46**	.000

Napomena: prikazane su samo statistički značajne razlike, ** $p < .01$

Polne razlike

Polne razlike su razmatrane za svaku od sedam zavisnih promenljivih zasebno i utvrđeno je da postoje tri statistički značajne razlike (Tabela 3).

Tabela 3. *Polne razlike na zavisnim promenljivim zasebno*

Zavisna varijabla	F-statistik	Statistička značajnost	Parcijalni eta kvadrat	AS	
				M	Ž
Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti	28.51**	.000	.08	37.14	46.25
Kapacitet za mentalizaciju	5.00*	.026	.01	48.31	51.15
Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti	67.06**	.000	.17	49.91	62.13

Napomena: prikazane su samo statistički značajne razlike, * $p < .05$, ** $p < .01$

Na osnovu vrednosti *Parcijalnog eta kvadrata* možemo zaključiti da varijabla pol objašnjava od 1% (Kapacitet za mentalizaciju) do 17% (Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti) varijanse pojedinih zavisnih varijabli. Pregledom prosečnih vrednosti zavisnih varijabli kod ispitanika različitog pola, utvrđeno je da su kod ispitanika ženskog pola zabeleženi veći nivoi na varijablama Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti, Kapacitet za mentalizaciju i Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti u odnosu na ispitanike muškog pola.

Zastupljenost obrazaca afektivne vezanosti

Kako bi na osnovu vrednosti sedam dimenzija afektivne vezanosti, dobijenih upitnikom UPIPAV-R, bila određena pripadnost određenom obrascu afektivne vezanosti sprovedena je klaster analiza postupkom K proseka, a zadat broj klastera bio je četiri (što se prethodno pokazalo kao najoptimalnije rešenje – Hanak, 2004; 2010; Vukosavljević-Gvozden i Hanak, 2007). Analizom sadržaja svakog od finalnih centara klastera i upoređivanjem odnosa utvrđeno je koji klaster, prema svojim svojstvima, predstavlja koji obrazac (Tabela 4). Dobijeni klasteri obrazaca u sadržajnom smislu imaju dosta sličnosti sa odgovarajućim klasterima obrazaca iz istraživanja sprovedenih sa istim instrumentom u našoj sredini (Adamović, 2012; Dimitrijević i sar., 2011).

Najveći procenat ispitanika (30.03%) pripada izbegavajućem obrascu afektivne vezanosti, sledeći po zastupljenosti je sigurni obrazac sa 27.33% ispitanika, zatim preokupirani sa 23.72%, a najmanji procenat ispitanika (18.92%) pripada dezorganizovanom obrascu.

Tabela 4. *Finalni centri klastera*

Varijabla	Klaster-obrazac afektivne vezanosti			
	1-dezorganizovani	2-izbegavajući	3-preokupirani	4-sigurni
Nerazrešena porodična traumatizacija	47.84	27.31	26.92	21.77
Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti	49.81	32.77	54.38	38.26
Negativan model drugih	53.25	48.18	56.86	34.47
Kapacitet za mentalizaciju	50.95	44.46	53.94	54.41
Negativan model selfa	42.05	28.39	29.20	22.09
Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti	55.19	45.67	65.63	64.51
Slaba regulacija besa	43.21	34.49	34.30	26.62

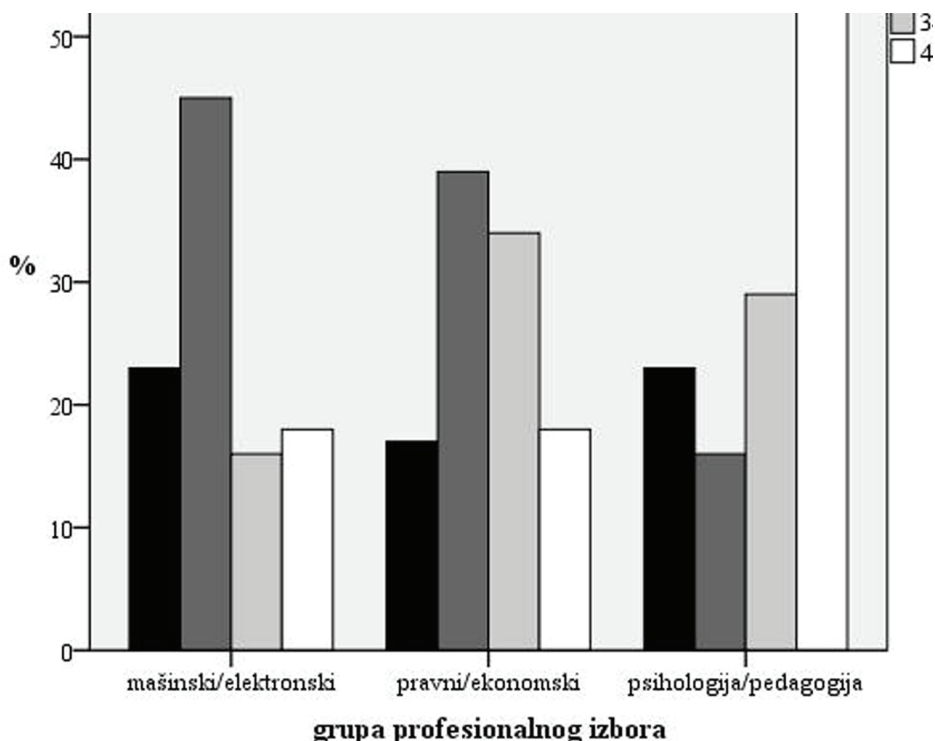
Distribucija obrazaca afektivne vezanosti na poduzorcima

Slika 1 prikazuje razlike u distribuciji klastera – obrazaca afektivne vezanosti na poduzorcima ispitanika različitog profesionalnog izbora ($\chi^2(6,333) = 48.35, p < .001$). U grupi studenata mašinskog/elektronskog fakulteta dominira izbegavajući obrazac afektivne vezanosti, u grupi studenata pravnog/ekonomskog fakulteta najzastupljeniji su izbegavajući i preokupirani obrazac, dok u grupi studenata psihologije/

pedagogije dominira sigurni obrazac afektivne vezanosti a najmanje je zastupljen izbegavajući obrazac.

Razlike u distribuciji obrazaca afektivne vezanosti među ispitanicima različitog pola

Obrasci afektivne vezanosti se nejednako distribuiraju po katagorijama pola ($\chi^2(3,333) = 73.63, p < .001$). Među ispitanicima muškog pola ima najviše onih koji pripadaju izbegavajućem obrascu (54.96%), i to je ujedno i obrazac u kome su muškarci daleko brojniji od žena (72% prema 28%). Drugi po zastupljenosti obrazac među muškarcima je dezorganizovani (19.85%), a zatim slede sigurni (15.27%) i preokupirani (9.92%). Među ispitanicima ženskog pola ima najviše onih koje pripadaju sigurnom (35.15%) i preokupiranom obrascu (32.67%), i u ovim kategorijama su žene dosta brojnije od muškaraca. Kod žena je sledeći po zastupljenosti je dezorganizovani obrazac (18.32%), a najmanje je zastupljen izbegavajući obrazac (16.86%).

Slika 1. Distribucija obrazaca afektivne vezanosti na poduzorcima

Diskusija

S obzirom na to da uzorak nije ujednačen po polu, ispitano je da li postoji efekat interakcije pola i grupe profesionalnog izbora – na ispitivanom uzorku nema efekta interakcije ove dve varijable. Ovaj nalaz je u skladu sa utvrđenim razlikama između studenata pomagača i nepomagača u našoj sredini (Dimitrijević, i sar., 2011) koje postoje bez obzira na pol. Pojedinačni doprinos varijable pol u objašnjenju razlika u pogledu kombinacije zavisnih promenljivih (dimenzija afektivne vezanosti) je 19%, dok varijabla grupa profesionalnog izbora objašnjava 11% varijanse zavisnih varijabli.

Delimično su potvrđene pretpostavke o postojanju razlika u stepenu izraženosti osnovnih varijabli istraživanja između ispitanika različitog profesionalnog izbora.

Utvrđeno je da postoje razlike na tri dimenzije afektivne vezanosti između studenata različitog profesionalnog izbora. Najznačajniji nalaz je da studenti psihologije i pedagogije u odnosu na studente druge dve grupe, imaju niže skorove na varijabla Negativan radni model drugih, a više skorove na Kapacitetu za mentalizaciju. Na dimenziji Kapacitet za mentalizaciju dobijene su i polne razlike, ali u objašnjenju ove dimenzije značajniji doprinos ima varijabla profesionalni izbor. Ovakvi rezultati su u skladu sa nalazima istraživanja u našoj sredini (Dimitrijević i sar., 2011) koje pokazuje da su studenti psihologije – pomagači, u odnosu na studente nepomagače češće sigurno vezani, empatičniji, imaju razvijeniji Kapacitet za mentalizaciju i Pozitivniji model drugih, a ove razlike postoje već na prvoj godini studija.

Utvrđena je i razlika u distribuciji obrazaca afektivne vezanosti na poduzorcima ispitanika različitog profesionalnog izbora. U grupi studenata psihologije/pedagogije dominira sigurni obrazac, a najmanje je zastupljen izbegavajući obrazac. U poduzorku studenata mašinskog/elektronskog fakulteta dominira izbegavajući obrazac, dok su u poduzorku studenata pravnog/ekonomskog fakulteta najzastupljeniji izbegavajući i preokupirani obrazac. Ovi rezultati u potpunosti su u skladu sa nalazima Dimitrijevića i sar. (2011) koji su poredili ispitanike pomagačkih i nepomagačkih profesija.

Na osnovu teorije afektivne vezanosti osnovano se može pretpostaviti da su osobe sigurne vezanosti efikasnije kao pomagači (Dimitrijević i sar., 2011). Sigurna vezanost direktno je povezana i sa Pozitivnijim modelom drugih i sa Kapacitetom za mentalizaciju, što je takođe izraženije kod studenata psihologije i pedagogije. Viši Kapacitet za mentalizaciju govori o razvijenijoj sposobnosti da sopstvene ili tuđe postupke razumeju i objasne u terminima intencionalnih mentalnih stanja, kao i o većoj motivaciji za bavljenje unutrašnjim psihološkim sadržajima (Bateman & Fonagy, 2004; prema Dimitrijević i sar., 2011), što je neophodno za efikasno razumevanje drugih ljudi, empatiju i adekvatno pružanje psihološke pomoći. Pozitivniji model drugih govori o tome da ove osobe na druge ljude gledaju sa bazičnim poverenjem i kao na vredne pažnje i brige, pa su stoga i motivisanije za uspostavljanje bliskih odnosa sa drugim ljudima. U celini oni imaju bolji kapacitet da traže, prime i ponude utehu (Weinfield, Sroufe, Egeland, & Carlson, 2008; prema Dimitrijević i sar., 2011).

S druge strane, osobe nesigurnih obrazaca najčešće drugim ljudima pružaju neadekvatnu pomoć s obzirom na to da međuljudskim odnosima pristupaju sa pre naglašavanjem ili zanemarivanjem, a pored toga želja za pružanjem pomoći drugoj osobi nije u skladu sa Negativnim modelom drugih. Razmatranjem rezultata dva "nepomagačka" poduzorka, koji su odabrani tako da predstavljaju teorijski suprotan (R) i susedan (E) tip profesionalnog interesovanja pomagačkom - socijalnom (S) tipu, vide se izvesne sličnosti među njima, ali i razlike. Slični su po izraženijem Negativnom modelu drugih i nižem Kapacitetu za mentalizaciju, zatim po većoj zastupljenosti nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti sa najizraženijim izbegavajućim. Ipak, kod studenata pravnog/ekonomskog fakulteta na drugom mestu po zastupljenosti je preokupirani obrazac (što svedoči o usmerenosti na druge ljude), a kod studenata mašinskog/elektronskog fakulteta dezorganizovani obrazac afektivne vezanosti. Takođe, rezultat da studenti mašinskog/elektronskog fakulteta imaju niže skorove na varijabli Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti u odnosu na studente iz preostala dva poduzorka, uz druge navedene karakteristike, govori o naročito smanjenom investiranju ovih osoba u druge ljude. Sve navedeno je u skladu, a moguće između ostalog i u osnovi njihovog profesionalnog izbora R koji je prvenstveno usmeren na rad sa stvarima i tehnikom. To je saglasno i sa pretpostavkom autorke Roe (Guzina, 1980) da negativni stavovi roditelja prema deci, zanemarivanje i odbijanje (koji mogu biti u osnovi nesigurnih obrazaca vezanosti) čine da mladi kasnije biraju zanimanja u kojima se rukuje stvarima.

Rezultati koji se tiču polnih razlika uglavnom su u skladu sa rezultatima većine istraživanja sa istim ili sličnim instrumentima.

Teorija afektivnog vezivanja ne pretpostavlja polne razlike u vezivanju, i u većini istraživanja afektivnog vezivanja u svetu nisu nađene polne razlike u vezivanju ni na dečijem uzrastu, ni kod odraslih (Ainsworth, 1978; Davies et al, 2004; Davis, Shaver & Vernon, 2004; Hazan & Shaver, 1987; Levy & Davis, 1988; Feeney & Noller, 1990; Kirpatrick & Hazan, 1994; Waldinger et al, 2003; prema Nikić i Travica, 2007).

Rezultati sprovedenog istraživanja pokazuju da su ispitanici muškog pola skloniji izbegavajućem, a da su žene sklonije preokupiranom obrascu afektivne vezanosti, što je u skladu sa rezultatima većine istraživanja u našoj sredini na uzorku studenata (Dimitrijević i sar., 2011), srednjoškolaca i na opštoj populaciji, bilo da je korišćen instrument RQ (Schmitt et al, 2003; prema Nikić i Travica, 2007), skala ECR (Žuvela, 2002; Nikić, 2003; prema Nikić i Travica, 2007) ili UPIPAV (Hanak, 2004). Uz to je u našem poduzorku žena, skoro podjednako kao i preokupirani, zastupljen i sigurni obrazac. U objašnjenju ovakvih nalaza više istraživača polazi od pretpostavke da su žene sklonije da se emotivno oslanjaju na druge i da potrebu za sigurnošću zadovoljavaju kroz odnos vezivanja za drugu osobu (Cowen & Kinder, 1985; Shaver et al., 2002; prema Nikić i Travica, 2007).

Dobijene polne razlike na dimenzijama afektivne vezanosti – žene imaju više skorove u odnosu na muškarce na skalama Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti, Kapacitet za mentalizaciju i Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti – u skladu su

sa nalazima koji su dobijeni u istraživanjima u našoj sredini na opštoj populaciji (Vukosavljević-Gvozden i Hanak, 2007), kao i na uzorku studenata (Dimitrijević i sar., 2011). Viši skorovi žena u odnosu na muškarce na skalama Strah od gubitka i Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti su u skladu sa širim skupom dosadašnjih nalaza o zavisnosti. One više i uspješnije koriste bliske osobe kao izvor sigurnosti i utehe, ali i osećaju veći strah od gubitka ili narušavanja bliskih odnosa, što se odražava i u većoj učestalosti preokupiranog obrasca vezanosti kod ispitanika ženskog u odnosu na ispitanike muškog pola na našem uzorku. S druge strane, ovako operacionalizovana skala Kapacitet za mentalizaciju se donekle poklapa sa skalom empatije - Koeficijent empatičnosti EQ (Baron-Cohen & Wheelwright, 2004; prema Vukosavljević-Gvozden i Hanak, 2007), a brojna istraživanja pokazuju da na skalama samoizveštavanja žene postižu više nivoe empatičnosti i imaju veći kapacitet za mentalizaciju u odnosu na muškarce (Harton & Lyons, 2003; Rueckert & Naybar, 2008; prema Dimitrijević i sar., 2011; Vukosavljević-Gvozden i Hanak, 2007; Trusty, Ng, & Watts, 2005).

Rezultati koji se odnose na zastupljenost obrazaca afektivne vezanosti gde je sigurni obrazac na drugom mestu po zastupljenosti i skoro izjednačen sa izbegavajućim obrascem, a zatim slede preokupirani i dezorganizovani, nije u skladu sa nalazima istraživanja u svetu i kod nas u kojima je sigurni obrazac dominantan sa oko 50% udela u uzorku (Stefanović-Stanojević, 2007, 2011), mada distribucije obrazaca variraju u zavisnosti od uzorka. Veća zastupljenost izbegavajućeg obrasca u odnosu na preokupirani više je u skladu sa istraživanjima u Zapadnoj Evropi i Americi nego sa istraživanjima u našoj sredini. Podatak da skoro 19% ispitanika pripada dezorganizovanom obrascu u skladu je sa trendom povećanja učestalosti ovog obrasca u skorije vreme u našoj sredini. U pomenutom istraživanju na uzorku studenata pomagačkih/nepomagačkih profesija (Dimitrijević i sar., 2011) redosled zastupljenosti obrazaca drugačiji je od onog u našem istraživanju ali razlike u procentima nisu drastične, a i ovde se javlja pomenuti trend u vezi sa dezorganizovanim obrascem.

Zaključak

Rezultati istraživanja doprinose boljem razumevanju koncepata afektivne vezanosti u kontekstu profesionalnog izbora i daju ohrabrujuće podatke u smislu potvrde rezultata prethodnog istraživanja sa srodnom tematikom (Dimitrijević i sar., 2011) o postojanju određenih osobina kod studenata pomagača, u ovom slučaju budućih psihologa i pedagoga, koje mogu biti od ključnog značaja u praktikovanju ovih zanimanja. Utvrđene razlike na određenim dimenzijama afektivne vezanosti s obzirom na grupu profesionalnog izbora, ukazuju na mogućnost korišćenja istraživanih koncepata kao pomoćnog sredstva u procesu profesionalne orijentacije, a takođe i kao osnova za planiranje stručnog usavršavanja studenata u smislu razvijanja potrebnih veština i sposobnosti. Ovo se naročito odnosi na sposobnost fokusirane mentalizacije kod pripadnika pomagačkih profesija.

Izvesna ograničenja sprovedenog istraživanja potiču iz strukture uzorka koji je prigodni. Iako polna struktura uzorka približno odgovara stanju u studentskoj popu-

laciji i nije nađen efekat interakcije pola i grupe profesionalnog izbora, poželjno je u narednim istraživanjima ujednačiti uzorak u odnosu na pol. U istraživanjima koja slede mogu se uključiti i studenti fakulteta za koje su karakteristična preostala tri tipa profesionalnih interesovanja po Hollandu (Holland, 1997; prema Hedrih, 2009). Takođe, s obzirom na to da izbor fakulteta nije uvek su skladu sa profesionalnim interesovanjima pojedinca i da zavisi i od nekih drugih faktora, bilo bi dobro uključiti u instrumente istraživanja i Upitnik za ispitivanje profesionalnih interesovanja prema Holandovom modelu. To može doprineti boljem razumevanju odnosa koncepta afektivne vezanosti, profesionalnih interesovanja i izbora profesije. Postoji potreba provere dobijenih nalaza na drugim uzorcima iz opšte populacije uz uključivanje drugih varijabli koje mogu biti od značaja za proces profesionalne orijentacije i selekcije.

Literatura

- Adamović, S. (2012). *Afektivna vezanost kod žena koje su bile izložene fizičkom nasilju u partnerskom odnosu*. Beograd: Projekat Borba protiv seksualnog i rodno zasnovanog nasilja, Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstvo rada i socijalne politike.
- Dimitrijević, A., Hanak, N. i Milojević, S. (2011). Psihološke karakteristike budućih pomagača: empatičnost i vezanost studenata psihologije, *Psihologija*, 44-2. 97-115.
- Guzina, M. (1980). *Kadrovska psihologija*. Beograd: Naučna knjiga.
- Hanak, N. (2004). Konstruisanje novog instrumenta za procenu afektivnog vezivanja kod adolescenata i odraslih, *Psihologija*, 37-1. 123-142.
- Hanak, N. (2010). Razlike između trudnica sigurnog i nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti u pogledu tranzicije ka materinstvu, *Psihološka istraživanja*, 13-1. 131-147.
- Harton, H. C., & Lyons, P. C. (2003). Gender, Empathy, and the Choice of the Psychology Major, *Teaching of Psychology*, 30-1. 19-24.
- Hedrih, V. (2008). *Evaluacija Holandovog modela profesionalnih interesovanja u našoj kulturi*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Hedrih, V. (2009). Profesionalna interesovanja i osobine ličnosti, *Godišnjak za psihologiju*, 6-8. 155-172.
- Nikić, G. i Travica, V. (2007). Primena teorije afektivnog vezivanja u proučavanju partnerskih odnosa; u Hanak, N. i Dimitrijević, A. (Ur.): *Afektivno vezivanje. Teorija, istraživanja, psihoterapija*, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Centar za izdavačku delatnost.
- Stefanović-Stanojević, T. (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Stefanović-Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Trusty, J., Ng, K., & Watts, R. E. (2005). Model of Effects of Adult Attachment on Emotional Empathy of Counseling Students, *Journal of Counseling & Development*, 83. 66-73.

Vukičević, B. (2010). Delovanje komponenti afektivne vezanosti na razvoj formalno-operacionalnog mišljenja, *Psihologija*, 43-3. 315-326.

Vukosavljević-Gvozden, T. i Hanak, N. (2007). Kapacitet za empatiju osoba sa različitim organizacijama afektivnog vezivanja; u Hanak, N. i Dimitrijević, A. (Ur.), *Afektivno vezivanje. Teorija, istraživanja, psihoterapija*, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Centar za izdavačku delatnost.

Mila Dosković

ATTACHMENT IN STUDENTS OF DIFFERENT PROFESSIONAL CHOICE

Abstract

The subject of this study is to examine differences in the level of expression of the dimensions of attachment, as well as differences in the frequency of attachment patterns between three groups of students of different professional choice, and between participants of different gender. The sample consisted of 341 respondents. Questionnaire for the assessment of attachment of adolescents and adults UPIPAV-R was used in the research. Results have shown that students of psychology/pedagogy, compared to two other groups, have lower scores on the Negative model of others and higher scores on the Capacity for mentalization; students of mechanical engineering/electronic, compared to two other groups, have lower scores on the Fear of loss of external secure base. In the groups of students of mechanical engineering/electronic and legal/economic faculty the most common is avoiding pattern of attachment, and in a group of psychology/pedagogy students secure pattern is most common, while avoiding pattern is least common. The female subjects achieved higher scores on the dimensions of attachment Fear of loss of external secure base, Capacity for mentalization and Use of external secure base. In male respondents, avoiding pattern of attachment is the most common, while in female respondents secure and preoccupied patterns are most common. There is no effect of the interaction between gender and a group of professional choice. The results are mostly in line with some research findings in the field.

Keywords: attachment, professional choice, students, gender

Jelena Opsenica Kostić
Filozofski fakultet Niš

UDK 159.923-055.52

Tanja Panić

Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare, Sremska Mitrovica

RAZLIKE U PERCEPCIJI RODITELJSKOG PONAŠANJA KOD ADOLESCENATA IZ ISTE PORODICE

Apstrakt

Osnovni problem istraživanja je ispitivanje razlika u percipiranom roditeljskom ponašanju kod adolescenata koji dolaze iz iste porodice. Istraživanjem je obuhvaćeno 73 parova ispitanika iz porodica sa dvoje dece i 15 parova ispitanika iz porodica sa troje dece. Ispitanici su popunjavali PBI (Parental Bonding Instrument), koji daje mere Nege i Prezaštićivanja za majku i oca posebno, a istraživanje je sprovedeno tako što su studenti iz inicijalnog uzorka nosili upitnike svojoj braći i sestrama i vraćali istraživačima. Rezultati pokazuju da se deca iz porodice sa dvoje dece značajno razlikuju samo u odnosu na percepciju Nege oca, koju kao višu procenjuje drugo dete. Percepcije roditeljskog ponašanja dece iz porodica sa troje dece se ne razlikuju značajno. Može se zaključiti da generalno nema statistički značajnih razlika u percepciji roditeljskog ponašanja kod dece iz iste porodice. Ovakav nalaz govori da percipirano roditeljsko ponašanje ipak više odslikava realno roditeljsko ponašanje, nego osobenosti deteta. Međutim, postoje naznake da se razlike u percepciji roditeljskog ponašanja mogu dobiti ako se uzme u obzir pol sibling-konstelacije

Ključne reči: percipirano roditeljsko ponašanje; dimenzija Nege; siblizi; adolescenti.

Uvod

Roditeljstvo i roditeljsko ponašanje

U razvojno-psihološkoj literaturi roditeljstvo je konceptualizovano na različite načine, što vodi i različitim načinima proučavanja. Najbrojniji su istraživači fokusirani na stilove roditeljstva (na primer Baumrind, 1971; Maccoby i Martin, 1983; Skinner i sar., 2005) ili na tipove odgajanja, koji su bazirani na različitim kombinacijama toplo-responsivnog/grubo-neresponsivnog i zahtevnog/nezahtevnog ponašanje roditelja. Drugi istraživači su odredili roditeljstvo u terminima kognitivnih procesa, kakvi su stavovi prema odgajanju dece (Holden i Edwards, 1989), uverenja (Bugental i Johnston, 2000; Sigel i sar, 1992) i ciljevi (Dix, 1992, 1993; Hastings i Coplan, 1999; Hastings i Grusec, 1998). Postoje i istraživači koji ispituju specifična roditeljska ponašanja u različitim kontekstima, gde mere ponašanja mogu biti opservacione (Kochanska i sar, 2001; Tamis-LeMonda i sar, 2004) ili samo-opisi rodi-

telja o ponašanju unutar određenog domena odgajanja deteta (Eisenberg i sar., 2005; Smetana i sar., 2006).

U ovom istraživanju roditeljstvo je određeno preko stila roditeljskog ponašanja, i to na način koji spada u prvu grupu istraživanja: preko dimenzija Nege i Prezaštićivanja/Kontrole roditelja.

Istraživanje percipiranog roditeljskog ponašanja kod sibringa

Postoje brojni radovi koji govore o povezanosti roditeljskog ponašanja sa različitim ishodima u razvoju ličnosti, na kliničkim uzorcima i uzorcima iz opšte populacije, međutim nema mnogo istraživanja koja se bave sibrinzima. Opravdano je postaviti pitanje da li sva deca iz iste porodice percipiraju roditeljsko ponašanje na isti način. Pre svega, odnos sa sibringom je vrlo značajan za mentalno zdravlje i prilagođenost osobe. Deca koja izveštavaju o pozitivnim odnosima sa sibringom pokazuju veću emocionalnu, kognitivnu i socijalnu zrelost (Bryant & Crockenberg, 1980; Howe i sar., 2001; Milevsky i sar., 2011a; Milevsky i sar., 2011b). Sibrinzi imaju i značajnu ulogu u životu odraslih osoba (Bigby, 1997; Cicirelli, 1977). Ovakvi pozitivni ishodi vezani za odnos sa sibringom trebalo bi da podstaknu istraživače da ispituju faktore koji su povezani sa odnosima u sibring-konstelaciji. Jedan od značajnih činilaca u kontekstu odnosa sa sibringom je roditeljsko ponašanje. Novije studije sugerišu da postoje i direktni i indirektni uticaji roditeljskog ponašanja na odnose sa sibringom. Istraživanje Milevskog i sar. (2011b) je pokazalo da je autoritativno roditeljstvo povezano sa bliskošću i međusobnim podržavanjem sibringa. Isto istraživanje je pokazalo da deca roditelja koji u konfliktu sibringa intervenišu na „podučavajući“ (coaching) način (daju savet, objašnjavaju osećanja drugog sibringa) pokazuju veću emocionalnu toplinu prema sibringu, u odnosu na decu koja nemaju iskustvo sa takvim intervencijama.

Istraživanje Boisverta i saradnika (2012) na parovima braće i sestara bavilo se efektima stila roditeljstva na razlike sibringa u samokontroli i delikvenciji. Rezultati pokazuju da mladići percipiraju više topline u odnosu sa majkom, dok devojke percipiraju više nivoa odbijanja majki. Mladići pokazuju i značajno niže nivoa samokontrole i značajno više nivoa delikvencije u odnosu na devojke. Dalja analiza je pokazala da braća koja percipiraju niže nivoa topline majke i više nivoa odbijanja majke imaju niže nivoa samokontrole u odnosu na sestre. Za njih postoji i veća verovatnoća da će biti uključeni u delikventno ponašanje.

Hines i saradnici (2006) su ispitali (samo) jednu varijantu roditeljskog ponašanja – roditeljsko zanemarivanje, na uzorku od 59 parova sibringa. Uključeni su i sibrinzi u čijim porodicama je već registrovano zanemarivanje i sibrinzi iz opšte populacije. Rezultati pokazuju da su korelacije procena zanemarujućeg ponašanja visoke i da nema razlika u visini korelacija između kliničkog uzorka i uzorka iz opšte populacije. Međutim, ukoliko su sibrinzi različitog pola onda postoji određena razlika u proceni ponašanja: dečaci saopštavaju o višim nivoima zanemarujućeg ponašanja nego devojčice.

Ipak, roditeljsko zanemarivanje je relativno ekstremna varijanta roditeljskog ponašanja i opravdano je postaviti pitanje da li bi se procene sibringa slagale u velikoj meri da su ispitivane i druge dimenzije roditeljskog ponašanja (na nekliničkom uzorku). Takođe, u dostupnim istraživanjima nisu nađeni rezultati koji bi govorili o eventualnim razlikama u odnosu na red rođenja deteta. Moguće je da se roditelji ne ponašaju isto prema prvorođenom i drugom, odnosno srednjem ili najmlađem detetu u porodici, kada je u pitanju stil roditeljstva.

U svom istraživanju Gerlsma i saradnici (1997), koji su takođe radili na parovima sibringa, se bave interesantnim pitanjem: kako da shvatimo izveštaje o odgajateljskim stilovima roditelja? Da li oni odslikavaju karakteristike porodice, roditelja, odnosa roditelj-dete, ili same osobe koja izveštaj podnosi? Ove istraživače je problem primarno isteresovao zbog izveštaja psihijatrijskih pacijenata, koji izveštavaju o nepovoljnijim roditeljskim stilovima u odnosu na „zdravu“ kontrolnu grupu. Da li na takve izveštaje utiče aktuelno stanje pacijenata, te više govore o njima samima, ili ti izveštaji zaista mogu biti prihvaćeni kao relativno verodostojni opisi porodice? Koliko je slaganje u izveštajima članova iste porodice? Sećanja na ponašanje roditelja može da bude interpretirano kao odraz aktuelnog ponašanja roditelja (Brewin i sar, 1993; Parker, 1989, prema Gerlsma i sar, 1997) ili kao odraz „fenomenološkog uticaja“ roditeljskog ponašanja (Arrindell i sar, 1983; Gerlsma i sar, 1990; Gerlsma, 1994; prema Gerlsma i sar, 1997), što je termin koji treba da označi da su ta sećanja bazirana i na stvarnim događajima, ali i na visoko individualnoj percepciji tih događaja, uključujući i rekonstrukciju (Greenwald, 1980; Ross, 1989; prema Gerlsma i sar, 1997). Dakle, šta zapravo odslikavaju retrospektivni izveštaji o roditeljskim stilovima? Ako bi postojalo visoko slaganje u ocenama svih članova porodice- onda bi te izveštaje prihvatili kao odraz realnog ponašanja roditelja. Ako to nije tako, druge mogućnosti se javljaju kao verovatne. Studije aktuelnog ponašanja roditelja rađene unutar porodica (Dunn i Plomin, 1990; Dunn i Plomin, 1991; prema Gerlsma i sar, 1997) pokazuju da roditeljsko ponašanje može da varira od deteta do deteta, pošto različita deca mogu da izazovu različita osećanja i različita ponašanja svojih roditelja. Sa druge strane, slična roditeljska ponašanja mogu biti percipirana različito od strane različite dece. U predhodnim studijama (pregled u Gerlsma, 1994, prema Gerlsma i sar, 1997) korelacije među procenama članova porodice išle su od .08 do .74, sa većinom rezultata oko .50. Ove korelacije se pre svega tiču povezanosti procena kod zdravih sibringa. U svom istraživanju iz 1997, sa kojim smo započeli razmatranje ovog problema, Gerlsma i saradnici nisu našli slaganje u procenama članova porodice, te zaključuju da su izveštaji o stilovima roditeljstva pristrasni i da su pre svega priče osoba o njima samima, a ne o odnosima roditelj-dete.

Van svake sumnje je tvrdnja da percipirano roditeljsko ponašanje ne odslikava „realno“ roditeljsko ponašanje, već doživljaj ponašanja sa kojim osoba živi; zato se u istraživanjima u kojima deca procenjuju roditeljsko ponašanje uvek koristi termin percipirano. Međutim, ono što ostaje kao otvoreno pitanje jeste da li se mogu uočiti neke pravilnosti u razlikama percepcije roditeljskog ponašanja u porodicama sa više dece; odnosno – da li se mogu naći statistički značajne razlike u percepciji roditelj-

skog ponašanja kod prvorodene, drugorodene i trećerodene dece. Upravo ovo pitanje predstavlja osnovni problem sprovedenog istraživanja.

Metodološki deo

Problem istraživanja i hipoteze

Osnovi problem istraživanja je ispitivanje razlika u percipiranom roditeljskom ponašanju kod adolescenata iz istih porodica.

Hipoteze istraživanja su sledeće:

Nema razlika u percepciji roditeljskog ponašanja (Nega majke i oca, Prezaštićivanje majke i oca) kod adolescenata iz porodica sa dvoje dece.

Nema razlika u percepciji roditeljskog ponašanja (Nega majke i oca, Prezaštićivanje majke i oca) kod adolescenata iz porodica sa troje dece.

Da bi se proverilo da li će isti rezultati biti dobijeni u sibling-konstelacijama istog i različitog pola, biće proverene razlike u percepciji roditeljskog ponašanja između ova dva poduzorka, među parovima iz porodica sa dvoje dece. Hipoteza glasi:

Nema razlika u percepciji roditeljskog ponašanja (Nega majke i oca, Prezaštićivanje majke i oca) u sibling-konstelacijama istog i različitog pola.

Pošto je u uzorku bilo i 19 jedinaca, osnovnim hipotezama je nakon obavljenog istraživanja dodata još jedna, što će biti objašnjeno u Diskusiji rezultata:

Nema razlike u percepciji roditeljskog ponašanja (Nega majke i oca, Prezaštićivanje majke i oca) između jedinaca i prvorodene dece iz porodica sa više dece.

Uzorak

Inicijalni uzorak su činili adolescenti, studenti Filozofskog fakulteta u Nišu, koji su upitnike nosili svojoj braći i sestrama. Na ovaj način dobijen je uzorak od 19 jedinaca, 73 parova sibringa iz porodica sa dvoje dece, 15 parova iz porodica sa troje dece i 2 para iz porodica sa četiri deteta (koji su isključeni iz dalje analize, jer trenutno nije bilo moguće naći još porodica sa četvoro dece); 37 parova je bilo istog, a 53 različitog pola. Ukupan uzorak je činilo 210 ispitanika adolescentnog uzrasta, 64 mladića i 136 devojaka.

Instrumenti

Ispitanici su popunili Parental Bonding Instrument (PBI), (Parker i sar., 1979), koji meri osnovne roditeljske stilove onako kako ih percipira dete. Mera je retrospektivna, što znači da ispitanici preko 16 godina starosti odgovaraju na tvrdnje u skladu sa svojim sećanjem na ponašanje roditelja u prvih 16 godina njihovog života. Na iste ajteme se odgovara posebno za majku, posebno za oca. Postoje dve subskale: Nega i

Kontrola/Prezaštićivanje. Nega ima 12 ajtema (npr. „Volela je da razgovara samnom o mnogim stvarima“, „Često mi se smešila“), Prezaštićivanje 13 ajtema (npr. „Nije želela da odrastem“, „Pokušavala je da kontroliše sve što radim), odgovara se zaokruživanjem broja na četvorostepenoj skali, od 0 = nimalo kao (moja majka), do 3 = vrlo slično (mojoj majci, odn. ocu). Pouzdanost subskala, iskazana kao Kronbahova alfa, iznosi od .84 do .91., što je sasvim zadovoljavajuće.

U obradi podataka korišćen je t-test za zavisne uzorke i analiza varijanse.

Rezultati

Najpre će biti prikazani deksriptivni podaci o dimenzijama roditeljskog ponašanja, a onda testiranje razlika između tih dimenzija, kod dece iz porodica sa dvoje dece.

Tabela 1: Deskriptivni podaci o dimenzijama percipiranog roditeljskog ponašanja, deca iz porodice sa dvoje dece

	<i>Dimenzije roditeljskog ponašanja</i>	N	Min	Max	AS	SD
Prvo po redu rođenja	<i>Nega majke1</i>	73	14	36	28,77	6,445
	<i>Prezaštićivanje majke1</i>	73	0	32	12,70	6,396
	<i>Nega oca1</i>	73	0	36	24,37	7,968
	<i>Prezaštićivanje oca1</i>	73	0	36	12,08	6,869
Drugo po redu rođenja	<i>Nega majke2</i>	73	9	36	29,97	6,137
	<i>Prezaštićivanje majke2</i>	73	4	32	13,14	6,518
	<i>Nega oca2</i>	73	5	36	26,44	7,634
	<i>Prezaštićivanje oca2</i>	73	1	30	10,93	6,071

Tabela 2: Razlike u percipiranom roditeljskom ponašanju kod dece iz porodice sa dvoje dece

	<i>Dimenzije roditeljskog ponašanja</i>	Razlike			t	ss	p (dvostrana)
		AS	SD	SG AS			
Par 1	<i>Nega m1-Nega m2</i>	-1.205	6.269	.734	-1.643	72	.105
Par 2	<i>Prez.m1-Prez.m2</i>	-.438	7.375	.863	-.508	72	.613
Par 3	<i>Nega o1-Nega o2</i>	-2.068	7.202	.843	-2.454	72	.017
Par 4	<i>Prez.o1-Prez.o2</i>	1.236	7.841	.924	1.338	71	.185

Testiranje razlika pokazuje da se deca iz porodica sa dvoje dece značajno razlikuju samo u percepciji Nege oca, koju drugo dete po redu rođenja procenjuje kao višu.

Sada će biti prikazani deskriptivni podaci o dimenzijama roditeljskog ponašanja i testiranje razlika između tih dimenzija kod dece iz porodica sa troje dece.

Tabela 3: Deskriptivni podaci o dimenzijama percipiranog roditeljskog ponašanja, deca iz porodice sa troje dece

	Dimenzije roditeljskog ponašanja	N	Min	Max	AS	SD
Prvo po redu rođenja	<i>Nega majke1</i>	15	22	36	32,93	3,654
	<i>Prezaštićivanje majke1</i>	15	0	22	10,47	7,060
	<i>Nega oca1</i>	15	10	35	26,53	7,150
	<i>Prezaštićivanje oca1</i>	15	1	23	10,40	6,379
Drugo po redu rođenja	<i>Nega majke2</i>	15	21	36	31,44	4,381
	<i>Prezaštićivanje majke2</i>	15	7	28	13,88	6,571
	<i>Nega oca2</i>	15	11	36	25,25	7,353
	<i>Prezaštićivanje oca2</i>	15	5	18	12,13	3,948
Treće po redu rođenja	<i>Nega majke3</i>	15	20	36	30,15	5,728
	<i>Prezaštićivanje majke3</i>	15	5	24	12,69	5,574
	<i>Nega oca3</i>	15	12	36	24,31	7,192
	<i>Prezaštićivanje oca3</i>	15	5	20	10,92	4,252

Tabela 4: Razlike u percipiranom roditeljskom ponašanju kod dece iz porodice sa troje dece

	Dimenzije roditeljskog ponašanja	Razlike			t	ss	p (dvostrana)
		AS	SD	SG AS			
Par 1	<i>Nega m1-Nega m2</i>	,800	5,441	1,405	,569	14	,578
Par 2	<i>Nega m1-Nega m3</i>	2,250	4,993	1,441	1,561	11	,147
Par 3	<i>Nega m2-Nega m3</i>	1,308	6,061	1,681	,778	12	,452
Par3	<i>Prez.m1-Prez.m2</i>	-3,467	8,983	2,319	-1,495	14	,157
Par4	<i>Prez.m1-Prez.m3</i>	-3,333	10,174	2,937	-1,135	11	,281
Par5	<i>Prez.m2-Prez.m3</i>	2,077	9,004	2,497	,832	12	,422
Par7	<i>Nega o1-Nega o2</i>	,333	7,017	1,812	,184	14	,857
Par8	<i>Nega o1-Nega o3</i>	1,667	9,139	2,638	,632	11	,540
Par9	<i>Nega o2-Nega o3</i>	-1,467	8,491	2,355	,588	12	,567
Par10	<i>Prez.o1-Prez.o2</i>	-1,167	6,534	1,687	-,869	14	,399
Par11	<i>Prez.o1-Prez.o3</i>	1,154	9,203	2,657	-,439	11	,669
Par12	<i>Prez.o2-Prez.o3</i>	6,926	1,921	,601	12	,559	

Rezultati pokazuju da nema statistički značajnih razlika u percepciji roditeljskog ponašanja kod dece iz porodica sa troje dece.

Iako uzorak ispitanika nije veliki, on ipak dozvoljava i testiranje razlika u percepciji roditeljskog ponašanja kod sibringa istog i različitog pola. To će biti izvedeno na većem poduzorku – kod dece iz porodice sa dvoje dece, gde ima 75 parova sibringa. Međutim, treba napomenuti da su, na našem uzorku, gotovo svi istopolni parovi sibringa devojke.

Tabela 5: Podaci o polu sibringa za poduzorak dece iz porodica sa dvoje dece

Pol sibling konstelacije		Frekvenca
isti pol – muški	3	31 par sibringa istog pola
isti pol – ženski	28	
različit – prvo muško	21	54 para sibringa različitog pola
različit – prvo žensko	23	

Tabela 6: Razlike u percipiranom roditeljskom ponašanju kod sibringa istog pola

	Dimenzije roditeljskog ponašanja	Razlike			t	ss	p (dvostrana)
		AS	SD	SG AS			
Par 1	<i>Nega m1-Nega m2</i>	,300	7,047	1,287	,233	29	,817
Par 2	<i>Prez.m1-Prez.m2</i>	,000	8,271	1,510	,000	29	1,000
Par 3	<i>Nega o1-Nega o2</i>	,100	5,635	1,029	,097	29	,923
Par 4	<i>Prez.o1-Prez.o2</i>	1,069	6,573	1,221	,876	29	,389

Među siblinzima istog pola nema statistički značajnih razlika u percepciji roditeljskog ponašanja.

Tabela 7: Razlike u percipiranom roditeljskom ponašanju kod sibringa različitog pola

	Dimenzije roditeljskog ponašanja	Razlike			t	ss	p (dvostrana)
		AS	SD	SG AS			
Par 1	<i>Nega m1-Nega m2</i>	-2,256	5,508	,840	-2,686	42	,010
Par 2	<i>Prez.m1-Prez.m2</i>	-,744	6,765	1,032	-,721	42	,475
Par 3	<i>Nega o1-Nega o2</i>	-3,581	7,829	1,194	-3,000	42	,005
Par 4	<i>Prez.o1-Prez.o2</i>	1,349	8,665	1,321	1,021	42	,313

Kod sibringa različitog pola statistički značajne razlike postojeci u percepciji Nege majke i u percepciji Nege oca, koju drugo dete doživljava kao višu.

Odlučeno je da jedinci ne budu isključeni iz analiza. Njih je moguće porediti sa provorođenom decom iz porodica sa više dece, a razlozi su objašnjeni u Diskusiji rezultata. Deskriptivni podaci i testiranje značajnosti razlika nalaze se u tabelama ispod.

Tabela 8: Deskriptivni podaci o dimenzijama percipiranog roditeljskog ponašanja, jedinci i prvorođena deca iz porodica sa više dece

	Dimenzije roditeljskog ponašanja	N	Min	Max	AS	SD
Jedinac	<i>Nega majke</i>	19	3	36	28,95	9,536
	<i>Prezaštićivanje majke</i>	19	0	29	11,16	7,719
	<i>Nega oca</i>	19	0	36	26,50	9,414
	<i>Prezaštićivanje oca</i>	19	0	28	8,89	7,332
Prvo po redu iz porodice sa dvoje dece	<i>Nega majke</i>	73	14	36	28,77	6,445
	<i>Prezaštićivanje .majke</i>	73	0	32	12,70	6,396
	<i>Nega oca</i>	73	0	36	24,37	7,968
	<i>Prezaštićivanje oca</i>	73	0	36	12,08	6,869

Prvo po redu iz porodica sa troje dece	<i>Nega majke</i>	15	22	36	32,93	3,654
	<i>Prezaštićivanje majke</i>	15	0	22	10,47	7,060
	<i>Nega oca</i>	15	10	35	26,53	7,150
	<i>Prezaštićivanje oca</i>	15	1	23	10,40	6,379

Tabela 9: Razlike u percipiranom roditeljskom ponašanju kod jedinaca i prvorodene dece iz porodica sa više dece

<i>Dimenzije roditeljskog ponašanja</i>		Suma kvadrata	ss	AS ²	F	p
<i>Nega majke</i>	Između grupa	220.368	2	110.184	2.380	.098
	Unutar grupa	4814.922	104	46.297		
	Ukupno	5035.290	106			
<i>Prezaštićivanje majke</i>	Između grupa	83.025	2	41.512	.916	.404
	Unutar grupa	4715.630	104	45.343		
	Ukupno	4798.654	106			
<i>Nega oca</i>	Između grupa	104.602	2	52.301	.793	.455
	Unutar grupa	6793.247	103	65.954		
	Ukupno	6897.849	105			
<i>Prezaštićivanje oca</i>	Između grupa	161.455	2	80.727	1.704	.187
	Unutar grupa	4880.885	103	47.387		
	Ukupno	5042.340	105			

Razlike u percepciji roditeljskog ponašanja između jedinaca i prvorodene dece iz porodica sa više dece nisu statistički značajne. Treba imati u vidu da je u uzorku bilo srazmerno malo jedinaca i prvorodene dece iz porodica sa troje dece (kako je i u opštoj populaciji). Takođe, u Tabeli 8 se može videti da prva deca iz porodica sa troje dece percipiraju nešto višu Negu majke, iako ta razlika na ovom uzorku ne prelazi prihvatljivi nivo značajnosti.

Diskusija

Ovo istraživanje je kao osnovni cilj imalo utvrđivanje razlika u percepciji roditeljskog ponašanja kod dece iz porodica sa više dece. Ovo pitanje je značajno zbog istraživanja roditeljskog ponašanja uopšte. Ukoliko značajne razlike postoje, u istraživanjima bi bilo obavezno uzimanje u obzir broja dece (i reda rođenja) ispitanika.

Rezultati pokazuju da deca iz porodica sa dvoje dece ne percipiraju statistički značajne razlike u Nezi i Prezaštićivanju majke, kao ni Prezaštićivanju oca. Drugim rečima, i prvorodeno u drugorođeno dete se slažu u procenama ovih roditeljskih ponašanja majke i oca. Kao što je pomenuto u Uvodu, slaganje procena znači da percepcija roditeljskog ponašanja ipak nije potpuno lična konstrukcija. Koliko god da dva deteta iz iste porodice, različitih potreba, osobina i uzrasta, izazivaju donekle različita ponašanja roditelja prema njima, sva ta ponašanja su odlika relativno stabilnog stila roditeljstva, koji oba deteta percipiraju slično. Jedina statistički značajna razlika javila se u vezi sa Negom oca, koju kao višu percipira drugo dete. Kako bismo mogli razumeti ovu razliku? Drugo dete je mlađe, odnosno najmlađe dete u porodici

sa dvoje dece. Ukoliko pođemo od pretpostavke da su roditelji stekli iskustvo u vezi sa odgajanjem dece sa prvim detetom i potvrdili se kao roditelji kompetentnog deteta, možemo očekivati da će biti spontaniji i topliji u odgajanju drugog. Međutim, u ovom slučaju se razlike očekuju i kod Nege majke i kod Nege oca, a dobijene su razlike *samo* za Nege oca. Iznećemo objašnjenje koje smatramo mogućim - Postoje istraživanja koja pokazuju da muškarci pokazuju najviše nivoe maskulinosti (Feldman, Biringen & Nash, 1981; prema Schaie & Willis, 2001) u fazi porodice sa malim detetom, odnosno kada zajednica u kojoj žive biva proširena rođenjem deteta. U kontekstu ovakvih nalaza očekivano je da je otac u odnosu sa prvim detetom manje usmeren na pokazivanje brige i nege (a više na dokazivanje da je odlučan i spreman da vodi porodicu), dok u kasnijim fazama života porodice (kada se dokazao kao „otac porodice“) ispoljava i feminine osobine, kao što je brižnost (za drugo dete). U ovom kontekstu promena koje doživljava otac tokom svog životnog ciklusa i ciklusa razvoja porodice, više Nega koju percipira drugo dete je lako razumljiva.

Kod adolescenata, odnosno kod dece, iz porodica sa troje dece, slaganje u percepciji roditeljskog ponašanja je još potpunije. Statistički značajnih razlika nema ni kod jedne dimenzije. Naravno, treba uzeti u obzir da je ovaj poduzorak mali, čini ga 15 parova, odnosno 45 ispitanika. Međutim, i pored toga, treba razmisliti zašto nema razlika u Nezi oca koje su nađene u porodicama sa dvoje dece. Moguće objašnjenje, koje bi trebalo proveriti u narednim istraživanjima, polazi od specifičnih karakteristika roditelja koji odgajaju troje dece. U našoj sredini imati dva deteta je uobičajeno, odnosno to je, relativno prihvaćena, norma. Moguće je da se oni roditeljski parovi koji odluče da imaju troje dece, razlikuju od parova koji imaju dvoje. Pregledom Tabela 1 i 3 zapravo se uočava i da Nega majke u porodicama sa troje dece ima specifičnosti – tu dimenziju svo troje dece percipira kao višu, u odnosu na procene Nege majke dece iz porodica sa dvoje dece. Pretpostavka je da roditelji koji imaju troje dece pokazuju nešto više Nege nego roditelji koji imaju dvoje; odnosno da se otac u ovoj porodici više uključuje u brigu o deci već od prvog deteta.

Prethodni nalazi o razlikama u percepciji roditeljskog ponašanja su provereni poređenjem procena siblinga istog i različitog pola. To poređenje je obavljeno samo na najvećem poduzorku ispitanika – kod dece iz porodica sa dvoje dece. Međutim, poduzorak siblinga istog pola čine gotovo isključivo devojke (tj. sestre), tako da je dobijene rezultate potrebno proveriti i kod mladića. U sibling konstelacijama različitog pola ima podjednako onih gde je prvorođeno dete muško, odnosno žensko. Rezultati su donekle različiti nego kada pol sibling-konstelacije nije uzet u obzir. Kod siblinga istog pola (kod sestara) nisu nađene značajne razlike u percepciji roditeljskog ponašanja. Kod siblinga različitog pola nađene su dve značajne razlike: Nega majke i Nega oca, koju kao višu doživljava drugo dete. Ovde bi moglo važiti ponuđeno objašnjenje o sticanju iskustva u odgajanju dece sa početka diskusije, mada ostaje pitanje zašto onda tih razlika nema i kada je drugo dete istog pola kao i prvo. Možda je za višu negu drugog deteta potreba, osim potvrđene kompetentnosti roditelja, potrebna i novina koju sa sobom donosi odgajanje deteta različitog pola u odnosu na prvo. Ove rezultate treba uzeti sa rezervom i proveriti ih u narednim istra-

živanjima, na većem uzorku ispitanika, a vrlo verovatno i uz kontrolisanje razlike u godinama između prvog i drugog deteta, što ovde nije učinjeno.

Kao što je već pomenuto, odlučeno je da jedinci ne budu isključeni iz uzorka i obrade podataka. Zarad budućih istraživanja, važno je znati i da li se njihova percepcija roditeljskog ponašanja značajno razlikuje od percepcije dece koja imaju sibilinge. Percepcija roditeljskog ponašanja jedinaca je poređena sa percepcijom istih varijabli kod prvorodene dece iz porodica sa dvoje i troje dece. Postoji uvreženo verovanje da se jedinci odgajaju sa više Nege nego ostala deca, tako da postanu razmaženi. Moguće je zamisliti i drugačiju varijantu – jedinci bi mogli da saopštavaju manjem nivou Nege oba roditelja, jer su njihovi roditelji bili manje raspoloženi da se posvete deci (manje voljni da neguju), zbog čega su i odlučili da imaju jedno dete. Takođe, jedinci bi mogli da percipiraju iste nivoe Nege i Prezaštićivanja kao i prvorodena deca iz porodica sa više dece, jer se prvo dete čuva sa podjednakom brigom i anksioznošću kao i ostala. Čemu u prilog govore naši rezultati? Test pokazuje da ukupne razlike nisu statistički značajne. Dakle, nema razlika u percepciji roditeljskog ponašanja kod jedinaca i prvorodene dece iz porodica sa više dece. Ipak, trebalo bi dalje istražiti specifičnosti roditeljskog ponašanja u porodicama sa troje (i više) dece, jer i ovde postoji nagoveštaj da se Nega majke procenjuje kao viša od strane prvog deteta iz porodice sa troje dece.

Zaključak

Na osnovu rezultata ovog istraživanja, može se zaključiti da generalno nema statistički značajnih razlika u percepciji roditeljskog ponašanja kod dece iz iste porodice. Jedina značajna razlika koje je nađena, Nega oca u porodici sa dvoje dece, može biti objašnjena karakteristikama oca (a ne specifičnostima (percepcije) deteta). Ovakav nalaz govori da percipirano roditeljsko ponašanje ipak više odslikava realno roditeljsko ponašanje, nego osobenosti dece. Odnosno, dobijanje mere percepcije roditeljskog stila je dobra aproksimacija realnog roditeljskog ponašanja. Ostaje otvoreno pitanje doživljavanja roditeljskog ponašanja u sibling-konstelacijama istog i različitog pola. To nije bio primarni cilj ovog istraživanja, već neka vrsta provere rezultata na delu uzorka, ali je dosta jasno da se neke razlike mogu naći ako se ispitivanju percepcije roditeljskog ponašanja priđe iz ovog ugla.

Ograničenja i preporuke za dalja istraživanja

Osnovno ograničenje sprovedenog istraživanja proizilazi iz relativno malog uzorka ispitanika, kao i iz činjenice da su ispitanici iz inicijalnog uzorka nosili upitnike braći i sestrama, što je, u nekim slučajevima, verovatno moglo dovesti do toga da ispitanik sam popuni upitnik za brata/sestru. Ono što ti trebalo dalje istražiti su specifičnosti percepcije roditeljskog ponašanja kod dece iz porodica sa troje, a verovatno i iz porodica sa više dece. Kao što je više puta spomenuto, postoji mogućnost da je Nega

roditelja u ovim porodicama specifična, a to se može potvrditi obezbeđivanjem većeg uzorka ispitanika iz porodica sa troje dece. Takođe ostaju i otvorena pitanja u razlikama u percepciji roditeljskog ponašanja kod sibringa istog i različitog pola.

Literatura

- Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology Monographs*, 4, 1–103.
- Baumrind, D. (1978). Parental disciplinary patterns and social competence in children. *Youth and Society*, 9, 239–276.
- Bigby, C. (1997). Parental substitutes? The role of siblings in the lives of older people with intellectual disability. *Journal of Gerontological Social Work*, 29, 3-21.
- Boisvert D., Vaske J., Taylor J., Wright J.P. (2012). The Effects of Differential Parenting on Sibling Differences in Self-Control and Delinquency Among Brother–Sister Pairs. *Criminal Justice Review* 37(1) 5-2.
- Bugental, D. B., & Johnston, C. (2000). Parental and child cognitions in the context of the family. *Annual Review of Psychology*, 51, 315–344.
- Bryant, B., & Crockenberg, S. (1980). Correlates and dimensions of prosocial behavior: A study of female siblings with their mothers. *Child Development*, 51, 529-544.
- Cicirelli, V. G. (1977). Relationship of siblings to the elderly person's feelings and concerns. *Journal of Gerontology*, 32, 317-322.
- Dix, T. (1992). Parenting on behalf of the child: Empathetic goals in the regulation of responsive parenting. In I. Sigel, A. McGillicuddy-DeLisi, & J. Goodnow (Eds.), *Parental belief systems: The psychological consequences for children* (2nd ed., pp. 319–346). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Dix, T. (1993). Attributing dispositions to children: An interactional analysis of attribution in socialization. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19, 633–643.
- Eisenberg, N., Zhou, Q., Spinrad, T. L., Valiente, C., Fabes, R. A., & Liew, J. (2005). Relations among positive parenting, children's effort to control, and externalizing problems: A three-wave longitudinal study. *Child Development*, 76, 1055–1071.
- Gamble, W. C., Ramakumar S., & Diaz A., (2007) Maternal and paternal similarities and differences in parenting: An examination of Mexican-American parents of young children, *Early Childhood Research Quarterly* 22, 72–88.
- Gerlsma, C., Snijders, T. A. B., van Duijn, M. A. J., & Emmelkamp, P. M. G., (1997) Parenting and psychopathology: Differences in family members' perceptions of parental rearing styles, *Personality and Individual Differences* Vol. 23, No. 2, 271-282.
- Hastings, P., & Coplan, R. (1999). Conceptual and empirical links between children's social spheres: Relating maternal beliefs and preschoolers' behaviors with peers. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 86, 43–59.
- Hastings, P., & Grusec, J. (1998). Parenting goals as organizers of response to parent-child disagreement. *Developmental Psychology*, 34, 465–479.
- Hines D. A., Kaufman Kantor G., & Holt M. K. (2006) Similarities in siblings' experiences of neglectful parenting behaviors. *Child Abuse & Neglect* 30, 619–637.

- Holden, G. W., & Edwards, L. A. (1989). Parental attitudes toward childrearing: Instruments, issues, and implications. *Psychological Bulletin*, *106*, 29–58.
- Howe, N., Aquan-Assee, J., Bukowski, W. M., Lehoux, P. M., & Rinaldi, C. M. (2001). Siblings as confidants: Emotional understanding, relationship warmth, and sibling self-disclosure. *Social Development*, *10*, 439–455.
- Kapor Stanulović N. (1985). *Psihologija roditeljstva*, Nolit, Beograd.
- Kochanska, G., Coy, K. C., & Murray, K. T. (2001). The development of self-regulation in the first four years of life. *Child Development*, *72*, 1091–1111.
- Maccoby, E. E., & Martin, J. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. In E. M. Hetherington (Vol. Ed.) & P. H. Mussen (Series Ed.), *Handbook of child psychology*: Vol. 4. Socialization, personality, and social development (pp. 1–101). New York: Wiley.
- Milevsky, A. (2011a). *Sibling relationships in childhood and adolescence: Predictors and outcomes*. New York: Columbia University Press.
- Milevsky A., Schlechter, M. J., Machlev M. (2011b). Effects of parenting style and involvement in sibling conflict on adolescent sibling relationships, *Journal of Social and Personal Relationships* *28*(8) 1130–1148.
- Rohner, R, Khaleque, A., Cournoyer, D.E (2012) *Introduction to Parental Acceptance-Rejection Theory - methods, evidence, and implications* (revised April 10, 2009), preuzeto sa <http://csiar.uconn.edu/wp-content/uploads/sites/494/2014/02/INTRODUCTION-TO-PARENTAL-ACCEPTANCE-3-27-12.pdf> (5.3.2013).
- Schaie, K.W., Willis, S.L. (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Sigel, I. E., McGillicuddy-DeLisi, A. V., & Goodnow, J. J. (Eds.). (1992). *Parental belief systems: The psychological consequences for families* (2nd ed.). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Skinner, E., Johnson, S., & Snyder, T. (2005). Six dimensions of parenting: A motivational model. *Parenting: Science and Practice*, *5*, 175–235.
- Smetana, J. G., Metzger, A., Gettman, D. C., & Campione-Barr, N. (2006). Disclosure and secrecy in adolescent-parent relationships. *Child Development*, *77*, 201–217.
- Tamis-LeMonda, C. S., Shannon, J. D., Cabrera, N. J., & Lamb, M. E. (2004). Fathers and mothers at play with their 2–3-year-olds: Contributions to language and cognitive development. *Child Development*, *75*, 1806–1820.

Jelena Opsenica Kostić
Tanja Panić

DIFFERENCES IN PERCEPTION OF PARENTAL BEHAVIOUR IN ADOLESCENTS FROM SAME FAMILY

Abstract

The main problem of the research was to investigate the perceived parental behavior in adolescents who come from the same family. The study included 73 pairs of subjects from families with two children and 15 pairs of subjects from families with three children. The examinees filled in PBI (Parental Bonding Instrument), which provides a measure of Care and Overprotection of the mother and father in particular; students from initial survey had task to give the questionnaires to their siblings and submit them back to the researchers. Children from families with two children were significantly different only in relation to the perception of father Care, which is perceived as higher by second child. Perception of parental behavior in children from families with three children did not differ significantly. It can be concluded that in general there were no statistically significant differences in the perception of parental behavior in children from the same family. This finding suggests that perceived parental behavior still more reflect realistic parental behavior, rather than the characteristics of the child. However, there are indications that there are differences in the perception of parental behavior if the gender of sibling constellation is taken into account.

Keywords: perceived parental behaviour; Care dimension; siblings; adolescents.

Srđan Dušanić

UDK 159.923.5:2

Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci¹

Nikola Maričić

Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci

PORODIČNI ODNOSI I RELIGIJSKA SOCIJALIZACIJA MLADIH U PRORELIGIOZONOM OKRUŽENJU

Apstrakt

Religioznost kao kompleksan socio-psihološki konstrukt, i popularan sistem društvenih vrijednosti, prelama se kroz porodicu kao najvažniju socijalizacijsku grupu. U ovom radu ispitujemo koja vrsta religioznosti se može predvidjeti na osnovu porodičnih odnosa, te koliko se religioznost mladih poklapa sa religioznošću roditelja? Istraživanje je sprovedeno na pretežno srpskom/pravoslavnom uzroku od 218 trijada koje sačinjavaju mladi Republike Srpske (60% ženskog pola, 40% muškog; AS starost= 19.9), očevi (AS starost= 50.0), i majke (AS starost= 46.3). Pored podataka o osnovnim socio-ekonomskih obilježjima učesnika, te jednostavnih procjena sopstvene i pripisane religioznosti članova trijada, koristili smo i nekoliko petostepenih skala Likertovog tipa: skala religioznosti (Milosavljević, 2007); skala roditeljski socijalizovane religioznosti (Granqvist & Hegekull, 1999); skala okupljenosti porodice (Milosavljević, 1999); skala porodične topline (Rundquist & Sletto, 1936); skala roditeljske kompetentnosti (Helmreich & Stapp, 1974).

Rezultati pokazuju da postoje visoke povezanosti opšte religioznosti mladih i roditelja (mladi - očevi $r = .50$; mladi - majke $r = .54$). Porodični odnosi su značajan prediktor roditeljski socijalizovane religioznosti ($r^2 = .17\%$), ali ne i opšte religioznosti. Roditeljska kompetencija nije prediktor opšte, niti roditeljski socijalizovane religioznosti. Mladi ženskog pola nemaju izraženiju roditeljski socijalizovanu religioznost. Postoji visoko poklapanje religioznosti mladih i roditelja. Nalaze tumačimo u kontekstu pro-religioznosti okruženja.

Ključne riječi: religioznost, religijska socijalizacija, okupljenost porodice, porodična toplina, porodične trijade.

Uvod

U ovom radu bavimo se odnosom religioznosti i različitih varijabli iz domena porodice. Prije nego predstavimo problem istraživanja pokušaćemo detaljnije predstaviti pozadinu istraživanja kroz relevantne teorijske pristupe i srodna empirijska istraživanja.

Religija doprinosi nastajanju, održavanju, i prenosu uvjerenja i vrijednosti (Beit-Hallahmi & Argyle, 1997; Durkheim, 1915). Takođe, religija može da ima i

¹ dusanic@teol.net

više intimno, emocionalno značenje za osobu (Argyle, 2005; Nonnemaker et al., 2003). Porodica, takođe, kao jednu od glavnih funkcija ima upravo prenos društvenih uvjerenja i vrijednosti sa starijih generacija na mlađe (Gruesec, 2011; LeVine, 1988), i to naročito religijskih svjetonazora (Hoge et al., 1982; Dušanić, 2009). Porodica je moćan agens socijalizacije tim prije što je riječ o primarnoj grupi, u kojoj individua započinje svoj život, provodi značajan dio vremena u njoj, te koja zadovoljava širok spektar njenih potreba (Golubović, 1981; Milosavljević, 2002). Konkretno, roditelji su i važan izvor svjetonazora, čak i kada su njihova djeca adolescentskog uzrasta (e.g. Maguen & Armistead, 2006).

Odnos religije i porodice se u mnogo čemu isprepliće. Kao prvo, religije generalno teže da zastupaju tradicionalističke, konzervativne i pro-porodične vrijednosti (Dušanić, 2009). Pravoslavlje eksplicitno teži tome, jer kroz svoja učenja i obrede, naglašava i podstiče porodičnu slogu, tople odnose, i međugeneracijski prenos vrijednosti (Janković, 2008). Drugo, pojedini autori su prepoznali konceptijske sličnosti Božije i roditeljske figure (Freud, 1943), te su i empirijska istraživanja često inspirisana time (Vergote & Tamayo, 1981), kao i drugim aspektima povezanosti porodičnog života i religioznosti (Dušanić, 2009). Vjerovatno su toplina odnosa i količina vremena koje porodice provode zajedno, glavni momenti koji porodicu čini plodnim tlom za religijsku socijalizaciju mladih (Konchanska & Thompson, 1997). Možemo konstatovati kako religija, baš kao i porodica, zadovoljavaja brojne potrebe individue, uključujući potrebe za smislom i pripadanjem visoko kohezivnoj grupi.

Kako određeni kontekstualni i porodični faktori mogu da određuju religioznost? Prije svega, značajan je društveni kontekst u kojem istražujemo religioznost. Na području R.S., kao dijela BiH, religija, tačnije religijski identitet se skoro u potpunosti poklapa sa nacionalnim, odnosno etničkim identitetom (Majstorovic & Turjacanin, 2013). S tim je povezana i visoka popularnost religije, odnosno izražena proreligioznost okruženja (Dušanić 2007a; Čekrlija et al., 2004). Iz tog razloga, i iz razloga veće religijske homogenosti naše sredine, niže obrazovanje i niži socio-ekonomski status, koji su česti prediktori religioznosti u stranim studijama, nisu toliko značajni na našim prostorima (Scheepers et al., 2002, Dušanić, 2007c). Jedan od povezanih fenomena je i veza religioznosti sa negativnim socio-psihološkim pojavama, na osnovu čega zaključujemo o slaboj pounutrenosti religioznih svjetonazora (Dušanić, 2007b, Maričić & Dušanić, 2015). Takođe, postoje i nedosljednosti po pitanju korelata različitih konstrukata religioznosti, te polnih razlika u njima (Dušanić, 2007c). Sve ukupno, religioznost je dosta izražen, ali i rovit socio-psihološki konstrukt na našim prostorima.

Studije generalno svjedoče o roditeljima kao najznačajnijem faktoru religijske socijalizacije djece (Dušanić, 2009; Francis, 1993; Hunsberger & Brown, 1984). Naime, dosta su snažne korelacije religioznosti roditelja i njihove djece, pa čak i u slučaju mladih odraslih, koji žive odvojeno od roditelja (Stark, 1963). Međutim, manje je jasno da li su očeви ili majke uticajnije, a vjerovatno je i pol djeteta faktor koji ulazi u interakciju sa polom roditelja, prilikom međugeneracijskog prenosa religijskih ponašanja i uvjerenja (Spilka et al., 2003). I ovdje se religioznost pokazuje kao

kompleksan konstrukt: očevi vjerovatno više prenose spoljna religijska ponašanja, a majke unutrašnja religijska uvjerenja (Clark et al., 1988). Naglašava se važnost prikupljanja podataka i od djece i od njihovih roditelja, jer ispitivanja sličnosti njihovih religioznosti u suprotnom mogu biti znatno iskrivljena razlikama između pripisane i samopercipirane religioznosti (Acock & Bengston, 1978; Hoge et al., 1982).

Za religijsku socijalizaciju mladih bitan je i širi društveni kontekst, odnosno odrastanje u proreligioznoj sredini (Dušanić, 2007a; Loewenthal, 1985; Spilka et al. 2003), i porodični uticaj. U tom smislu značajni su: pozitivan porodični život (Benson et al., 1989, Myers 1996), emocionalna bliskost roditelja i djece (Rossi & Rossi, 1990, Hoge et al., 1982), prisustvo oba roditelja u porodici (Cornwall, 1988, Myers, 1996), svakodnevna okupljenost porodice (Dusanic, 2006), te međusobna saglasnost religioznosti roditelja (Goodnow, 1992; Okagaki & Bevis, 1999). Ukratko, za uspješnu proreligijsku socijalizaciju mladih bitni su i kvalitet i kvantitet porodičnih odnosa. Neki autori su naglasili još neke posredujuće faktore. Tako je ustanovljeno da kompetentnost roditelja, te njihov viši socionomski status, mogu doprinositi sličnostima u religioznosti roditelja i djece (Hammond & Hunter, 1984; Whiteback et al., 1989). Percepcija kompetentnosti roditelja podrazumjeva u kojoj mjeri mladi percipiraju svoje roditelje kao sposobne, vrijedne i ugledne ljude koji uspjevaju da ostvare ono šta naume. Ako mladi svoje roditelje percipiraju društveno uspješnima, to bi trebalo pospješiti prenos društvenih vrijednosti (kakva je religioznost) sa roditelja na mlade. Pored ovih faktora, usvajanje religioznosti može biti olakšano i većom usklađenošću religijskih poruka koje mladi primaju od oba roditelja, te iz šireg okruženja (Benson et al., 1989). To svjedoči i u prilog značaja proreligioznosti okruženja, te religijske homogenosti sredine.

Problem istraživanja

Sa jedne strane, brojne studije svjedoče da je religioznost mladih pod snažnim uticajem roditelja, te da su kvalitet i kvantitet porodičnih odnosa najbitniji faktori u religijskoj socijalizaciji (Dušanić, 2009; Konchanska & Thompson, 1997). Sa druge strane, postoje naznake da u proreligioznim i religijski homogenim sredinama, uticaj roditelja nije toliko snažan, te samim tim da ni porodični odnosi ne bi bili značajni za religioznost (Scheepers et al., 2002, Dušanić, 2007c). Dilemu nastojimo riješiti razlikovanjem konstrukata roditeljski socijalizovane religioznosti (Granqvist & Hagekull, 1999), te opšte religioznosti (Milosavljević, 2007). Roditeljski socijalizovana religioznost je religioznost koja manifestuje saglasnost sa roditeljskim odnosom prema religioznosti i njeinim specifičnim manifestacijama (roditeljski odnos prema posjećivanju bogomolja, molitvama, čitanju vjerske literature itd). Ove dvije dimenzije religioznosti smo poredili sa kvantitetom i kvalitetom porodičnih odnosa, kao njihovim potencijalnim prediktorima. Jedan od konstrukata koji zahvata kvalitet porodičnih odnosa je porodična toplina (Rundquist & Sletto, 1936), a kvantitet možemo efikasno zahvatiti konceptom svakodnevne okupljenosti porodice (Milosavljević, 1999). Svakodnevna

okupljenost porodice se odnosi na zajednički provedeno vrijeme kroz zajedničke obroke, posjećivanje prijatelja, društvenih događaja itd. Dakle, željeli smo ispitati pretpostavku da li su porodični odnosi prediktor roditeljski socijalizovane, ali ne i opšte religioznosti, barem na našim prostorima, koje odlikuje proreligioznost i religijska homogenost (Dušanić, 2009). Konačno, zanima nas da li se percepcija kompetentnosti roditelja može staviti rame uz rame sa kvalitetom i kvantitetom porodičnih odnosa, kao potencijalnim prediktorima roditeljski socijalizovane religioznosti (vidi Whiteback et al., 1989)? Takva hipoteza nije bila istraživana na našim prostorima.

U svakom slučaju, za pouzdaniju procjenu poklapanja religioznosti mladih i roditelja, trebamo prikupiti podatke i od jednih i od drugih. Možemo očekivati i naglašeniju roditeljski socijalizovanu religioznost kod mladih ženskog pola, čak i u slučaju da ne nađemo polne razlike u opštoj religioznosti. Naime, žene su generalno više sklone konformiranju i manjem opiranju socijalizaciji (Rogers, 1964), i žene čak i kad su nisko religiozne, ostaju naglašeno sklone isticanju značaja porodičnih vrijednosti (Jensen & Jensen, 1993).

Shodno navedenom, formirali smo sljedeće hipoteze koje se odnose na porodične trijade koje sačinjavaju mladi sa područja Republike Srpske, te njihovi očevi i majke:

H1 - Mladi ženskog pola imaju izraženiju roditeljski socijalizovanu religioznost, u odnosu na mlade muškog pola.

H2 - Postoje snažne korelacije opšte religioznosti mladih, sa opštim religioznostima njihovih očeva i majki.

H3 - Svakodnevna okupljenost porodice, porodična toplina, i roditeljska kompetentnost, procjenjene od strane mladih, su prediktori roditeljski socijalizovane religioznosti mladih.

H4 - Svakodnevna okupljenost porodice, porodična toplina, i roditeljska kompetentnost, procjenjene od strane mladih, nisu prediktori opšte religioznosti mladih.

Metod

Učesnici

Učesnici su 218 trijada sačinjenih od mladih (60% ženskog pola, 40% muškog), te njihovih očeva i majki. Uzorak je prigodan, mladi su studenti različitih fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci. Prosječna starost mladih je 19.9 godina (SD=1.77), prosječna starost očeva je 50.0 godina (SD= 5.04), a majki 46.3 godina (SD= 4.59). Većina mladih su srpske nacionalne, odnosno etničke pripadnosti (208, ili 95.4%), i pravoslavne vjeroispovjesti (202, ili 92.7%). Kao Srbi i Pravoslavci, istovremeno se izjašnjava 200 (91.7%) učesnika. 189 (86.7%) Učesničkih trijada odlikuju otac i majka iste nacionalne pripadnosti.

Gradski tip naselja je zastupljen sa 141 (64.75%) trijadom, prigradski tip naselja sa 55 (25.2%), a selo sa 22 (10.1%) trijade. Uzorak je heterogen prema obrazovnoj strukturi očeva i majki i visini ukupnih mjesečnih primanja u porodici.

Instrumenti

Pored podataka o osnovnim socio-ekonomskih obilježjima učesnika, te jednostavnih procjena sopstvene i pripisane religioznosti članova trijada, prikuplili smo podatke o istraživanim varijablama koristeći sljedeće instrumente, koji svi sadrže 5-ostepenu skalu Likert-ovog tipa:

- Opšta religioznost: Skala KVREL-BM (Milosavljević, 2007) mjeri opšti konstrukt religioznosti, sadrži 13 stavki (npr. *Istinski se redovno molim Bogu*). Cronbach alpha= .92 (Milosavljević, 2007).
- Roditeljski socijalizovana religioznost: Skala RSR (Granqvist & Hegekull, 1999) mjeri stepen podudarnosti adolescentske i roditeljske religioznosti, sadrži 10 stavki (npr. *Bogu se molim koliko i moji roditelji*). Cronbach alpha= .89 (Dusanic, 2006).
- Okupljenost porodice: Skala SOPUS (Milosavljević, 1999) mjeri količinu vremena koju porodica provede u zajedničkim aktivnostima (kvantitativni indikator porodičnih odnosa), sadrži 10 stavki (npr. *Svi zajedno večera-mo*). Cronbach alpha= .90 (Dusanic, 2006).
- Porodična toplina: P Skala - revidirani i skraćeni dio Porodične skale (Rundquist & Sletto, 1936) mjeri sposobnost porodice, percipiranu od strane njenih članova, da zadovolji njihove socio-emocionalne potrebe (kvalitativni indikator porodičnih odnosa). U verziji za mlade sadrži 39 stavki (npr. *Roditelji su me hvalili*), dok verzija za roditelje sadrži 22 stavke. Cronbach alpha= .82 (verzija za mlade) (Milosavljević, 2007).
- Roditeljska kompetentnost: Skala KompR, revidirani i skraćeni dio TSBI skale (Helmreich & Stapp, 1974) mjeri adolescentsku percepciju kompetentnosti roditelja, sadrži 15 stavki (npr. *Moji roditelji su oličenje uspješnih ljudi*). Cronbach alpha= .85 (Milosavljević, 2007).

Postupak

Podatke smo prikupili uz pomoć studenata matičnog studijskog programa psihologije. Mladi članovi trijada su dobili upitničke formulare za sve članove trijada, uz uputstvo da na sva tri primjerka upišu šifru svoje trijade, te da svi članovi trijada nezavisno popune upitnike. Upitnici za roditelje ne sadrže skale roditeljske socijalizovane religioznosti i percepcije roditeljske kompetentnosti. Od ukupno 228 mladih koji su vratili popunjene formulare, dobili smo validne podatke za 218 trijada. Podatke smo obradili uz pomoć kompjuterskih programa Mondrian (Version 1.5b for Mac OS X) i SPSS (Version 17.0.). Odabrali smo "prisilni unos" kao metod regresione analize, shodno njegovoj relativnoj robusnosti po pitanju slučajnih varijacija u podacima (Studenmund & Cassidy, 1987).

Rezultati

Od ukupno 228 učesničkih trijada, dobili smo validno popunjene upitničke formulare za njih 218. Tabela 1 sadrži deskriptivne mjere skala i mjere interne konzistentnosti izražene putem Cronbach alpha koeficijenata.

Tabela 1: Deskriptivne mjere skala i interne konzistentnosti

		95% IP za AS						Raspon		α
		AS	Std. Gr.	Donji	Gornji	SD	Mdn	Min	Max	
KVREL	Mladi	3.46	0.05	3.36	3.57	0.80	3.62	1.15	5.00	.92
	Očevi	3.21	0.06	3.10	3.32	0.82	3.31	1.23	4.85	.93
	Majke	3.42	0.06	3.30	3.53	0.83	3.46	1.00	5.00	.93
SOPUS	Mladi	3.16	0.06	3.01	3.25	0.82	3.20	1.00	5.00	.90
	Očevi	3.17	0.05	3.07	3.27	0.75	3.20	1.00	5.00	.89
	Majke	3.27	0.05	3.18	3.37	0.72	3.20	1.10	5.00	.87
P Skala	Mladi	3.69	0.03	3.63	3.75	0.44	3.72	2.03	5.00	.86
	Očevi	3.78	0.03	3.73	3.84	0.41	3.77	2.64	4.77	.80
	Majke	3.86	0.03	3.81	3.91	0.39	3.85	2.45	4.65	.74
RSR	Mladi	3.35	0.05	3.24	3.45	0.79	3.40	1.30	5.00	.88
KompR	Mladi	3.91	0.03	3.85	3.97	0.46	3.93	2.47	5.00	.85

Napomena: KVREL - skala opšte religioznosti; SOPUS - svakodnevna okupljenost porodice; P skala - skala porodične topline; RSR - roditeljski socijalizovana religioznost; Komp R - roditeljska kompetentnost.

ANOVA ukazuje na statistički značajne razlike u religioznosti, zavisno od pripadnosti podgrupi trijada: $F(2, 651) = 6.07$; $p < .01$; $\omega = .14$. Planirani kontrasti ukazuju na statistički značajne razlike u religioznosti između mladih i očeva: $t(651) = -3.27$; $p < .01$ (1-strana); $r = .13$; te između očeva i majki: $t(651) = -2.67$; $p < .01$ (1-strana); $r = .10$.

Nalazi t testa ne podržavaju hipotezu H1. Ne postoji statistički značajna razlika u roditeljski socijalizovanoj religioznosti između mladih muškog i ženskog pola: $t(216) = -0.66$; $p > .05$; $r = .04$. Štaviše, suprotno hipotezi, mladi muškog pola imaju neznatno veću socijalizovanu religioznost od mladih ženskog pola: $ASm = 3.39$; $ASž = 3.32$. Ipak, opšta religioznost je nešto veća kod mladih ženskog pola: $t(216) = 2.01$; $p < .05$; $r = .13$.

Spearman-ovi koeficijenti korelacije u potpunosti podržavaju hipotezu H2. Postoje snažne pozitivne korelacije između religioznosti mladih, i religioznosti očeva i majki (Tabela 2).

Tabela 2: Korelacije religioznosti mladih i roditelja

	r	p^*	95% IP za r		n
			Donji	Gornji	
Mladi - Očevi	.50	.00	.39	.59	218
Mladi - Majke	.54	.00	.44	.63	218

*Dvostrana statistička značajnost

Višestruka linearna regresiona analiza djelimično podržava hipotezu H3. Svakodnevna okupljenost porodice i porodična toplina predstavljaju statistički značajne predikto-re roditeljski socijalizovane religioznosti mladih, ali ne i roditeljska kompetentnost. Regresioni model objašnjava 17% varijanse kriterijumske varijable (Tabela 3).

Tabela 3: Regresija SOPUS-a, porodične topline i roditeljske kompetentnosti na roditeljski socijalizovanu relig.

	Koeficijenti		S t d .			95% IP za B	
	B	Std. Gr.	Koef.		p	Donji	Gornji
			β	t			
Konstanta	0.95	0.47		2.04	.04	0.03	1.86
SOPUS	0.16	0.07	0.17	2.31	.02	0.02	0.30
P Skala	0.56	0.16	0.23	3.51	.00	0.25	0.88
KompR	-0.05	0.14	-0.03	-0.36	.72	-0.32	0.22

R²= .17; R² prilagođeno= .16

Višestruka linearna regresiona analiza u potpunosti podržava hipotezu H4. Svakodnevna okupljenost porodice i percepcija porodične topline, procjenjene od strane mladih, te roditeljska kompetencija, nisu statistički značajni prediktori opšte religioznosti mladih. Regresioni model objašnjava 6% varijanse opšte religioznosti mladih (Tabela 4).

Tabela 4: Regresija SOPUS-a, porodične topline i roditeljske kompetentnosti na opštu religioznost

	Koeficijenti		S t d .			95% IP za B	
	B	Std. Gr.	Koef.		p	Donji	Gornji
			β	t			
Konstanta	1.97	0.50		3.91	.00	0.98	2.96
SOPUS	0.16	0.08	0.14	1.79	.08	-0.02	0.29
P Skala	0.26	0.17	0.14	1.50	.14	-0.08	0.60
KompR	0.03	0.15	0.02	0.18	.86	-0.27	0.32

R²= .06; R² prilagođeno= .05

Konačno, podjelili smo naš uzorak u tri podgrupe, shodno medijanama svakodnevne okupljenosti porodice i porodične topline, procjenjenima od strane mladih. Porredili smo intenzitete korelacija (Spearman-ovih) opšte religioznosti mladih sa opštim religioznostima njihovih očeva, te majki. Pronašli smo najveće razlike između trijada koje odlikuju mjere svakodnevne okupljenosti porodice i porodične topline iznad medijane, i trijada kod kojih je samo jedna od dvije mjere iznad medijane (Tabela 5).

Tabela 5: Korelacije opšte relig. mladih i njihovih roditelja prema medijanama SOPUS-a i porodične topline mladih

		r	p*	95% IP za r		n
				Donji	Gornji	
SOPUS i P Skala manji od Mdn	Mladi - Očevi	.51	.00	.33	.66	81
	Mladi - Majke	.54	.00	.37	.68	81
SOPUS i P Skala sa različitih strana Mdn	Mladi - Očevi	.41	.00	.19	.59	69
	Mladi - Majke	.40	.00	.18	.58	69

SOPUS i P Skala veći od Mdn	Mladi - Očevi	.58	.00	.40	.72	68
	Mladi - Majke	.69	.00	.54	.80	68

*Dvostrana statistička značajnost

Diskusija

Uopšte posmatrano, religija je popularna na ovim prostorima, i religijski identitet se skoro potpuno preklapa sa nacionalnim, jer se preko 90% mladih članova trijada izjašnjava istovremeno kao Srbi i Pravoslavci (Dušanić, 2007a). Distribucija odgovora skale opšte religioznosti (negativna zakrivljenost), i visoke unutrašnje konzistentosti instrumenta svjedoče o važnosti i salijentnosti konstrukta religioznosti kod učesnika. U trijadama smo našli i nešto višu religioznost kod mladih i majki, u poređenju sa očevima. Nalaz nije neočekivan, s obzirom na uobičajeno veću religioznost kod žena (Feltey & Poloma, 1991) i specifičnost okruženja. Naime, ovdašnji mladi su često ne samo religiozniji, već i značajno utiču na religioznost roditelja, zahvaljujući većem religijskom znanju, usljed školskog izučavanja vjeronauke i odrastanju u proreligioznom socijalnom miljeu (Dušanić, 2009). Ipak, veličine efekata su male, dakle religioznost je visoko zastupljena kod svih članova trijada. Sve ovo svjedoči u prilog proreligioznosti i religijske homogenosti okruženja.

Pronašli smo snažne korelacije opšte religioznosti mladih i roditelja, te višu religioznost majki u odnosu na očeve, međutim, podaci ipak ne podržavaju hipotezu o većoj roditeljski socijalizovanoj religioznosti mladih ženskog pola. To je neusklađeno sa uobičajeno većom religioznošću žena, te većom usklađenošću uobičajenih ženskih osobina i socijalnih uloga sa religijskim normama (Beith-Hallahmi & Argyle, 1997). Neusklađeno je i sa većom opštom sklonošću žena ka konformiranju i manjem opiranju socijalizaciji (Rogers, 1964. Kako objasniti nalaze? Prvo, našli smo malu veličinu efekta po pitanju veće opšte religioznosti mladih ženskog pola ($r = .13$). Drugo, mi smo imali prigodan univerzitetski uzorak, a polne razlike u takvim uzorcima nekad nisu skladne sa polnim razlikama u opštoj populaciji (e.g. Del Giudice, 2011). Treće, u drugoj studiji smo našli blago izraženiji konformizam mladih muškog pola, takođe na studentskom uzorku (Dušanić & Maričić, 2012). Dakle, iako uopšteno možemo tvrditi da su žene religioznije i sklonije konformiranju, to nije nužno slučaj u sredinama u kojima je religija izuzetno popularna, i pogotovo ne u studentskom dijelu populacije. Odnos pola i religioznosti bi bio jasniji nakon studije koja bi obuhvatila i konstrukt femininosti-maskulinosti kao crtu ličnosti. Testiranje na našim prostorima zaslužuje i model preferencije rizika, prema kojem socijalizacija nije glavni uzrok polnih razlika u religioznosti (Miller & Stark, 2002). U svakom slučaju, roditeljski socijalizovana religioznost je izražena kod mladih oba pola, što potvrđuje nalaze o roditeljima kao snažnim faktorima razvoja religioznosti (e.g. Ozorak, 1989; Dušanić, 2009).

Poklapanje religioznosti mladih i njihovih roditelja

Druga hipoteza je potvrđena, jer smo našli snažne korelacije opšte religioznosti mladih, sa opštom religioznošću njihovih očeva i majki. To je u skladu sa prethodnim nalazima (e.g. Cavalli-Sforza et al. 1982), pri čemu ne postoji statistički značajna razlika u intenzitetima korelacije religioznosti mladih i očeva, i korelacije religioznosti mladih i majki. Ispitivali smo opšti konstrukt religioznosti, i to u proreligioznoj sredini, pa nismo iznenađeni odsustvom razlika. Nalazi po pitanju razlika u korelacijama različitih konstrukata religioznosti između djece i roditelja, zavisno od pola jednih i drugih, nisu jednoznačni (Dušanić, 2009). Stoga, u budućnosti leži izazov inovativnijih testiranja različitih konstrukata religioznosti, kako bi se stvorila potpunija slika po ovome pitanju. Ipak, korelacija između religioznosti mladih i njihovih majki je neznatno veća u našem uzorku, spram korelacije između mladih i očeva.

Međutim, nalaz druge hipoteze postaje zanimljiviji u svjetlu sljedećeg nalaza: našli smo parcijalne korelacije srednjeg intenziteta između opšte religioznosti mladih, i njihove procjene religioznosti očeva i majki, kad se kontrolišu uticaji opštih religioznosti očeva i majki. Dakle, religiozniji mladi, ujedno procjenjuju i svoje roditelje religioznijima, bez obzira koliko su njihovi roditelji religiozni po sopstvenoj procjeni. To je skladno nalazu i gledištu o značaju roditeljske podrške i primjera za religioznost mladih (Francis, 1993), te donekle podržava gledište po kojem percipirana religioznost roditelja više utiče na religioznost mladih od stvarne roditeljske religioznosti (e.g. de Vaus, 1983). Religija kao relativno iracionalan i kompleksan socio-psihološki domen izuzetno lako potpada pod uticaje pripisanih značenja, te stoga treba u istraživanja porodice i religioznosti uvrstiti podatke od mladih i od njihovih roditelja.

Kvalitet i kvantitet porodičnih odnosa, roditeljska kompetentnost i religioznost

Svakodnevna okupljenost porodice i porodična toplina su prediktori roditeljski socijalizovane religioznosti mladih, ali ne i roditeljska kompetentnost. Dakle, djelimično potvrđena treća hipoteza nam sugerije (jer sama korelacija ne garantuje uzročnost) kako su i kvantitet (okupljenost), i kvalitet (toplina) porodične interakcije značajni za prenošenje religijskih svjetonazora sa roditelja na mlade. Nalaz je skladan nalazu o značaju pozitivnog porodičnog života za religijsku socijalizaciju mladih (Benson et al., 1989), te podržava opštija gledišta o značaju pozitivne porodične klime i interakcije za prenos ponašanja, stavova i vrijednosti sa roditelja na potomstvo (e.g. Rot, 1994). Ipak, porodična toplina je nešto snažniji prediktor kriterijuma, od same porodične okupljenosti. Naime, sama količina vremena koju porodica provodi zajedno jeste značajna, jer naprosto stvara prostor za prenošenje međusobnih uticaja, ali toplina i ljubav su vjerovatno još važniji faktor (Rueter & Conger, 1995; Stainberg, 1990). Štaviše, naru-

šeni porodični odnosi i nesklad između roditelja mogu djelovati kontraproduktivno na međugeneracijski prijenos vrijednosti, te razvoj prosocijalnih ponašanja mladih (Rot, 1994; Milosavljević, 2002). Uostalom, pravoslavlje (kao i većina masovnijih religija), kroz svoja učenja i obrede upravo naglašava porodično jedinstvo, saradnju, i tople odnose (Janković, 2008). Ne zaboravimo ni da međugeneracijski religijski uticaj može da ide u oba smjera (Dušanić, 2009).

Međutim, roditeljska kompetentnost, kao kognitivniji aspekt doživljaja roditelja, formiran djelom na osnovi percepcije socijalnog uspjeha roditelja, vjerovatno iz dva razloga nije značajan prediktor roditeljski socijalizovane religioznosti. Prvo, kompetentnost roditelja je uveliko zasićena porodičnom toplinom (dijele čak 40% varijanse), a toplina je najsnažniji prediktor roditeljski socijalizovane religioznosti. Sa druge strane, toplina i porodična okupljenost dijele 27% varijanse kod mladih, a kod roditelja još manje. Stoga, kompetentnost teško može biti značajan prediktor u regresionom modelu roditeljski socijalizovane religioznosti, ukoliko model sadrži i porodičnu toplinu (Field, 2009). Drugo, ostatak varijanse u okviru kompetentnosti roditelja vjerovatno otpada bilo na nesistematsku varijansu, bilo na primarno kognitivnu procjenu kompetentnosti roditelja u širem socijalnom kontekstu. Recimo, pronašli smo umjerenu korelaciju kompetentnosti roditelja i učestalosti porodičnih odlazaka na more, kao vjerovatno snažnog neformalnog indikatora socijalnog statusa porodice. Međutim, kako je za roditeljski uticaj na mlade bitan kvalitetan, topao emotivan odnos, i pošto religija nije racionalan psihološki domen (Freud, 1943), tako i kompetentnost roditelja (odnosno njena kognitivna komponenta), u regresionom modelu koji već sadrži toplinu (blisku kompetentnosti) i okupljenost porodice, predstavlja beznačajan prediktor. Ipak, veliko preklapanje konstrukata porodične topline i kompetentnosti roditelja dodatno svjedoči o značaju koji kvaliteta porodičnih odnosa ima za mlade. Uistinu, bilo bi čudno da mladi ne očekuju od roditelja emocionalnu podršku, te da kompetentnim osobama smatraju roditelje koje doživljavaju uspješnima samo na drugim poljima života i rada. Naravno ni opštija socijalna kompetentnost roditelja nije nezavisna od kompetentnosti za kvalitetno roditeljstvo (Golubović, 1981).

Nalazi treće i četvrte hipoteze ukazuju na empirijsku distinktivnost konstrukata opšte religioznosti i roditeljski socijalizovane religioznosti, te na kompleksnost samog pojma religioznosti i njenih determinanti (Batson et al. 1993). Dalje, pošto okupljenost porodice, porodična toplina i kompetentnost roditelja nisu prediktori opšte religioznosti, a prve dve varijable objašnjavaju oko 17% roditeljski socijalizovane religioznosti, vidimo u ovome indirektnu potvrdu značaja šireg proreligioznog miljea za religijsku socijalizaciju mladih. Ne poričemo snažan upliv roditelja, na šta ukazuje i potvrda druge hipoteze, nego jednostavno smatramo da je roditeljski upliv prvenstveno omogućen time što mladi, baš kao i njihovi roditelji, žive u proreligioznom okruženju (Dušanić, 2009). Uostalom, već je pronađen značaj koji kompatibilnost roditeljskih religijskih stavova sa religijskim porukama iz okruženja, ima za religijsku socijalizaciju mladih (Benson et al., 1989). Dakle, mi roditelje vidimo više kao prenosiocce, repetitore religijskih uticaja, njegove medijatore, ali ne i kao nezavisne oblikovaoce religioznosti mladih. Šta više, razvoj stavova i vrijednosti koje su saglasne sa onima u široj zajednici, upravo predstavlja jedan od zadataka koje roditelji stavljaju pred

sebe (LeVine, 1988). Bilo bi zanimljivo testirati tri hipoteze o odnosu afektivne vezanosti i religioznosti (Dušanić, 2009), konkretno konstruktata opšte i roditeljski socijalizovane religioznosti, i uporediti nalaze sa ovdašnjim nalazima.

Konačno, s obzirom na to da su svakodnevna okupljenost porodice i porodična toplina prediktori roditeljski socijalizovane religioznosti, poželjeli smo saznati više o odnosu tih varijabli i korelacija opšte religioznosti mladih sa opštom religioznošću njihovih očeva i majki. Podjelili smo uzorak u tri podgrupe trijada prema svakodnevnoj okupljenosti porodice i porodičnoj toplini, procjenjenima od strane mladih: a) obe mjere ispod medijana; b) jedna mjera ispod medijane, a druga iznad; c) obe mjere iznad medijana. Zanimljivo je da se po intenzitetima korelacija najviše razlikuju podgrupe "b", i "c". Šta više, jedina razlika u intenzitetima korelacija koja je statistički značajna (gledano po korespondentnim parovima) je razlika između korelacije mladi - majke u podgrupi "b", i korelacije mladi - majke u podgrupi "c". U svakom slučaju, u podgrupi sa najnarušenijim porodičnim odnosima (podgrupa "a") korelacije religioznosti mladih i njihovih roditelja su i dalje snažne, i nisu, statistički gledano, značajno niže nego u podgrupi sa najboljim porodičnim odnosima. To takođe svjedoči u prilog uticaja proreligiozne i religijske homogene sredine (Scheepers et al., 2002; Dušanić, 2007c).

Kako objasniti opažene razlike u intenzitetima korelacija? Testovima interne konzistentnosti skala za svaku podgrupu trijada smo eliminisali mogućnost nepažljivijeg odgovaranja na skale u podgrupi "b", kao potencijalni uzrok nešto nižih korelacija u toj grupi. Provjera substancijalnosti opaženih razlika u intenzitetima korelacija, te eventualna identifikacija njihovog glavnog uzroka zahtjevaju dodatne podatke, po mogućnosti iz nestudentskog uzorka. Moguće je da neke porodice naprosto provode manje vremena zajedno pod uticajem spoljnih faktora kao što su karijera, školovanje, hobiji članova porodice, te ih odlikuje niža okupljenost, ali i veća izloženost drugim faktorima socijalizacije (saradnici, kolege, profesori), te su u tim porodicama manje korelacije religioznosti članova. Pri tome porodični odnosi (porodična toplina) ne moraju biti nužno narušeni. U drugim porodicama možda spoljni faktori, kao što su nezaposlenost i socijalna izolacija, uzrokuju visoku okupljenost porodice, ali i narušenost porodičnih odnosa, što opet dovodi do nižih korelacija religioznosti članova. Naime, kvalitet i kvantitet porodičnih odnosa su povezani, ali nisu jednoznačni, jer smo samo kod mladih pronašli snažnu, a kod očeva i majki tek srednje snažne korelacije porodične topline i okupljenosti. Uostalom, sam raskorak u procjeni nivoa kvaliteta i kvantiteta porodičnih odnosa, može upravo biti indikator lošijih porodičnih odnosa, ili ličnih psihičkih poteškoća (Kaslow, 1996).

Zaključak

Prvo, naši nalazi rješavaju dilemu vezanu za predikciju religioznosti putem kvalitativnih i kvantitativnih pokazatelja porodičnog funkcionisanja, onako kako ga mladi percipiraju. Svakodnevna okupljenost porodice i porodična toplina su prediktori roditeljski socijalizovane religioznosti mladih, ali ne i njihove opšte religioznosti. Kom-

petencija roditelja se umnogome preklapa sa porodičnom toplinom, te nije prediktor opšte, niti roditeljski socijalizovane religioznosti. Kao najbitniji faktor socijalizacije religioznosti kod mladih izdvajamo kvalitet porodičnih odnosa, slobodnije rečeno porodičnu slogu, podršku, bliskost. Okupljenost porodice je prvenstveno bitna zato što pruža prostor i vrijeme za prenošenje međugeneracijskih religijskih uticaja, a možemo je smatrati bitnom i za razvoj osjećaja porodične kohezivnosti, odnosno topline.

Drugo, našli smo visoke korelacije opšte religioznosti mladih i njihovih roditelja. Vjerujemo da su roditelji prvenstveno prenosioci i medijatori religijskih uticaja proreligijskog okruženja. Zato i pokazatelji porodičnih odnosa ne predviđaju opštu, već samo roditeljski socijalizovanu religioznost mladih.

Zanimljivo je da nismo pronašli veću roditeljski socijalizovanu religioznost kod mladih ženskog pola, iako smo našli nešto veću opštu religioznost kod njih. Moguće je da socijalizacija nije glavni uzrok polnih razlika u religioznosti, a vrlo je vjerovatno da sama pripadnost polu pruža manje informacija od kontinuirane mjere maskuliniteta-femininiteta (polnih uloga). U svakom slučaju, naše istraživanje demonstrira i veće mogućnosti zaključivanja koje proizilaze iz prikupljanja podataka na trijadama mladi-očevi-majke, umjesto samo na mladima.

Kako je religioznost dosta izražen, popularan, ali i rovit, te slabo pounutren konstrukt na našim prostorima, te kako religioznost ima brojne pozitivne i negativne korelate na ličnom i socijalnom planu, neophodno je produbiti njena istraživanja. Studije religioznosti su potrebne tim prije što ovdašnji nalazi često nisu sasvim saglasni sa nalazima stranih istraživanja. Naš konačni zaključak jeste da postoji visoka podudarnost religioznosti mladih i njihovih roditelja, ali sama opšta religioznost je determinisana prvenstveno proreligijskim okruženjem, dok je roditeljski socijalizovana religioznost pod nezanemarivim uticajem porodične klime. Na posljetku, ne zaboravimo da djeca najviše uče od onih koje vole.

Literatura

- Acock, A. C., & Bengtson, V. L. (1978). On The Relative Influence of Mothers and Fathers: A Covariance Analysis of Political and Religious Socialization. *Journal of Marriage and the Family*, 40(3), 519-30.
- Argyle, M. (2005). *Psychology and religion: An introduction*. London, UK: Routledge.
- Batson, C. D., Schoenrade, P. & Wentis, W. L. (1993). *Religion and individual*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Beit-Hallahmi, B., & Argyle, M. (1997). The psychology of religious behaviour, belief and experience. London: Routledge.
- Benson, P. L., Donahue, M. J., & Erickson, J. A. (1989). Adolescence and religion: A review of the literature from 1970 to 1986. *Research in the social scientific study of religion*, 1(1), 153-81.
- Cavalli-Sforza, L. L., Feldman, M. W., Chen, K. H., & Dornbusch, S. M. (1982). Theory and observation in cultural transmission. *Science*, 218(4567), 19-27.

- Clark, C. A., Worthington Jr, E. L., & Danser, D. B. (1988). The Transmission of Religious Beliefs and Practices from Parents to Firstborn Early Adolescent Sons. *Journal of Marriage and the Family*, 50(2), 463-72.
- Cornwall, M. (1988). The influence of three agents of religious socialization: Family, church, and peers. In D. L. Thomas (Ed.), *The religion and family connection: Social science perspectives* (pp. 207-231). Provo, UT: Religious Studies Center.
- Čekrljija, Đ., Turjačanin, V., & Puhalo, S. (2004). *Društvene orijentacije mladih*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije.
- Del Giudice, M. (2011). Sex differences in romantic attachment: A meta-analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(2), 193-214.
- de Vaus, D. A. (1983). The Relative Importance of Parents and Peers for Adolescent Religious Orientation: An Australian Study. *Adolescence*, 18(69), 147-58.
- Durkheim, E. (1915). *The elementary forms of the religious life*. London, UK: G. Allen & Unwin Ltd.
- Dusanic, S. (2006). Family and adolescent religiosity. In V. Cubela-Adoric (Ed.), *Book of selected proceedings*, (pp. 109-122). Zadar, Croatia: University of Zadar.
- Dušanić, S. (2007a). Prediktori religioznosti mladih. U M. Biro, & S. Smederevac (Ur.), *Psihologija i društvo*, (str. 133-150). Novi Sad, Srbija: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2007b). Kada religija postaje dio problema. U D. Branković (Ur.), *Psihološka istraživanja religioznosti* (str. 181-204). Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2007c). *Psihološka istraživanja religioznosti*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Filozofski fakultet.
- Dušanić, S. (2009). *Porodica i religioznost*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Centar za kulturni i socijalni popravak.
- Dušanić, S., & Maričić, N. (2012). Socio-psihološke odrednice konformizma mladih. U S. Dušanić (Ur.), *Psihološka istraživanja učenja i ponašanja: Zbornik radova sa naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem* (str. 151-168). Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Filozofski fakultet.
- Feltey, K. M., & Poloma, M. M. (1991). From sex differences to gender role beliefs: Exploring effects on six dimensions of religiosity. *Sex Roles*, 25(3-4), 181-193.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS statistics*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Francis, L. J. (1993). Parental influence and adolescent religiosity: A study of church attendance and attitude toward Christianity among adolescents 11 to 12 and 15 to 16 years old. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 3(4), 241-253.
- Freud, S. (1943). *The Future of an Illusion*, trans. WD Robson-Scott, London, United Kingdom: Hogarth.
- Golubović, Z. (1981). *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb, Hrvatska: Naprijed.
- Goodnow, J. J. (1992). Parents' ideas, children's ideas: Correspondence and divergence. In I. E. Sigel, & A. V. McGillicuddy-DeLisi, J. J. Goodnow (Eds.) *Parental belief systems: The psychological consequences for children*, (pp. 293-317). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Granqvist, P., & Hagekull, B. (1999). Religiousness and perceived childhood attachment: Profiling socialized correspondence and emotional compensation. *Journal for the scientific study of religion*, (38), 254-273.
- Grusec, J. E. (2011). Socialization processes in the family: Social and emotional development. *Annual review of psychology*, 62, 243-269.
- Hammond, P. E., & Hunter, J. D. (1984). On Maintaining Plausibility: The Worldview of Evangelical College Students. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23(3), 221-238.
- Helmreich, R., Stapp, J., Ervin, C. (1974). The Texas Social Behavior Inventory (TSBI): An objective measure of self-esteem or social competence. *Journal Supplement Abstract SerYce: Catalog of selected Documents in Psychology*, 4, 79.
- Hoge, D. R., Petrillo, G. H., & Smith, E. I. (1982). Transmission of religious and social values from parents to teenage children. *Journal of Marriage and the Family*, 44(3), 569-580.
- Hunsberger, B., & Brown, L. (1984). Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background. *Journal for the Scientific Study of Religion Notre-Dame, Ind.*, 23(3), 239-251.
- Janković, M.V. (2008). *Čuvaj svoje porodično gnijezdo*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: KZ Vaso Pelagić.
- Jensen, L., & Jensen, J. (1993). Family values, religiosity, and gender. *Psychological Reports*, 73(2), 429-430.
- Kaslow, F. W. (1996). *Handbook of relational diagnosis and dysfunctional family patterns*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Kochanska, G., & Thompson, R. A. (1997). The emergence and development of conscience in toddlerhood and early childhood. In J. E. Grusec, & L. Kuczinski (Eds.), *Parenting and children's internalization of values* (pp. 53-57). New York, NY: Wiley.
- LeVine, R. A. (1988). Human parental care: Universal goals, cultural strategies, individual behavior. *New Directions for Child and Adolescent Development*, (40), 3-12.
- Loewenthal, K. (1985). Attribution of religious commitment: differences between the religious and the nonreligious. *The Journal of social psychology*, 125(4), 519-520.
- Maguen, S., & Armistead, L. (2006). Abstinence among female adolescents: do parents matter above and beyond the influence of peers?. *American Journal of Orthopsychiatry*, 76(2), 260.
- Majstorovic, D. & Turjacanin, V. (2013). *Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina: Social Science Approaches*. London, UK: Palgrave Macmillan.
- Maričić, N. & Dušanić, S (2015). Šta je potencijalno "mračnije" u nacionalno-religijskom identitetu: nacionalno, ili religijsko? Rukopis predat za objavljivanje.
- Miller, A. S., & Stark, R. (2002). Gender and Religiousness: Can Socialization Explanations Be Saved? 1. *American Journal of Sociology*, 107(6), 1399-1423.
- Milosavljević, B. (1999). *Interakcija u porodici i mladi: Prolegomena index SOPUS i mladi*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Filozofski fakultet.
- Milosavljević, B. (2002). *Porodica i mladi*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Filozofski fakultet.

- Milosavljević, B. (2007). *Praktikum: Etiologija socijalne patologije*. Banja Luka, Bosna i Hercegovina: Filozofski fakultet.
- Mondrian (Version 1.2 for Mac OS X) [Interactive Graphics for Data Analysis] (2013). Available from <http://www.theusrus.de/Mondrian/>
- Myers, S. (1996). An interactive model of religiosity inheritance: The importance of family context. *American sociological review*, 61(5), 858-866.
- Nonnemaker, J. M., McNeely, C. A., & Blum, R. W. (2003). Public and private domains of religiosity and adolescent health risk behaviors: Evidence from the National Longitudinal Study of Adolescent Health. *Social science & medicine*, 57(11), 2049-2054.
- Okagaki, L., & Bevis, C. (1999). Transmission of religious values: Relations between parents' and daughters' beliefs. *The Journal of Genetic Psychology*, 160(3), 303-318.
- Ozorak, E. W. (1989). Social and cognitive influences on the development of religious beliefs and commitment in adolescence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 448-463
- Rueter, M., & Conger, R. (1995). Antecedents of parent-adolescent disagreements. *Journal of marriage and the family*, 57(2), 435-448.
- Rundquist, E. A., Sletto, R.F. (1936). *Personality in the Depression: A Study in the Measurement of Attitudes*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Rodgers, R. H. (1964). Toward a theory of family development. *Journal of Marriage and the Family*, 26(3), 262-270.
- Rossi, A. S., & Rossi, P. P. H. (1990). *Of human bonding: Parent-child relations across the life course*. New York, NY: Aldine de Gruyter.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd, Srbija: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Scheepers, P., Te Grotenhuis, M., & Van Der Slik, F. (2002). Education, religiosity and moral attitudes: explaining cross-national effect differences. *Sociology of Religion*, 63(2), 157-176.
- Spilka, B., Hood, R. W., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (2003). *The psychology of religion: An empirical approach*. New York, NY: Guilford Press.
- Stark, Rodney. 1963. "On the Incompatibility of Religion and Science." *Journal for the Scientific Study of Religion* 3:3-20.
- Steinberg, L. (1990). Interdependency in the family: Autonomy, conflict, and harmony in the parent-adolescent relationship. In S. S. Feldman & G. R. Elliot (Eds.), *At the threshold: The developing adolescent* (pp. 255-276). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Studenmund, A. H., & Cassidy, H. J. (1987). *Using econometrics: a practical guide*. Boston: Little Brown.
- SPSS Inc. Released 2008. SPSS Statistics for Windows, Version 17.0. Chicago: SPSS Inc.
- Vergote, A., & Tamayo, A. (1981). The parental figures and the representation of God: A psychological and cross-cultural study (Vol. 21). Berlin, Germany: Walter de Gruyter.
- Whitbeck, L. B., Simons, R. L., Conger, R. D., & Lorenz, F. O. (1989). Value socialization and peer group affiliation among early adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, 9(4), 436-453.

Srđan Dušanić
Nikola Maričić

RELATIONS WITHIN FAMILY AND RELIGIOUS SOCIALISATION OF ADOLESCENTS IN PRO-RELIGIOUS ENVIRONMENT

Abstract

Religiosity as a complex socio-psychological concept, and as a popular system of social values, has deep connections with the primary socialisation group: family. So, which type of religiosity can be predicted via family relations, and what is the strength of correlation between religiosity of youth and their parents? On a predominantly Serb/Orthodox sample, composed of 218 triads of adolescents from Republic of Srpska (60% female; M age= 19.9), their fathers (M age= 50.0) and mothers (M age= 46.3), we have collected data on general religiosity, warmth of family, and gathering of family. We have also collected data on socialisation-based religiosity and parents competence from adolescents. General religiosity of adolescents and their parents correlate strongly (adolescents-fathers $r = .50$; adolescents-mothers $r = .54$). Family relations are predictors of socialisation-based religiosity ($r^2 = .17\%$), but not of general religiosity. Parents competence is not predictor of either type of religiosity. Female adolescents do not have more pronounced socialisation-based religiosity. There is a high overlap of adolescents and parents religiosity. We are explaining these findings with respect to the pro-religious environment.

Key words: religiosity, religious socialisation, warmth of family, gathering of family, triads.

OSOBINE LIČNOSTI I PREFERIRANI STILOVI LJUBAVI KAO PREDIKTORI BRAČNOG STATUSA ODRASLIH

Apstrakt

Osnovni cilj istraživanja bio je ispitati prediktivnu moć osobina ličnosti i preferencije ljubavnih stilova za utvrđivanje bračnog statusa (u braku, razvedeni, slobodni). Istraživanjem je obuhvaćeno 180 ispitanika, uzrasta od 35 do 45 godina, podjeljenih u tri poduzorka: osobe u braku, razvedene i slobodne. Korišćeni instrumenti: NEO PI-R, Skala ljubavnih stilova i Upitnik o sociodemografskim karakteristikama, konstruisan za potrebe istraživanja.

Ranija istraživanja uglavnom su se bavila osobinama ličnosti i stilovima ljubavi na uzorku ispitanika u braku. U ovom radu uključeni su i razvedeni i slobodni ispitanici. Za svaki od ispitivanih statusa veze izdvojili su se statistički značajni prediktori, a pokazale su se i razlike između ispitanika koji pripadaju različitom bračnom statusu. Ispitanici u braku skloni su strastvenoj i nesebičnoj ljubavi (Eros i Agape), dok razvedeni ispitanici najmanje vrednuju upravo ova dva stila ljubavi. Izdvojile su se i određene osobine ličnosti koje predstavljaju adekvantne prediktore za slobodne (Neuroticizam i Otvorenost) i razvedene ispitanike (Otvorenost i Ekstraverzija).

Ključne reči: osobine ličnosti, stilovi ljubavi, partnerski odnosi, bračni status

Teorijski okvir

Bračni status svakog pojedinca predstavlja njegov lični izbor. Mnogobrojni faktori mogu doprineti odluci da osoba stupi u brak ili da izađe iz njega, kao i da odluči da li će život provesti sama, bez porodice. Društvene promene vode sve većim slobodama izbora u gotovo svim domenima života. Brak i bračna zajednica predstavljaju jednu od važnih životnih oblasti u kojoj se ove promene takođe ogledaju. Nekada je brak predstavljao ugovoreni odnos između dve porodice (Feldman, 2008). Danas je situacija drugačija, postoji više različitih opcija za koje se ljudi mogu opredeliti. Tako se danas mladi sve češće odlučuju da žive zajedno pre nego što stupe u brak. Takođe, sve češća pojava jeste da se osobe odlučuju na samački život i povremene partnere u skladu sa svojim potrebama i željama. Razvod braka je poslednjih godina sve češća pojava. Stiče se utisak da se instituciji braka i porodice ne pridaje značaj koji su imali ranije.

Mnogobrojni istraživači i društva širom sveta pokušavaju da otkriju činioce koji doprinose održavanju braka i bračne zajednice, koji bi mogli da utiču na odluku

¹ milena.mima89@gmail.com

o razvodu i samovanju (Čudina- Obradović i Obradović, 2007). Okosnicu ovog rada predstavlja pokušaj utvrđivanja faktora i predispozicija pojedinca koji bi mogli da utiču na odluku o odabiru određenog bračnog statusa.

Osobine ličnosti

Ličnost je jedan od osnovnih pojmova psihologije, pod kojim se podrazumeva neponovljiv, relativno čvrsto integrisan, stabilan i kompleksan psihički sklop osobina, koji određuje karakteristično i dosledno ponašanje pojedinca (Popović, 1991). Osobine ličnosti predstavljaju faktore koji mogu predisponirati osobu za ispoljavanje određenog ponašanja. Iz tog razloga je opravdano pretpostaviti da bi osobine ličnosti mogle da imaju velikog udela u razumevanju i objašnjenju izbora statusa veze pojedinca, kao i u donošenju odluke prilikom izbora bračnog partnera. Ličnost se ne menja lako pod uticajem određenih faktora, što ga čini pogodnim za učešće u merenju pomenutih koncepata. U literaturi je ponuđen veliki broj modela koji pokušavaju da predvide i objasne ponašanje ljudi na osnovu osobina ličnosti. U ovom radu korišćen je Petofaktorski model ličnosti (Five Factor Model- FFM, Costa & McCrae, 1985; prema Knežević, Džamonja- Ignjatović i Đurić- Jočić, 2004) iz razloga što su prethodna istraživanja takođe koristila ovaj model i pokazalo se da se sve dimenzije ovog moleda, zavisno od stepena izraženosti, mogu dovesti u vezu sa statusom veze, posebno sa bračnim životom. Ovim modelom obuhvaćena je celokupna ličnost kroz pet faktora ili pet domena. Domeni predstavljaju bazične dimenzije ličnosti, dok faceti unutar njih predstavljaju uže crte ili subdimenzije bazičnih dimenzija ličnosti:

1. *Neuroticizam*- tendencija osobe da doživi negativne afekte, destabilizuje se i otežano adaptira na nove i stresne situacije. Faceti unutar ovog domena su: Anksioznost, Hostilnost, Depresivnost, Socijalna nelagodnost, Impulsivnost, Vulnerabilnost-
2. *Ekstraverzija*- socijabilnost, potreba za stimulacijama i kapacitet za radovanje, interpersonalna uključenost i opšti nivo energije pojedinca. Faceti unutar ovog domena su: Toplina, Druželjubivost, Asertivnost, Aktivitet, Potraga za uzbuđenjima, Pozitivne emocije.
3. *Otvorenost*- aktivna potreba za iskustvom, tolerancija osobe prema onome što joj nije blisko. Faceti unutar ovog domena su: Fantazija, Estetika, Osećanja, Akcija, Ideje, Vrednosti.
4. *Saradljivost*- dimenzija interpersonalnih relacija. Sastavljena iz sledećih faceta: Poverenje, Iskrenost, Altruizam, Popustljivost, Skromnost, Blaga narav.
5. *Savesnost*- sposobnost samokontrole, pridržavanje sopstvenih principa, individualni stepen organizovanosti, motivacija u ponašanju usmerenom cilju. Faceti unutar ovog domena su: Kompetentnost, Red, Dužnost, Postignuće, Samodisciplina, Promišljenost.

Rezultati istraživanja u svetu (Bouchard, Lussiere & Sabourin, 1999; Robins et al., 2000, prema Čudina- Obradović i Obradović, 2007; Gattis et al., 2004) ukazuju na nepovoljan uticaj dimenzije Neuroticizam na bračni kvalitet, kao i na povoljan uticaj Ekstraverzije, Saradljivosti i Savesnosti, što nam ukazuje na opravdanost korišćenja Petofaktorskog modela ličnosti kao osnove za ispitivanje povezanosti "dimenzija ovog modela sa zadovoljstvom u braku i bračnim životom.

Stilovi ljubavi

Pored osobina ličnosti još jedan koncept koji se čini značajnim za odluku o stupanju i ostanak u braku jeste ljubav. Ljubav je složen i multidimenzionalan koncept koji privlači pažnju istraživača poslednjih godina i smatra se bitnim preduslovom za sklapanje braka i njegovog održavanja. Ljubav i brak se u početku nisu dovodili u vezu, ljubav se vezivala za nebračni odnos, brakovi su bili ugovarani. Tek poslednjih decenija ova dva koncepta se povezuju i danas se gotovo obaveznim elementom braka smatra postojanje ljubavi između partnera.

Partnerska ljubav jeste ljubav između muškarca i žene koji su u vezi i koji čine par, a koja, po pravilu, uključuje seksualnu komponentu (Milivojević, 2007). Postoje različiti pristupi i pravci u izučavanju ljubavi. U ovom radu korišćena je teorija o stilovima ljubavi koja stavlja naglasak na društvenoj dimenziji uređenja intimnih veza (Lee, 1973; Hendrick & Hendrick, 1986), ukazuje na individualne razlike koje se koncipiraju preko šest stilova. Pretpostavlja se da će preferencija određenog ljubavnog stila uticati na odluku prilikom izbora bračnog partnera, odnosno statusa veze. Šest tipova ljubavi od kojih se krenulo i kroz mnogobrojna istraživanja se došlo do izdvajanja karakteristika svakog tipa su:

1. *Eros*- strastvena ljubav. Jaka privlačnost prema fizičkoj pojavi partnera, imaju tip partnera koji ih privlači, u vezu ulaze otvoreno i iskreno, spremni da probleme rešavaju konstruktivno, spremni da se povuku ukoliko se veza ne razvija u željenom pravcu.
2. *Ludus*- ljubav kao igra. Višestruke veze, nema idealnog partnera niti za njim traga, kontroliše svoja osećanja i isto očekuje od partnera, nije ljubomoran, ne vrednuje ljubav.
3. *Storge*- prijateljska ljubav. Ljubav se razvija postepeno kao ljubav između sibliinga, saigrača u timu. Nema idealan tip partnera, uživa u prijateljstvima. Ljubav je jedan od aspekata dugoročnih ciljeva, kao što su porodica i prijateljstvo.
4. *Mania*- opsesivna ljubav. Žudi za ljubavlju i vezom, sklona manipulacijama, ljubav joj je preko potrebna. Posesivna je, ljubomorna. Raskid teško doživljava.
5. *Pragma*- pragmatična ljubav. Osećajna, razumna, prijatna veza. Ima tačno osmišljenu listu kvaliteta koje očekuje od potencijalnog partnera. Ne preteruje u izražavanju emocija. Nalaženje odgovarajućeg partnera je značajno, ali nije vredno žrtvovanja.

6. *Agape*- nesebična ljubav. Daje se bez očekivanja da bude recipročna. Trajno strpljenje i nežna osećanja, seksualno uzdržavanje, nedostatak ljubomore i posesivnosti. Spreman je da odustane od partnerske veze ako je to za dobrobit partnera.

Lijev model (Lee, 1973) naglašava uticaj društvenih i kulturnih činilaca na stilove ljubavi. Li (Lee, 1973) smatra da izučavanju ljubavi treba pristupiti kao problemu nadmetanja različitih ideologija oko najboljeg uređenja intimne veze. Hendrikovi (Hendrich & Hendrick, 1986) su preuzeli ovaj model stilova ljubavi kao polaznu tačku u proceni šest različitih orijentacija prema ljubavnim vezama. Proučavanju stilova ljubavi pristupa se iz najšireg ugla i smatra se da stilovi ljubavi imaju obeležja trajnih crta ličnosti, ali i stavova o ljubavi. Ovakvo shvatanje stilova ljubavi predstavlja jednu od polaznih osnova ovog rada.

Prethodna istraživanja u svetu i u okruženju ukazala su na doprinos svakog od stilova ljubavi na brak i bračnu zajednicu (Hendrick & Hendrick, 1986; Feeney & Noller, 1990; Dion & Dion, 1993; Travica, 2004; Lasswell & Lasswell, 1979, prema Nikić, 2003, 2008). Storge se pokazao kao stil ljubavi karakterističan za zatvorene, seoske sredine, brojne porodice, danas je sve manje prisutan. *Agape* je takođe sve manje prisutan, zbog nepopularnosti osnovnih karakteristika ovog stila u savremenom svetu. *Pragma* je još jedan stil koji se javlja u sve manjem obimu, kao oblik ugovorenih veza i brakova kojih je sve manje. Takođe, utvrđeno je da su žene sklonije *Pragmi*, *Manii* i *Storgeu*, a muškarci *Ludusu*, *Erosu* i *Agapeu* (Davis & Latty-Mann, 1987; Hendrick & Hendrick, 1986). Rezultati navedenih istraživanja pružaju izvesnu osnovu i polazište za sprovođenje istraživanja i za stvaranje izvesnih očekivanja za osobe sa različitim bračnim statusom.

Doživljaj bračne zajednice

U novije vreme brak kao institucija se doživljava različito. Istraživanje koje je sprovedeno u 32 evropske zemlje ukazalo je na postojanje razlika u doživljaju braka u zavisnosti od zemlje u kojoj ispitanici žive (Balaban i sar, 2005; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2007). U zapadnim zemljama većina ispitanika smatra da je brak kao institucija zastareo i većina se opredeljuje za vanbračnu zajednicu ili za samostalan život bez partnera. Međutim, u zemljama našeg okruženja situacija je nešto drugačija. U pomenutom istraživanju učestvovala su Hrvatska i Slovenija. Pokazalo se da se u ovim zemljama braku i dalje pridaje značaj. Uprkos ovim rezultatima razvod je jedna od najzastupljenijih pojava širom sveta, pa tako i u zemljama okruženja. U zapadnim zemljama se stopa razvoda od šezdesetih godina, kad je iznosila oko 10%, do osamdesetih godina povećala na 30%, a 2000. čak do 50% (npr. Švedska, Finska, Austrija) (Puljiz i Zrinščak, 2002). U Srbiji je, takođe, zapažen porast razvoda braka. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku svaki četvrti sklopljeni brak se razvede, a prosečni vek trajanja je 12,8 godina (Republički zavod

za statistiku, 2012). Socijalni radnici smatraju da je ovaj porast verovatno posledica neobraćanja pažnje na mogućnost rešavanja krize na vreme, ali da je i posledica izloženosti hroničnom stresu koji traje godinama unazad i koji je uzrokovan materijalnom, psihološkom i fizičkom iscrpljenošću ljudi. Međutim, pored spoljašnjih faktora koji neosporno imaju uticaja, možemo pretpostaviti da deo uticaja potiče i od faktora vezanih za osobine ličnosti pojedinca, odnosno da predisponiraju osobu za određeni vid ponašanja i preferencija.

Prethodna istraživanja (Čudina-Obradović i Obradović, 2007) ukazalu su i na značaj pojedinih sociodemografskih varijabli za kvalitet bračnog života, kao što su pol, obrazovanje, religioznost, konzumiranje alkohola, zdravlje bračnih partnera, iskustvo predbračnog udvaranja, bračni procesi, karakteristike braka, bračno okruženje. Pa tako, pojedina istraživanja ukazivala su na povoljan uticaj religioznosti na bračnu privrženost i zadovoljstvo (prema Čudina- Obradović i Obradović, 2007), dok su druga opovrgavala delovanje religioznosti na brak i uopšte na izbor bračnog statusa (Booth et al., 1995). Istraživanja rađena u domaćem okruženju pokazuju da ne postoje razlike u bračnom kvalitetu i u zadovoljstvu u braku između muškaraca i žena (Obradović i Čudina- Obradović, 2001), dok istraživanja u svetu naglašavaju da su žene manje zadovoljne u braku (SAD- Fowers, 1991; Japan- Kitamura et al., 1998; Rusija- Ballard- Reisch i Weigel, 1999; Italija- Rosnati i Ranieri, 2000; Kina- Shek, 1995; prema Čudina- Obradović i Obradović, 2007). Iz tog razloga pojedine navedene varijable uključene su u ovom istraživanju, kao što su pol, obrazovanje, religioznost, konzumiranje alkohola partnera. Pored ovih varijabli, pretpostavlja se da bi i broj dosadašnjih ljubavnih veza, zadovoljstvo trenutnim statusom veze, kvalitet braka roditelja takođe mogli biti od značaja za kvalitet bračnog života.

Dosadašnja istraživanja bila su usmerena na proučavanje samo osobina ličnosti ili stilova ljubavi kod osoba koje su u braku. Istraživači su se uglavnom bavili proučavanjem braka i odnosa u braku, te se stiče utisak da je manje interesovanja bilo usmereno ka razvedenim i slobodnim ispitanicima. Upravo iz ove podvojenosti proizilazi motivacija za sprovođenjem ovog istraživanja. U skladu sa tim, tema ovog rada jeste ispitivanje osobina ličnosti i preferencije ljubavnih stilova kod osoba različitog bračnog statusa. Očekuje se da će pojedine osobine ličnosti i preferiranje određenog stila ljubavi biti izraženije, odnosno prisutnije u zavisnosti od bračnog statusa ispitanika.

Metodologija istraživanja

Pretpostavka od koje se polazi jeste da za svaki status veze postoje izvesni preduslovi kako u samom pojedincu, tako i u okolinskim faktorima. Iz tog razloga, ovo istraživanje predstavlja pokušaj obuhvatanja i spoljašnjih i unutrašnjih faktora koji bi mogli imati udela u izboru bračnog statusa. Iz tog razloga obuhvaćene su osobine ličnosti, stilovi ljubavi i pojedine sociodemografske varijable. Pretpostavlja se da će se izdvojiti značajni prediktori za ispitanike u braku, razvedene i slobodne.

Opšti cilj istraživanja

Ispitati da li su osobine ličnosti (Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Saradljivost i Savesnost) i preferirani stilovi ljubavi (Eros, Ludus, Storge, Pragma, Mania i Agape) statistički značajni prediktori bračnog statusa ispitanika (u braku, razvedeni i slobodni).

Specifični ciljevi:

- Ispitati prediktivnu moć osobina ličnosti u odnosu na bračni status ispitanika.
- Ispitati prediktivnu moć stilova ljubavi u odnosu na bračni status ispitanika.
- Ispitati razlike u stepenu izraženosti osobina ličnosti i stilova ljubavi s obzirom na pol ispitanika.
- Ispitati da li su određene socio-demografske varijable (pol, obrazovanje, religioznost, konzumiranje alkohola partnera, broj dosadašnjih ljubavnih veza, zadovoljstvo trenutnim statusom veze, kvalitet braka roditelja) statistički značajni prediktori bračnog statusa ispitanika.

Instrumenti

Upitnik NEO PI- R (Rivised NEO Personaliti Invetory, Costa & Mc Crae, 1992; prema Đurić- Jočić, Džamonja- Ignjatović i Knežević, 2004) namenjen je proceni pet osobina ličnosti petofaktorskog modela ličnosti, odnosno Big Five modela. Upitnik se sastoji od pet osnovnih dimenzija: Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Saradljivost i Savesnost. Svaka dimenzija obuhvata po šest subskala koje su namenjene merenju pojedinačnih aspekata. Ukupan broj stavki upitnika je 240, sa petostepenom Likertovom skalom procene. Pouzdanost upitnikaproverena je metodom interne konzistencije i utvrđeno je da sve subskale ostvaruju zadovoljavajući nivo pouzdanosti, odnosno za subskalu Neuroticizam $\alpha=0.82$, Ekstraverzija $\alpha=0.80$, Otvorenost $\alpha=0.79$, Prijatnost $\alpha=0.73$ i Savesnost $\alpha=0.79$.

Upitnik za ispitivanje ljubavnih stavova (Love Attitudes Scale- LAS, C. Hendrick, S. Hendrick, 1990) služi za merenje stavova o ljubavi. Sačinjen je od šest subskala LAS-a koje se odnose na: eros (strasna ljubav), ludus (ljubav kao igra), stroge (prijateljska), pragma (pragmatična ljubav), mania (posesivna ljubav) i agape (nesebična ljubav). Upitnik se sastoji od 41 stavke, sa četvorostepenom skalom Likertovog tipa. Subskale eros, ludus, storge, pragma i manija sačinjene su od po 7 ajtema, a subskala agape od 6 ajtema. Pouzdanost je proverena metodom interne konzistencije i utvrđeno je da za Eros $\alpha=0.88$, Ludus $\alpha=0.68$, Storge $\alpha=0.80$, Pragma $\alpha=0.79$, Mania $\alpha=0.65$, Agape $\alpha=0.80$. Kao što možemo videti subskale Eros, Storge, Pragma i Agape ostvaruju zadovoljavajući nivo pouzdanosti, dok je pouzdanost subskala Ludus i Mania ispod traženog nivoa pouzdanosti.

Upitnik za procenu sociodemografskih karakteristika konstruisan je za potrebe istraživanja. Upitnik je namenjen za utvrđivanje kontrolnih (bračni status i pol) i demo-

grafskih varijabli (obrazovanje, religioznost, konzumiranje alkohola partnera, broj dosadašnjih ljubavnih veza, zadovoljstvo trenutnim statusom veze, kvalitet braka roditelja).

Uzorak

Uzorak je prigodan i čini ga 180 ispitanika (35 do 45 god). Uzorak je sačinjen od tri poduzorka: 60 ispitanika koji su u braku, 60 ispitanika koji su razvedeni i 60 ispitanika koji su slobodni (nikada nisu bili u braku i trenutno nisu u ljubavnoj vezi). Svaki poduzorak ujednačen je po polu, po 30 ispitanika muškog i ženskog pola. Uzorak sačinjavaju ispitanici iz Leskovca i Niša. U odnosu na preostale sociodemografske varijable struktura uzorka je prikazana u tabeli 1.

Tabela 1. Struktura uzorka s obzirom na sociodemografske karakteristike ispitanika

Socio- demografske varijable	Kategorije	Frekvence	Procenti
Nivo obrazovanja	Osnovna škola	2	1.1%
	Srednja škola	109	60.6%
	Viša škola	27	15.0%
	Fakultet	42	23.0%
Religioznost ispitanika	Da	113	62.8%
	Ne	67	37.2%
Konzumiranje alkohola partnera	Da	62	34.4%
	Ne	118	65.6%
Broj dosadašnjih ljubavnih veza	<5	87	48.3%
	5 – 10	53	29.4%
	>10	49	22.2%
Zadovoljstvo bračnim statusom	Zadovoljan	116	64%
	Nezadovoljan	64	35%
Kvalitet braka roditelja	Divan	69	38.3%
	Prosečan	98	54.4%
	Loš	13	7.2%

Na osnovu tabele 1. može se zaključiti da je najveći broj ispitanika iz uzorka sa završenom srednjom školom, da većina sebe ocenjuje religioznim, kao i da u većini slučajeva negiraju konzumiranje alkohola partnera. Najveći broj ispitanika se izjašnjava da je imao do pet ljubavnih veza pre stupanja u brak/ do sada. Većina ispitanika je zadovoljna svojim trenutnim bračnim statusom i brak svojih roditelja ocenjuju kao prosečan i divan.

Metode prikupljanja i obrade podataka

Prikupljanje podataka za potrebe ovog istraživanja sprovedeno je u Leskovcu i Nišu, u periodu oktobar- decembar 2013. godine. Ispitivanje je obavljeno individual-

no, u domovima ispitanika. Ispitanicima je objašnjeno da je istraživanje anonimnog tipa, da će se dobijeni odgovori koristiti isključivo u naučno-istraživačke svrhe. Plan obrade podataka: tehnike deskriptivne statistike za opis uzorka, multipla regresiona analiza za utvrđivanje prediktivne moći pojedinih varijabli, T- test i ANOVA za utvrđivanje razlika između grupa.

Rezultati istraživanja

U ovom delu biće prikazani samo statistički značajni podaci, odnosno rezultati koji potvrđuju određene hipoteze.

Osobine ličnosti i stilovi ljubavi kao prediktori bračnog statusa ispitanika

Tabela 2. Multipla regresiona analiza: osobine ličnosti kao prediktori statusa veze

Status veze	Osobine ličnosti			
	r	R	F	p
U braku	0.22	0.05	1.74	0.13
Razvedeni	0.25	0.06	2.33	0.04*
Slobodni	0.29	0.08	3.07	0.01*

*Korelacija je statistički značajna na nivou 0.05

Na osnovu tabele 2. može se zaključiti da je model statistički značajan u odnosu na status veze Razvedeni i Slobodni. Koeficijent multiple korelacije ($r=0.29$) ukazuje da između osobina ličnosti i bračnog statusa *Slobodni* postoji niska povezanost. Takođe, utvrđen je nizak nivo povezanosti između osobina ličnosti i bračnog statusa *Razvedeni* ($r=0.25$). Takođe, možemo uočiti da osobine ličnosti ostvaruju jedinstven doprinos od 5% varijanse u objašnjavanju varijanse varijable *U braku*, 6% varijanse u objašnjavanju varijanse varijable *Razvedeni* i 8 % u objašnjavanju varijanse varijable *Slobodni*.

Tabela 3. Multipla regresiona analiza: stilovi ljubavi kao prediktori statusa veze

Status veze	Stilovi ljubavi			
	r	R	F	p
U braku	0.49	0.24	9.17	0.00***
Razvedeni	0.42	0.18	6.22	0.00***
Slobodni	0.15	0.03	0.62	0.71

***Korelacija je statistički značajna na nivou 0.001

Model je statistički značajan za dve podkategorije uzorka, *U braku* i *Razvedeni* po pitanju stilova ljubavi. Postoji umerena povezanost između stilova ljubavi

i bračnog statusa *U braku* ($r=0.49$), kao i između stilova ljubavi i bračnog statusa *Razvedeni* ($r=0.42$). Takođe, možemo uočiti da stilovi ljubavi ostvaruju jedinstven doprinos od 24% u objašnjavanju varijanse varijable *Ubraku*, a 18% u objašnjavanju varijanse varijable *Razvedeni*.

Tabela 4. Doprinos pojedinih osobina ličnosti kao prediktora statusa veze

Osobine ličnosti	Slobodni			Razvedeni		
	β	t	p	β	t	p
Neuroticizam	0.19	2.07	0.04*			
Ekstraverzija				0.26	2.77	0.01*
Otvorenost	0.29	3.07	0.00**	-0.27	-2.83	0.01*

*Korelacija je statistički značajna na nivou 0.05

**Korelacija je statistički značajna na nivou 0.01

Primenom multiple regresione analize utvrđeno je da u modelu izdvojenog skupa prediktorskih varijabli statistički značajne prediktore statusa veze *Slobodni* predstavljaju dimenzije Neuroticizam ($\beta= 0.19$, $t = 2.07$, $p<0.05$) i Otvorenost ($\beta= 0.29$, $t = 3.07$, $p<0.01$), dok su statistički značajni prediktori statusa veze *Razvedeni* dimenzije Ekstraverzija ($\beta= 0.26$, $t = 2.77$, $p<0.01$) i Otvorenost ($\beta= -0.27$, $t = -2.83$, $p<0.01$) što se može videti na osnovu tabele 4.

Tabela 5. Doprinos pojedinih stilova ljubavi kao prediktora statusa veze

Stilovi ljubavi	U braku			Razvedeni		
	β	t	p	β	t	p
Eros	0.33	4.40	0.00***	-0.27	-3.47	0.00**
Agape	0.23	2.98	0.00**	-0.21	-2.56	0.01*

*Korelacija je statistički značajna na nivou 0.05

**Korelacija je statistički značajna na nivou 0.01

***Korelacija je statistički značajna na nivou 0.001

U modelu izdvojenog skupa prediktorskih varijabli, statistički značajni prediktori statusa *Ubraku* su dimenzije Eros ($\beta= 0.33$, $t = 4.40$, $p<0.001$) i Agape ($\beta= 0.23$, $t = 2.98$, $p<0.01$) (tabela 4.) dok su statistički značajni prediktori statusa *Razvedeni* dimenzije Eros ($\beta= -0.27$, $t = -3.47$, $p<0.001$) i Agape ($\beta= -0.21$, $t = -2.56$, $p<0.05$).

Razlike u stepenu izraženosti osobina ličnosti i stilova ljubavi s obzirom na pol

Tabela 6. Razlike u izraženosti osobina ličnosti s obzirom na pol ispitanika

Uzorak ispitanika	Otvorenost		Saradljivost		
	ženski pol	muški pol	ženski pol	muški pol	
Ceo uzorak	AS	158.14	149.69	157.63	152.03
	SD	16.39	14.22	13.54	14.90
	t- test	-3.70		-2.64	
	P	0.00***		0.01*	
	Veličina efekta	0.27		0.19	
Slobodni	AS	162.07	152.80		
	SD	16.22	13.47		
	t- test	-2.41			
	P	0.02*			
	Veličina efekta	0.30			
Razvedeni	AS	158.50	143.73	158.63	147.53
	SD	17.14	15.22	12.42	18.57
	t- test	-3.53		-2.72	
	P	0.00***		0.34	
	Veličina efekta	0.42		0.34	

*Razlika je statistički značajna na nivou 0.05

***Razlika je statistički značajna na nivou 0.001

Primenom t testa za nezavisne uzorke utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u stepenu izraženosti pojedinih osobina ličnosti između osoba muškog pola i osoba ženskog pola, tako da osobe ženskog pola ostvaruju više skorove na dimenzijama Otvorenost ($t_{(178)} = -3.70, p < 0.001$) i Prijatnost ($t_{(178)} = -2.64, p < 0.05$) u odnosu na osobe muškog pola, što se može videti na osnovu tabele 6.

Statistički značajne razlike između osoba muškog i ženskog pola u pogledu zastupljenosti određenih osobina ličnosti prisutne su na poduzorku *Slobodnih ispitanika* i to na dimenziji Otvorenost ($t_{(58)} = -2.41, p < 0.05$) tako da osobe ženskog pola ostvaruju više skorove. Takođe je utvrđeno da postoje statistički značajne razlike u pogledu stepena zastupljenosti osobina ličnosti Otvorenost ($t_{(58)} = -3.53, p < 0.001$) i Prijatnost ($t_{(58)} = -2.72, p < 0.05$) s obzirom na pol ispitanika koji pripadaju poduzorku *Razvedeni*. Pomenute dimenzije izraženije su kod ispitanika ženskog pola.

Tabela 7. Razlike u zastupljenosti stilova ljubavi s obzirom na pol ispitanika

Stil ljubavi	Ceo uzorak			Slobodni			Razvedeni		
	t-test	p	Veličina efekta	t- test	p	Veličina efekta	t- test	p	Veličina efekta
Ludus muški	3.75	0.00***	-0.27	2.25	0.03*	-0.28	2.76	0.01*	-0.34

*Razlika je statistički značajna na nivou 0.05

***Razlika je statistički značajna na nivou 0.001

Primenom t testa za nezavisne uzorke utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u pogledu zastupljenosti Ludus stila ljubavi ($t_{(178)} = 3.75, p < 0.001$) između osoba muškog i ženskog pola, tako da je ovaj stil ljubavi zastupljeniji na uzorku *muškaraca*. Takođe, utvrđeno je da je ovaj stil ljubavi zastupljeniji na poduzorku muških ispitanika koji su *Slobodni* ($t_{(58)} = 2.25, p < 0.05$) i *Razvedeni* ($t_{(58)} = 2.76, p < 0.05$).

Socio-demografske varijable kao prediktori bračnog statusa ispitanika

Tabela 8. Multipla regresiona analiza: sociodemografske karakteristike kao prediktori statusa veze U braku

Socio-demografske varijable	U braku			
	r	R	F	p
Obrazovanje	0.26	0.07	3.05	0.02*
Zadovoljstvosom veze	0.50	0.25	59.53	0.00***

*Korelacija je statistički značajna na nivou 0.05

***Korelacija je statistički značajna na nivou 0.001

U tabeli 8. prikazani su podaci koji ukazuju da se model pokazao statistički značajnim ($F=3.05, p < 0.05$) po pitanju obrazovanja za status veze *U braku*. Koefficijent multiple korelacije ($r=0.26$) između nivoa obrazovanja i ovog bračnog statusa ukazuje na postojanje niske povezanosti, ali se daljim postupkom nije pokazalo koji nivoi obrazovanja su relevantni za predviđanje ovog bračnog statusa. Kao što možemo videti varijabla obrazovanje ostvaruje jedinstven doprinos od 7% u objašnjenju varijanse varijable *U braku*. Umerena povezanost postoji i između zadovoljstva statusom veze i bračnog statusa *U braku* ($r=0.50$), model je statistički značajan ($F=59.53, p < 0.001$), a kao što možemo videti ova varijabla ostvaruje jedinstven doprinos od 25% u objašnjavanju ovog statusa veze.

Tabela 9. Multipla regresiona analiza: sociodemografske karakteristike kao prediktori statusa veze Slobodni

Socio-demografske varijable	Slobodni			
	r	R	F	p
Broj dosadašnjih ljubavnih veza	0.30	0.09	5.65	0.00**

**Korelacija je statistički značajna na nivou 0.01

Između broja dosadašnjih ljubavnih veza i bračnog statusa *Slobodni* postoji niska povezanost ($r=0.30$). Model se pokazao statistički značajnim ($F=5.65, p < 0.01$). Međutim, ni u ovom slučaju nije se pokazalo koji je broj ljubavnih veza adekvatan prediktor za Slobodne ispitanike. Možemo uočiti da varijabla Broj dosadašnjih ljubavnih veza ostvaruje jedinstven doprinos od 9% u objašnjavanju varijanse varijable *Slobodni*.

Tabela 10. Multipla regresiona analiza: sociodemografske karakteristike kao prediktori statusa veze Razvedeni

Socio-demografske varijable	Razvedeni			
	r	R	F	p
Zadovoljstvostatusom veze	0.44	0.19	41.53	0.00***

***Korelacija je statistički značajna na nivou 0.001

Koeficijent multiple korelacije ($r=0.44$) ukazuje da između zadovoljstva statusom veze i bračnog statusa *Razvedeni* postoji umerena povezanost. Model je statistički značajan ($F=41.53$, $p<0.001$). Možemo videti da varijabla Zadovoljstvo statusom veze ostvaruje jedinstven doprinos od 19% u objašnjavanju varijanse varijable *Razvedeni*.

Pretpostavke koje se odnose na varijablu religioznost i na konzumiranje alkohola partnera nisu potvrđene, odnosno ove varijable se nisu pokazale kao adekvatni prediktori nijednog od statusa veze.

Tabela 11. Razlike u pogledu izraženosti osobina ličnosti i stilova ljubavi s obzirom na kvalitet braka roditelja

	Kvalitet braka roditelja	F	Df	P
Neuroticizam	Divan/ prosečan/ loš	3.75	179	0.03*
Eros	Divan/ prosečan/ loš	3.28	179	0.04*

*Razlika je statistički značajna na nivou 0.05

Primenom statističke tehnike ANOVE utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike s obzirom na kvalitet braka roditelja na dimenziji *Neuroticizam* ($F_{(179)} = 3.75$, $p<0.05$) i na dimenziji *Eros* ($F_{(179)} = 3.28$, $p<0.05$), što se može videti iz tabele 11.

Tabela 12. Razlike u pogledu izraženosti osobina ličnosti s obzirom na kvalitet braka roditelja

	Nivo kvaliteta braka roditelja	Nivo kvaliteta braka roditelja	AS Razlike	P
Neuroticizam	Divan	Prosečan	-7.06	0.01*
Eros	Divan	Prosečan	1.97	0.04*
Eros	Divan	Loš	4.02	0.04*

*Razlika je statistički značajna na nivou 0.05

Na osnovu tabele 12. možemo uočiti da ispitanici koji brak svojih roditelja procenjuju kao prosečan u poređenju sa ispitanicima koji brak svojih roditelja procenjuju kao divan imaju izraženiju dimenziju *Neuroticizam*. U pogledu stilova ljubavi *Eros* stil je izraženiji kod ispitanika koji brak svojih roditelja procenjuju kao divan u poređenju sa ispitanicima koji brak svojih roditelja procenjuju kao prosečan ili loš.

Diskusija rezultata

Osnovna hipoteza istraživanja predstavljala je očekivanje da će biti moguća predikcija različitog bračnog statusa (u braku, razvedeni, slobodni) na osnovu izraženosti određenih osobina ličnosti (Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Saradljivost i Savesnost) i preferencija određenih ljubavnih stilova (Eros, Ludus, Storge, Pragma, Mania i Agape). Analizom dobijenih rezultata izdvojili su se značajni prediktori za svaki od statusa veze ispitanika, dakle, osnovna hipoteza istraživanja je potvrđena.

Ranije rađena istraživanja u okruženju ukazala su na povoljan i nepovoljan uticaj pojedinih dimenzija ličnosti na brak (Gattis i Berns, 2004; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2007). U ovom istraživanju nije se izdvojila ni jedna osobina ličnosti kao adekvatan prediktor za ispitanike u braku. Po pitanju stilova ljubavi, pokazalo se da ispitanike u braku karakteriše strasna i nesebična ljubav na šta nam ukazuje izdvajanje Eros i Agape stilova ljubava kao statistički značajne prediktore ovog bračnog statusa. Ovakvi rezultati u skladu su sa ranijim istraživanjima rađenim u okruženju (Nikić, 2003; Travica, 2004; prema Nikić, 2008) i u svetu (Montgomeri i Sorell, 1997; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2007).

Određene socio-demografske varijable pokazale su se kao značajni prediktori za osobe koje su u braku. Jedna od njih jeste obrazovanje. Međutim, nije se pokazalo koji nivo obrazovanja je pogodan za odluku o stupanju u bračnu zajednicu i njeno održavanje. Istraživanje koje je sprovedeno u okruženju ukazalo je da ne postoji razlika u kvalitetu braka u zavisnosti od obrazovanja partnera (Tošić, 2011). Dakle, može se reći da su podaci dobijeni u ovom istraživanju u skladu sa rezultatima iz domaćeg okruženja. Ipak, treba imati na umu da je veliki broj ispitanika u ovom istraživanju sa srednjom stručnom spremom, pa bi u narednim istraživanjima trebalo bolje kontrolisati ovu varijablu.

Pokazalo se i da su ljudi u braku zadovoljniji svojim statusom veze, u odnosu na ostale ispitanike. Kao što je već na početku rada pomenuto istraživanja rađena u domaćem okruženju pokazuju da ne postoje razlike u bračnom kvalitetu i u zadovoljstvu u braku između muškaraca i žena (Obradović i Čudina-Obradović, 2001), dok istraživanja u svetu naglašavaju da su žene manje zadovoljne u braku (Italija-Rosnati i Ranieri, 2000, Kina-Shek, 1995; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2007; SAD-Fowers, 1991; Japan-Kitamura et al., 1998; Rusija-Ballard-Reisch & Weigel, 1999). Dobijeni podaci o zadovoljstvu koje osećaju ispitanici u braku ukazuju da brak i bračna zajednica još uvek opstaju kao institucija koja stvara osećaj sigurnosti svakom pojedincu, osećaj da nije sama i da ima podršku. Ova osećanja javljaju se kao posledice tradicionalnog načina vaspitanja koji podstiče brak i stalni rad na njegovom održavanju.

Ispitanici koji su *razvedeni* ostvaruju više skorove na dimenziji Ekstraverzija, a niže na dimenziji Otvorenost, u odnosu na ostale poduzorke ispitanika. Možemo pretpostaviti da su ovakvi rezultati posledica različitih mišljenja razvedenih ispitanika, ali i razloga za razvod braka. Razvod nije bio želja za neke od njih, pa se iz

tog razloga osećaju loše, povlače se u sebe, razvod doživljavaju kao poraz i krivicu traže u sebi. Sa druge strane su ispitanici koji su moguće bili inicijatori razvoda, iz tog razloga uspevaju da se na lakši način prilagode novonastaloj situaciji i razvod doživljavaju kao novu mogućnost, novi život, okreću se druženju i aktivnostima. Dimenzije Otvorenost i Saradljivost pokazale su se izraženijim kod razvedenih žena i moguće je da su upravo one uticale na ispoljavanje prethodno opisanih karakteristika.

Razvedeni ispitanici postižu niže skorove na dimenzijama Eros i Agape, što nam može ukazati na sebičan način reagovanja, ispoljavanje ljubomore, manjak razumevanja i pružanja podrške partneru. Usled nedostatka istraživanja koja su obuhvatila ovu populaciju ispitanika sa kojim bi bilo moguće uporediti dobijene rezultate, možemo se osvrnuti na rezultate koju su ranije pomenuti, a koji se odnose na održanje braka i bračne zajednice i stilove ljubavi kod ispitanika koji su u braku. Kao što možemo videti dobijeni su suprotni rezultati što je u skladu sa postavljenim očekivanjima. Takođe, pokazalo se da je Ludus stil ljubavi izraženiji kod muškaraca koji su razvedeni, u odnosu na razvedene žene. I prethodna istraživanja (Nikić, 2008) ukazala su na činjenicu da je razvod češća pojava kod muškaraca koji imaju razvijen stil ljubavi Eros ili Ludus.

Razvedeni ispitanici izjasnili su se kao nezadovoljni svojim trenutnim statusom veze. Dakle, oni ne uživaju u statusu veze u kome se trenutno nalaze. Moguće je da su pristalice braka i bračne zajednice, ali da su ih određene životne okolnosti kojima su bili izloženi u braku naterale da se odluče na razvod.

Slobodni ispitanici postižu više skorove na dimenzijama Neuroticizam i Otvorenost, u odnosu na ispitanike koji su u braku i na razvedene ispitanike. Emocionalno su labilniji i skloni da doživljavaju snažnije emocije, ali su i intelektualno radoznaliji i skloni eksperimentisanju. Takođe se pokazalo da je dimenzija Otvorenost izraženija kod slobodnih žena, koje su u odnosu na slobodne muškarce intelektualno radoznalije, nezavisnije, sklonije eksperimentisanju.

U pogledu izraženosti stilova ljubavi nema statistički značajnih podataka na nivou celog uzorka. Ali u pogledu polnih razlika izdvojila se dimenzija Ludus, kao izraženija kod muškaraca. Ovakav rezultat u skladu je sa ranijim istraživanjima (Nikić, 2008).

Broj dosadašnjih ljubavnih veza pokazao se kao značajan prediktor za slobodne ispitanike, ali se nije izdvojilo koji broj partnera najbolje predviđa ovaj status veze. Ne postoje ranija istraživanja koja su se bavila ovim konceptom, te je neophodno proširiti saznanja u ovom domenu u budućnosti.

Jedna od ispitivanih varijabli, religioznost, nije se pokazala kao značajan prediktor bračnog statusa ispitanika, što je u skladu sa ranijim istraživanjima (Booth et al., 1995). Svakako treba imati na umu različitost kulturalnih područja na kojima su sprovedena istraživanja.

Konzumiranje alkohola partnera se takođe nije pokazalo kao značajan prediktor bračnog statusa ispitanika, iako se na osnovu prethodnih istraživanja očekivalo da bi ova varijabla mogla biti adekvatan prediktor za neki od bračnih statusa.

Ranija istraživanja ukazivala su na negativan uticaj konzumiranja alkohola na brak i porodicu (Leonard i Kenth, 1996; Mudar, Keneth i Soltinski, 2001; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2007; Leonard & Rothbard, 1999). Konzumiranje alkohola u velikim količinama razara bračnu zajednicu bez obzira na društvo i kulturu kojima supružnici pripadaju (Johnson, 2002; Li, Huang, Bi i Ahuping, 1999; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2007).

Još jedan koncept koji je ispitivan u ovom istraživanju jeste procena ispitanika braka svojih roditelja i njen značaj za osobine ličnosti i stilove ljubavi. Pokazalo se da ispitanici koji brak svojih roditelja ocenjuju kao prosečan, u odnosu na ispitanike koji brak svojih roditelja ocenjuju kao divan, imaju izraženiju osobinu ličnosti Neuroticizam. Ukoliko rezultate koji su dobijeni ovim istraživanjem povežemo sado-prinosom određenih osobina ličnosti za predikciju bračnog statusa samog ispitanika, možemo zaključiti da ispitanici čiji je bračni status Slobodan, brak svojih roditelja češće ocenjuju kao loš ili prosečan i da je kod njih najizraženija dimenzija Neuroticizam ili njene subdimenzije. Dakle, nepovoljan uticaj ove dimenzije na brak i loš ili prosečan brak roditelja koji predstavlja model za ispitanika, utiče na razvoj određenih osobina ličnosti i moguće je da nepovoljno utiče na njegovo viđenje braka i sputava njegovu odluku o stupanju u brak. Takođe je utvrđeno da postoji statistički značajna razlika u stilovima ljubavi ispitanika s obzirom na kvalitet braka roditelja. Dimenzija Eros je izraženija kod ispitanika koji brak svojih roditelja procenjuju kao divan u poređenju sa ispitanicima koji brak svojih roditelja procenjuju kao prosečan ili loš. To ukazuje da ispitanici koji su rasli u prijatnom okruženju, koji su kao model imali roditelje koji su bili u skladnim odnosima, teže strastvenoj ljubavi, jakoj privlačnosti partnera i u partnerske veze ulaze otvoreno i iskreno.

Zaključak

Ovo istraživanje predstavlja pokušaj obuhvatanja i unutrašnjih i spoljašnjih faktora koji doprinose izboru bračnog statusa. Za razliku od dosadašnjih istraživanja u kojima je uključen samo status veze *U braku* u ovom radu uključena su tri statusa veze zajedno – *U braku*, *Slobodan* i *Razveden* i želelo se utvrditi šta doprinosi svakom od njih i po čemu se oni zapravo razlikuju, polazeći od toga da svaki od statusa veze predstavlja slobodan izbor ispitanika.

Dobijeni rezultati ukazali su na to da postoje razlike između osoba koja ostvaruju različiti status veze. Pokazalo se da su za osobe u braku tipični stilovi ljubavi *Eros* i *Agape*, da su zadovoljni svojim statusom veze i da obrazovanje ima određeni doprinos u donošenju odluke o stupanju i ostajanju u bračnoj zajednici, međutim neophodno je ispitati kakav je taj doprinos. Za slobodne ispitanike karakteristični su visokiskorovina dimenzijama *Neuroticizam* i *Otvorenost*. *Otvorenost* kao osobina ličnosti posebno je karakteristična za slobodne žene. Slobodne muškarce karakteriše *Ludus* stil ljubavi. Broj dosadašnjih ljubavnih vezapredstavlja adekvatan prediktor ovog statusa veze, međutim, treba istaći da nije utvrđeno koji broj dosadašnjih ljubavnih veza predstavlja

adekvatan prediktor ovog statusa veze, što svakako treba ispitati budućim istraživanjima. Doprinos ove varijable takođe treba proveriti u narednim radovima.

Na poduzorku razvedenih javile su se dve podgrupe tako da jednu karakteriše visok nivo Ekstraverzije, a drugu nizak nivo Otvorenosti. Pretpostavka je da ovakvom rezultatu doprinose razlozi razvoda braka. Razvedene žene su otvorenije i saradljivije u odnosu na razvedene muškarce. Ispitanici iz ovog poduzorka najmanje vrednuju stilove ljubavi Eros i Agape, dok je za razvedene muškarce tipičan Ludus stil ljubavi.

Takođe, pokazalo se da su ispitanici koji su u braku procenili brak svojih roditelja kao divan, pa možemo pretpostaviti da je to doprinelo razviju Eros stila ljubavi kod njih. S druge strane, slobodni ispitanici su brak svojih roditelja procenjivali kao prosečan, odnosno loš. Moguće je da percepcija braka svojih roditelja kao lošeg, odnosno prosečnog, doprinosi tome da ispitanici preferiraju samoću i smatraju da je bolje ostati slobodan, nego biti u nekvalitetnom partnerskom odnosu.

Međutim, ovo istraživanje prate i određeni nedostaci. Pre svega oni se ogledaju u malom uzorku ispitanika te je neophodno dobijene rezultate proveriti na većem uzorku. Takođe, parcijalni doprinos prediktora je mali. Valjalo bi u budućim istraživanjima uspostaviti strožu kontrolu pojedinih demografskih varijabli koje su se u ovom istraživanju pokazale kao neadekvatni prediktori, kako bi se proverio njihov doprinosna ispitivane koncepte u ovom radu. Naredna istraživanja mogla bi uključiti u uzorak i starije i mlađe bračne parove. Ono što treba posebno istaći jeste da jemali broj dosadašnjih istraživanja rađeno naovu temu, ne samo u našem okruženju već i šire, što je donekle ograničilo mogućnost poređenja dobijenih rezultata, ali i postavilo određena očekivanja i pretpostavke koje budućim istraživanjima treba proveriti.

U celini gledano rezultati ovog istraživanja ukazuju da brak kao institucija opstaje i da su ipak, bar na ovom uzorku ispitanika, osobe u braku najzadovoljnije svojim statusom veze. Izdvojile su se osobine ličnosti i stilovi ljubavi koji razlikuju ova tri poduzorka i u skladu su sa tradicionalnim vaspitanjem, okruženjem i kulturom u kojoj su ispitanici odrastali i u kojoj se danas nalaze. Ovo istraživanje predstavlja uvod u bavljenje ovom temom. Njegov doprinos bi mogao da se iskoristi u preventivno mentalno higijenskom radu sa parovima i pojedincima. Institucija braka i porodice su u krizi. Iz tog razloga ovo je izazovna tema za sve istraživače u oblasti ljubavi, partnerskih i porodičnih veza da pokušaju da daju svoj doprinos u prevazilaženju savremenih problema i opstanku zajednice.

Literatura

- Booth, A., Johnson, D.R., Branaman, A. & Sica, A. (1995). Belief and Behavior: Does Religion Matter in Today's Marriage? *Journal of Marriage and Family*, Vol. 57, No. 3, 661-671.
- Bouchard, G., Lussier, Y. & Sabourin, S. (1999). Personality and Marital Adjustment: Utility of the Five-Factor Model of Personality *Journal of Marriage and Family*, Vol. 61, No. 3, 651-660.

- Gattis, K. S., Sara, B., Lorelei, E.S. & Andrew, Ch. (2004). Birds of a Feather or Strange Birds? Ties Among Personality Dimensions, Similarity, and Marital Quality. *Journal of Family Psychology*, Vol 18(4), 564-574.
- Davis, K.E. & Latty-Mann, H. (1987). Love Styles and Relationship Quality: A Contribution to Validation. *Journal of Social and Personal Relationships*, vol. 4, No. 4., 409-428.
- Dion, K. K., & Dion, K. L. (1993). Individualistic and collectivistic perspectives on gender and the cultural context of love and intimacy. *Journal of Social Issues*, 49(3), 53-69.
- Čudina- Obradović, M. i Obradović, J. (2005). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing- tehnička knjiga.
- Feldman, S. (2008). *Ljubav na drugi pogled*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Feeney, J. A., & Noller, P. (1990). Attachment style as a predictor of adult romantic relationships. *Journal of personality and Social Psychology*, 58(2), 281-291.
- Fowers, B.J. (1991). His and her marriage: A multivariate study of gender and marital satisfaction. *Sex Roles*, vol 24, 3, 209-221.
- Hendrick, C. & Hendrick, S. (1986). A Theory and Method of Love. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 50, No. 2, 392- 402.
- Kitamura, T., Aoki, M., Fujino, M., Ura, C., Watanabe, M., Watanabe, K. & Fujihara, S.** (1998). Sex differences in marital and social adjustment. *Journal of Social Psychology*, vol 138, 1, 26-32.
- Knežević, G., Džamonja- Ignjatović, T. i Đurić- Jočić, D. (2004). *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Lee, J. A. (1973). *Colours of love: An exploration of the ways of loving*. New Press.
- Leonard, K. E., & Rothbard, J. C. (1999). Alcohol and the marriage effect. *Journal of studies on Alcohol, supplement*, (13), 139-146.
- Milivojević, Z. (2007). *Formule ljubavi*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Nikić, G. (2003). *Dva pristupa u izučavanju bliskih partnerskih odnosa*. Magistarski rad, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd.
- Nikić, G. (2008). *Povezanost stilova ljubavi i činilaca bliskih partnerskih odnosa u kasnoj adolescenciji i odrasloj dobi*. Doktorska disertacija, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd.
- Popović, B. (1991). *Bukvar teorije ličnosti*. Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Puljiz, V. i Zrinščak, S. (2002). Hrvatska obiteljska politika u europskom kontekstu. *Revija za socijalnu politiku*. 9(2), 170-174
- Republički zavod za statistiku, 2012. Preuzeto sa: <http://www.trtbosanski.com/bs/news/detail/region/2/balkanski-brakovi-najvise-ze-zene-crnogorci-i-srbi-a-najmanje-razvode-bosanci/22060> (05. 08. 2013).
- Tošić, M. (2011). *Kvalitet braka i bazična struktura ličnosti bračnih partnera*. Diplomski rad. Departman za psihologiju, Filozofski fakultet, Niš.
- Travica V. (2004): *Stilovi vezivanja i stilovi ljubavi u partnerskim odnosima u periodu ranog odraslog doba*. Diplomski rad, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd.

Weigel, D.J. & Ballard-Reisch, D.S. (1999). How Couples Maintain Marriages: A Closer Look at Self and Spouse Influences upon the Use of Maintenance Behaviors in Marriages. *Family Relations*, Vol. 48, No. 3, 263-269.

Milena Stojković

PERSONALITY TRAITS AND PREFERRED STYLES OF LOVE AS PREDICTORS OF MARITAL STATUS OF ADULTS

Abstract

The main aim of this study was to examine the personality traits and preferences of love styles people of different marital status. Also, we wanted to determine differences in personality traits and preferences of love styles between married people, divorced people and people who are not in relationship. The survey covered three sub-samples, aged 35 to 45 years, a total of 180 respondents. Instruments used: NEO PI, Love Attitude Scale and Questionnaire on sociodemographic characteristics, designed for purposes of this research.

Previous studies examined only personality traits and love styles of married people. In this paper we wanted to expand results on a sample of divorced people and respondents who are not in relationship. For each of the tested relationship status were found adequate predictors and it was found differences between subjects of different marital status. Respondents who are married tend to have passionate and selfless love (Eros and Agape), while divorced respondents least valued precisely these two styles of love. Some personality traits were distinguished like adequate predictors for free (Neuroticism and Openness) and divorced respondents (Openness and Extraversion).

Key words: marriage, divorce, singles, personality traits, love attitudes

Ana Milojković

UDK 159.923:005

Mirosava Đurišić-Bojanović

Sofija Cerović

Marko Pavićević

Andrija Dulović

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

CRTE LIČNOSTI I MOTIVI KAO PREDIKTORI SPREMNOSTI ZA PREUZIMANJE RIZIKA U POSLOVNOM OKRUŽENJU

Apstrakt

Istraživanje je imalo za cilj je da utvrdi relativan doprinos crta ličnosti i motiva u predikciji spremnosti za preuzimanje rizika u poslovnom okruženju. Uzorak su činili menadžeri različitih nivoa (N= 101; 55% muškog pola). U ispitivanju je korišćena Hoganova baterija testova koja se sastoji od 3 upitnika, HPI, HDS i MVPI. Rezultati regresione analize pokazuju da crte ličnosti i motivatori objašnjavaju 56% ($F(17,83)=6.091, p < .01$) varijanse spremnosti na preuzimanje rizika, pri čemu se kao značajni prediktori među crtama ličnosti izdvajaju Sistematičnost ($\beta=-.29, p < .01$) i Radoznalost ($\beta=.33, p < .01$), a među motivatorima Hedonizam ($\beta=.29, p < .01$) i Moć ($\beta=.24, p < .05$). Dobijeni rezultati sugerišu da osobe koje su manje sistematične ali su fleksibilne, i radoznale i kojima su glavni pokretači zadovoljstvo i moć, spremnije su na preuzimanje rizika u poslovnom okruženju.

Ključne reči: spremnosti za preuzimanje rizika, menadžeri, crte ličnosti, motivi, Hoganova baterija testova.

Uvod

Različiti procesi društveno-ekonomskih, političkih, demografskih, tehnoloških promena konstituišu i menjaju poslovno okruženje. Promene u organizacijama i okruženju postale su tipična situacija savremenog poslovanja. Reč je o situaciji koja zahteva od zaposlenih, a pre svega menadžmenta, da sve češće donose odluke u uslovima visoke neizvesnosti, koje su povezane sa različitim nivoom i različitim vrstama rizika. U psihologiji se preuzimanje rizika proučava u okviru više disciplina, a u organizacionoj psihologiji privlači posebnu pažnju i teoretičara i praktičara. Pažnja istraživača u oblasti donošenja odluka povezanih sa rizikom usmerena je pre svega na ispitivanje kontekstualnih i psiholoških faktora. Kada su u pitanju psihološki faktori, o spremnosti preuzimanja rizika ne može se govoriti kao o posebnoj osobini ličnosti, niti kao o jedinstvenom procesu (Figner, & Weber, 2011). Na kompleksnost ovog pojma dodatno utiče činjenica da spremnost na preuzimanje rizika zavisi od

oblasti na koju se odnosi. Na primer, ukoliko osoba postupa rizično kada su u pitanju finansije, ne znači da će tako postupati i kada je u pitanju zdravlje. Uz to, uzroci koji dovode do rizičnog postupanja su višeznačni, što znači da svoj doprinos daju i osobine ličnosti, ali i motivacijski i kontekstualni faktori.

U literaturi se navodi da je bitno *ko* donosi odluku, tj. potrebno je uzeti u obzir individualne razlike poput pola i uzrasta; *kada* se donose odluke, tj. u kojem kontekstu, kao i to da li je i koliko emotivnog naboja prisutno prilikom donošenja odluke (Figner et al., 2009, Weber et al., 2002, Loewenstein, Weber, Hsee, & Welch, 2001, prema Figner & Weber, 2011). Istraživanja pokazuju da čak i neka sociodemografska obeležja mogu doprinositi većoj sklonosti ka preuzimanju rizika. Na primer, prema nekim nalazima muškarci, kao i mlađe osobe, češće od žena biraju rizičniju opciju (Zuckerman & Kuhlman, 2000; Lauriola & Levin, 2001; Nicholson et al., 2005). Kaneman i Tverski definišu rizik kao subjektivnu procenu izvesnosti, odnosno neizvesnosti dobitka ili gubitka. Sklonost riziku je niska kada je dobitak izvestan, a visoka kada smo suočeni sa gubitkom (Kahneman & Tversky, 1979).

Odlučivanje menadžera u novim uslovima tržišne privrede u vreme ekonomske neizvesnosti, povezano je sa tržišnim, poslovnim, finansijskim rizicima. Neadekvatne odluke mogu biti razlozi niza negativnih posledica. Ne samo da se može dovesti u pitanje poslovna perspektiva i razvoj firme, već neadekvatne ili neblagovremene odluke menadžera mogu uzrokovati otpuštanje zaposlenih i ugrožavanje sopstvene karijere. Menadžeri često treba da naprave izbor u vezi opcija o kojima ne poseduju dovoljnu količinu relevantnih informacija, koje mogu biti konfliktne, u finansijskom, političkom, etičkom pogledu. Pri tome, posledice mnogih, konkretnih odluka, teško se mogu anticipirati. Zatim, od menadžera se očekuje da nalaze rešenja u što kraćem vremenskom roku. U menadžment literaturi opisana situacija uslova u kojima se donose poslovne odluke naziva se "odlučivanje pod pritiskom", a u psihološkoj literaturi kao faktori koji doprinose menadžerskom stresu (Millward, 2005; Robbins, & Judge, 2013).

Uticaj afektivnih procesa i emocija ogleda se u njihovom trostrukom uticaju: na usmeravanje pažnje na određene karakteristike ponuđenih mogućnosti (Weber et al., 2005, prema Figner & Weber, 2011), na subjektivno tumačenje verovatnoća i ishoda (Tversky & Kahneman, 1992, prema Figner & Weber, 2011), kao i na direktno uticanje na sam proces, prilikom odupiranja iskušenju (Figner et al., 2010). Istraživanja u kojima je korišćena skala preuzimanja rizika u različitim domenima (DOSP-ERT) pokazala su da su individualne razlike u preuzimanju rizika manje određene nagonom za rizikovanjem, a više vrednovanjem i procenom rizika i mogućih dobitaka. Dakle, preuzimanje rizika je proces koji se zasniva na kognitivnim i afektivnim evaluacijama mogućnosti, kao i na konfliktnim motivacijskim procesima privlačenja i odbijanja odnosno na pozitivnoj i negativnoj valenci rizika (Figner & Weber, 2011).

Preuzimanje rizika predstavlja važan faktor u organizacionom kontekstu jer je usko povezan sa donošenjem odluka, a samim tim i sa mnogim značajnim procesima u organizaciji, kao i posledicama do kojih dovode. Na primer, svako donošenje odluka, pogotovo važnih, uzrokuje određen nivo stresa kod ljudi (Leikas et al., 2009). U

poslovnom okruženju, menadžeri su u najvećoj mjeri izloženi stresu, budući da im se i najčešće pripisuje najveća odgovornost za ishode donetih odluka.

Crte ličnosti i sklonost riziku

Opšte je prihvaćeno da su karakteristike ličnosti značajno povezane s uspehom i ponašanjem na poslu (George & Jones, 2012, Hogan & Brent, 2001; Barrick & Mount, 1991; Rothmann & Coetzer, 2003; Hough & Johnson, 2012). Crte ličnosti mogu se definisati kao opisi ljudi kroz relativno stabilne šeme ponašanja, mišljenja i emocija (McCrae & Costa, 2003). Instrument za procenu ličnosti u organizacionom kontekstu razvio je Robert Hogan (1997). Ova taksonomija se zasniva na modelu Velikih 5, međutim za razliku od ovog modela, ličnost opisuje uz pomoć 7 širokih dimenzija. U odnosu na Velikih 5, Hoganova taksonomija je namenjena nekliničkoj populaciji i sa malom je razlikom strukture u odnosu na bazični model Velikih 5. Naime, Otvorenost iz Velikih 5 je u Hoganovoj taksonomiji podeljena na dve dimenzije, Radoznalost i Pristup učenju, kao i Ekstraverzija koja je raščlanjena na Ambicioznost i Društvenost. Dimenzija Ekstraverzije, kojoj odgovaraju Ambicioznost i Društvenost, razlikuje osobe koje su društvene, aktivne i asertivne, i one koje su introvertne, tj. rezervisane, mirne i tihe. Procenom Saradljivosti, kojoj odgovara Interpersonalna senzitivnost, saznaje se koliko je neka osoba kooperativna, topla, poverljiva, ali i koliko je hladna u međuljudskim odnosima, koliko je timski igrač i koliko joj je potrebno da se upusti u raspravu. Savesnost, kojoj odgovara Sistematičnost, je dimenzija kojom se meri pouzdanost osobe, u smislu odgovornosti, upornosti, organizovanosti, striktnog uvažavanja pravila, dok niski skorovi na ovoj dimenziji otkrivaju suprotne crte: dezorganizovanost, teškoće pri koncentraciji i koliko je osoba nepouzdana. Neuroticizam (ili u pozitivnom tonu *emocionalna stabilnost*), kojoj odgovara Prilagođenost, otkriva kako neko podnosi opšti pritisak životne sredine, koliko je otporan na stres i siguran u sebe. Na kraju, Otvorenost ka iskustvu, kojoj odgovaraju Radoznalost i Pristup učenju, ispituje sklonosti osobe da se prepusti nepoznatom, da rizikuje i da proširi svoja iskustva. Na suprotnom polu su osobe koje su više konvencionalne i kojima najviše odgovaraju poznate stvari (Robbins & Judge, 2013).

U istraživanju Lauriol i Levina, (2001) koje je imalo za cilj da ispita povezanost Velikih 5 domena ličnosti i preuzimanja rizika, eksperimentalna situacija postavljena je tako da su ispitanici birali između opcije koja je nudila siguran dobitak, odnosno gubitak, i rizične opcije koja je nudila potencijalni dobitak, odnosno gubitak, uz naznačenu verovatnoću ishoda. Kada je u pitanju situacija u kojoj je rizična odluka dovodila do izbegavanja gubitka, nije bilo razlika po pitanju osobina ličnosti. Međutim, kada su u pitanju situacije gde je rizikovanje dovodilo do dobitka, pokazalo se da postoje razlike, u korist osoba koje nisu neurotične a otvorene su za nova iskustva (Lauriola & Levin, 2001). Slične nalaze dobili su Soen i Šmil (2005). Preuzimanje rizika na poslu predviđali su visoki skorovi na Ekstraverziji i Otvorenosti.

Takođe, Levin i saradnici (2002) potvrdili su da osobe koje postižu niske skorove na Ekstraverziji i Savesnosti, a visoke na skali Otvorenosti češće biraju rizičniju opciju.

Nikolson i saradnici (Nicholson et al., 2005) koristili su u svom istraživanju skalu razvijenu za merenje sklonosti ka preuzimanju rizika u domenu zdravlja, karijere, rekreacije, finansija, bezbednosti i društvenog rizika uopšte (engl. Risk Taking Index). Visoki skorovi na Ekstraverziji i Otvorenosti bili su pozitivno povezani s preuzimanjem rizika, dok je negativna korelacija postojala između Neuroticizma, Savesnosti i Saradljivosti. Neuroticizam je bio pozitivno povezan s preuzimanjem rizika jedino u domenu zdravlja. Facet traženja uzbuđenja (dimenzija Ekstraverzije) pokazala se kao najjači pojedinačni prediktor ukupnog preuzimanja rizika.

Interesantni su nalazi Volrata i Torgersena na osnovu kojih zaključuju da se različita rizična ponašanja mogu očekivati od pojedinaca koji postižu visoke skorove na Neuroticizmu i Ekstraverziji (Vollrath, & Torgersen, 2002). Ispitanici koji su postizali visoke skorove na domenu Savesnosti i niske na Ekstraverziji označeni su kao oni za koje postoji najmanja verovatnoća da se upuste u rizična ponašanja.

Na osnovu pomenutih istraživanja, može se zaključiti da postoji značajna veza između crta ličnosti i sklonosti ka preuzimanju rizika.

Motivi i sklonost riziku

Lične vrednosti definišu se kao relativno stabilni životni ciljevi koji su važni za pojedinca i koji usmeravaju njegovu percepciju, prosuđivanje i ponašanje (Rokeach, 1973; Schwartz, 1992, prema Parks-Leduc, Feldman, & Bardi, 2015). Najčešće korišćeni model vrednosti bazira se na Švarcovoju teoriji vrednosti (Schwartz, 1992), koja izdvaja 10 najvažnijih: Moć, Postignuće, Hedonizam, Stimulacija, Samousmerenje, Univerzalizam, Dobronamernost, Konformizam, Tradicionalnost i Sigurnost. Opisi navedenih vrednosti dati su u Tabeli 1. Švarc (Schwartz, 2011) navodi da su ispitivanja postojanosti ovih vrednosti sprovedena u 75 zemalja i da je validnost njegovog modela uglavnom potvrđena. Vrednosti koje navodi Švarc u svojoj teoriji umnogome korespondiraju sa motivima iz Hoganovog MVPI upitnika. Vrednosti, baš kao i motivi usmeravaju čovekovo ponašanje, utiču na preferencije i način posmatranja sveta oko sebe (Hogan & Hogan, 1996; Schwartz, 1992).

Taksonomija motiva koju je razvio Hogan Assessment Systems i odnosi se na 10 motiva koji pokreću osobu u poslovnom okruženju (Hogan & Hogan, 1996), Moć, Priznanje, Estetika, Sigurnost, Hedonizam, Tradicija, Novac, Afilijacija, Altruizam i Nauka. Ova taksonomija se donekle preklapa sa Švarcovom podelom vrednosti, u smislu da obe prepoznaju Moć, Sigurnost, Hedonizam i Tradiciju kao značajne pokretače aktivnosti. Estetski motivi povezani su sa interesovanjima za umetnost, društvene nauke, kulturu i atraktivno okruženje. Afilijativni motivi vezuju se za želju i uživanje u socijalnim interakcijama. Altruistički motivi uključuju brigu za dobrobit drugih, pogotovo siromašnih, i želju da im se pomogne. Novac reflektuje interesovanje za poslovanje i aspektima poput računovodstva, marketinga, menadžmenta i fi-

nansija. Hedonistički motivi usmereni su ka zabavi, uživanju i zadovoljstvu. Moć je povezana sa željom za uspehom, postignućem, statusom, kompeticijom i kontrolom. Priznanje reflektuje osetljivost na pažnju, odobrenje, pohvalu i potrebu da se bude priznat i cenjen. Nauka je povezana sa željom za znanjem, entuzijazmom za novim i naprednim tehnologijama i radoznalošću. Sigurnost reflektuje želju za sigurnošću, predvidljivošću, redom i kontrolom nad svojim životom. Tradicija se odnosi na posvećenost pravilima, istoriji i spiritualnosti.

Pretpostavka da u spremnosti za preuzimanje rizika važnu ulogu imaju motivi osobe, bazira se na činjenici da motivi utiču na to kako se vrednuje poželjnost određenih ciljeva. Ipak, koliko je autorima poznato, nema dovoljno istraživanja koja su se bavila ovom temom, posebno onih koja ne zanemaruju dinamičke ličnosne karakteristike. Manji broj istraživača je pažnju posvetilo povezanosti spremnosti na preuzimanje rizika i motivima koji pokreću osobu (Lauriola, Levin, & Hart; Weber & Milliman; Warneryd, prema Leikas et al., 2009). U odnosu na dosadašnja istraživanja u ovoj oblasti, ovo istraživanje uključuje pored crta ličnosti i vrednosno-motivacijsku komponentu kao dinamičniji konstrukt.

Kao što je već rečeno, motivi predstavljaju pokretače ljudskih aktivnosti koji su u interakciji sa osobinama ličnosti (Fischer & Boer, 2014; Corr, DeYoung & McNaughton, 2013; Watanabe, Tareq & Kanazawa, 2011). Autori ovog istraživanja su pokušali da objasne spremnost na preuzimanje rizika uz pomoć motiva kao pokretača čovekovog ponašanja i crta ličnosti, sa kojima su ti motivi u interakciji.

Cilj i hipoteze istraživanja

Problem ovog istraživanja predstavlja utvrđivanje relativnog doprinosa crta ličnosti i motivatora u predikciji spremnosti na preuzimanje rizika u poslovnom okruženju. Cilj istraživanja se ogleda u iznalaženju tih prediktora i prepoznavanju određenog sklopa ličnosti koji će biti pogodan za menadžerska i liderska mesta, pogotovo u današnjem turbulentnom poslovnom okruženju.

U pogledu povezanosti Otvorenosti i preuzimanja rizika rezultati su relativno konzistentni, osobe koje imaju viši skor na Otvorenosti spremnije su na preuzimanje rizika generalno (Levin et al., 2002; Nicholson et al., 2005), na poslu (Soane & Chmiel, 2005), kao i u situacijama kada rizikovanje vodi do dobitka (Lauriola & Levin, 2001). Ukoliko se posmatra Savesnost, dosadašnja istraživanja pokazuju da je Savesnost negativno povezana sa spremnošću na preuzimanje rizika (Mallouff, Thorsteinson, & Schutte, 2006; Nicholson et al., 2005; Soane & Chmiel, 2005; Vollrath, & Torgersen, 2002; Zuckerman, & Kuhlman, 2000). U pogledu povezanosti Ekstraverzije, Neuroticizma, Saradljivosti i spremnosti na preuzimanje rizika, rezultati različitih istraživanja daju mahom kontradiktorne nalaze (Lauriola & Levin, 2001; Levin et al., 2002; Mallouff et al., 2006; Nicholson et al., 2005; Soane & Chmiel, 2005; Vollrath, & Torgersen, 2002; Zuckerman, & Kuhlman, 2000). Na osnovu ovih podataka i paralelom sa Hoganovim modelom ličnosti mogu se izvesti sledeće hipoteze:

H1: Interpersonalna senzitivnost, Sistematičnost i Prilagođenost biće negativni prediktori spremnosti na preuzimanje rizika.

H2: Radoznalost, Pristup učenju, Društvenost i Ambicioznost biće pozitivni prediktori spremnosti na preuzimanje rizika.

S obzirom na to da se dosadašnja istraživanja nisu bazirala na ispitivanju uloge motiva u spremnosti na preuzimanje rizika, sledeće hipoteze zasnovane su na istraživanjima koja se indirektno mogu dovesti u vezu sa ispitivanim problemom. Na primer, istraživanja koja su povezana sa ispitivanjem psiholoških profila menadžera i spremnosti i otpora promenama (Maccoby,2009; Đurišić-Bojanović, 2015). Postavljene su sledeće hipoteze:

H3: Moć i Hedonizam biće pozitivni prediktori spremnosti na preuzimanje rizika.

H4: Sigurnost i Tradicija biće negativni prediktori spremnosti na preuzimanje rizika.

Metod

Metod je empirijski, neeksperimentalni. Istraživanje je dizajnirano kao korelaciona studija.

Uzorak i procedura

Uzorak je bio nameran, prigodan (N=101). Svi ispitanici bili su višeg i visokog obrazovanja zaposleni na pozicijama srednjeg i višeg menadžmenta u jednom državnom, industrijskom preduzeću (55% muškog pola). U trenutku prikupljanja podataka, u ovoj organizaciji među svim zaposlenima je vladao strah od otpuštanja zbog aktuelnih mera štednje koje vlada sprovodi, kao i zbog privatizacije kroz koju je organizacija prolazila u tom trenutku.

Uпитnik je zadat ispitanicima u elektronskoj formi. Kako je postojao zahtev od strane uprave da se obavi ispitivanje, povratnost upitnika je bila potpuna.

Motivacija, merena MVPI skalom se odnosi na statusne, socijalne i finansijske interese osobe koje predstavljaju njene pokretače u radnom okruženju. Crte ličnosti su merene skalom HPI, Hoganovoe baterije testova, a spremnost na preuzimanje rizika dimenzijom Manipulativnost sa HDS skale. Dimenzija Manipulativnost se odnosi na ponašanje koje se karakteriše testiranjem granica, fleksibilnošću, potrebom za raznolikošću i uzbuđenjem. Odnosno, u poslovnom okruženju ovakvo ponašanje se najbolje manifestuje u spremnosti na preuzimanje rizika.

Instrumenti

Crte ličnosti. Crte ličnosti merene su pomoću HPI skale Hoganovog inventara ličnosti (Hogan Personality Inventory, Hogan & Hogan, 2007), koja meri 7 osobina:

Ambicioznost, Prilagođenost, Društvenost, Sistematičnost, Radoznalost, Interpersonalnu senzitivnost i Pristup učenju. Skala se sastoji od 182 ajtema na koje ispitanici odgovaraju obeležavanjem jednog od dva odgovora (slažem se/ne slažem se). Skala ima zadovoljavajuću prosečnu pouzdanost ($\alpha=.76$), kao što je navedeno u Tabeli 2.

Tabela 2. Mere pouzdanosti subskala HPI skale

Crtaličnosti	Broj ajtema	α
Ambicioznost	37	.80
Prilagođenost	29	.82
Društvenost	24	.83
Sistematičnost	31	.71
Radoznalost	25	.80
Interpersonalnu senzitivnost	22	.57
Pristup učenju	14	.78

Napomena: α – mera unutrašnje konzistentnosti

Spremnost na preuzimanje rizika. Spremnost na preuzimanje rizika merena je subskalom HDS skale Hoganovog inventara ličnosti (Hogan Development Survey; Hogan & Hogan, 1997), Manipulativnost. Ova subskala se sastoji od 14 ajtema na koje ispitanici odgovaraju obeležavanjem jednog od dva odgovora (slažem se/ne slažem se). Skala ima umerenu pouzdanost ($\alpha=.59$).

Motivi. Motivi su mereni pomoću MVPI skale Hoganovog inventara (Motivation Value Preferences Inventory; Hogan & Hogan, 1996). Skala meri 10 motiva (Moć, Priznanje, Estetika, Sigurnost, Hedonizam, Tradicija, Novac, Afilijacija, Altruizam, Nauka) i sastoji se od 200 ajtema na koje ispitanici odgovaraju obeležavanjem jednog od tri odgovora (ne slažem se/nisam siguran/slažem se). Skala ima zadovoljavajuću pouzdanost ($\alpha=.76$), kao što se može videti u Tabeli 3.

Tabela 3. Mere pouzdanostisubskala MVPI skale

Motivi	Broj ajtema	α
Moć	20	.71
Priznanje	20	.77
Estetika	20	.84
Sigurnost	20	.70
Hedonizam	20	.78
Tradicija	20	.80
Novac	20	.71
Afilijacija	20	.71
Altruizam	20	.81
Nauka	20	.80

Napomena: α – mera unutrašnje konzistentnosti

Rezultati

U prvom koraku statistička analiza bila je usmerena na deskriptivne mere. Aritmetičke sredine, standardne devijacije, raspon skorova i Kolmogorov-Smirnov test normalnosti raspodele za crte ličnosti, motivatore i spremnosti na preuzimanje rizika dati su u Tabeli 4. Kao što se može videti, distribucije nekih varijabli odstupaju od normalne, zbog čega su ove varijable normalizovane korišćenjem Blom-ove formule.

Tabela 4. Deskriptivne statističke mere za sve varijable

		AS	SD	Min	Max	K-S
HPI	Stabilnost	45.97	26.03	0	100	1.14
	Ambicioznost	55.9	28.98	1	100	1.64**
	Društvenost	52.93	26.69	1	100	0.914
	Interpers. senzitivnost	45.32	28.96	1	97	.184**
	Sistematičnost	57.59	26.54	2	100	0.985
	Radoznalost	58.79	26.1	9	99	1.19
HDS	Pristup učenju	63.2	27.37	6	100	1.94**
	Preuzimanje rizika	56.55	25.49	0	100	1.61*
	Priznanje	56.6	30.04	1	100	1.1
MVPI	Moć	63.68	27.22	1	100	1.49*
	Hedonizam	49.21	27.53	0	100	1.1
	Altruizam	40.02	29.45	0	100	1.33
	Afilijacija	51.71	29.03	0	100	1.44*
	Tradicija	57.63	26.45	6	100	1.09
	Sigurnost	56.74	25.65	0	99	1.370*
	Novac	66.67	28.79	2	100	1.97
	Estetika	38.67	23.89	2	97	0.846
	Nauka	62.34	28.69	2	100	1.14

Napomena: HPV, HDS, MMPI – subskele testa, AS – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, Min – minimalni skor, Max – maksimalni skor, K-S – vrednost Kolmogorov-Smirnov testa normalnosti distribucije, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

Dalja analiza dobijenih podataka ticala se međusobnih relacija osobina ličnosti, motiva i spremnosti na preuzimanje rizika. Povezanost svih varijabli korišćenih u analizi prikazana je u Matrici interkorelacija (Tabeli 5). Kao što se može videti u tabeli, većina interkorelacija crta ličnosti je umerena, što je u skladu sa prethodnim studijama (Hogan & Hogan, 1997), osim Sistematičnosti i Pristupa učenju koje uglavnom nisu povezane sa ostalim crtama ličnosti. Takođe, postoji umerena povezanost između nekih crta ličnosti i motiva.

Tabela 5. Interkorelacije osobina ličnosti, motivatora i spremnosti na preuzimanje rizika

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Prilagodbenost																	
Ambicioznost	.42**																
Društenost	.04	.33**															
Int.senzitivnost	.26**	.06	.27**														
Sistematičnost	.43**	.08	-.09	.18													
Radoznalost	.24*	.36**	.27**	.23**	.25*												
Pristup učenju	.18	.21*	.12	-.13	.26*	.09											
Rizikovanje	-.16	.22*	.50*	.05	-.32**	-.09	.91										
Priznanje	-.15	.13	.44**	-.03	.07	.06	-.09	.34**									
Moć	.12	.43**	.36**	-.02	.13	.18	.16	.33**	.57**								
Hedonizam	-.12	.07	.33**	.22*	-.07	.09	-.04	.41**	.17	.20*							
Altruizam	.12	.13	.16	.32**	.26**	.45*	.15	.07	.07	.10	.30**						
Aflijacija	.24*	.31**	.53**	.42**	.05	.34**	.04	.25*	.15	.21*	.36**	.27**					
Tradicija	.13	.04	-.09	.16	.33**	.07	.03	-.13	.24*	.28**	.10	.32**	.04				
Sigurnost	-.02	-.09	-.13	-.05	.40**	.08	.06	-.15	.36**	.21*	.07	.25*	-.07	.55**			
Novac	.08	.29**	.12	.03	.16	0.1	.18	.08	.44**	.64**	.13	.13	.13	.24*	.30**		
Estetika	.07	.06	.07	.18	.07	.29**	.01	.10	-.12	-.13	.22*	.37**	.20*	.06	-.08	-.03	
Nauka	.13	.22*	.16	.07	.28**	.67**	.30**	.12	.16	.30**	-.01	.37**	.20*	.21*	.18	.29**	.18

Napomena: *p < 0.05, **p < 0.01

Kako bi se testirale hipoteze, sprovedena je multipla regresija. Rezultati regresione analize pokazuju da crte ličnosti i motivatori objašnjavaju 56% varijanse spremnosti na preuzimanje rizika ($F(17,83)=6.091$, $p < .01$). Budući da koeficijent multiple korelacije iznosi $R^2 = .55$ u pitanju je jak efekat prediktora na kriterijum varijablu (Tenjović & Smederevac, 2011).

Kao što je navedeno u Tabeli 4, od crta ličnosti kao značajni prediktori izdvajaju se Sistematičnost i Radoznanost, pri čemu je Sistematičnost negativno povezana sa spremnošću na donošenje rizičnih odluka, a Radoznanost pozitivno. Dakle, što je osoba sistematičnija manje će biti spremna na preuzimanje rizika, dok će radoznale osobe biti spremnije na preuzimanje rizika. Od motiva, značajan efekat na spremnost za preuzimanje rizika ostvaruju Moć i Hedonizam, koji su pozitivno povezani sa spremnošću za donošenje odluka.

Tabela 4. Efekat crta ličnosti i motiva u predviđanju spremnosti na preuzimanje rizika

	Prediktori	Beta
HPI	Prilagođenost	-.05
	Društvenost	.12
	Sistematičnost	-.29**
	Radoznanost	.33**
	Ambicioznost	.00
	Int.senzitivnost	-.01
	Pristup učenju	.15
MVPI	Moć	.24*
	Afilijacija	-.03
	Sigurnost	-.10
	Priznanje	.22
	Hedonizam	.29**
	Altruizam	-.04
	Tradicija	-.07
	Novac	-.12
	Estetika	-.05
	Nauka	-.06

Napomena: u tabeli su navedeni standardizovani beta koeficijenti, * $p < 0.05$,

** $p < 0.01$

Diskusija

Problem istraživanja bio je da se ispita relativan doprinos crta ličnosti i motiva u predikciji spremnosti za preuzimanje rizika u poslovnom okruženju. Imajući u vidu aktuelni proces privatizacije, i psihološku klimu u ovoj organizaciji, koju je u vreme ispitivanja karakterisala zabrinutost zaposlenih u vezi potencijalnog gubitka posla, pretpostavljeno je da će ispitivanje imati “ekološku” valjanost, budući da je reč o “tipičnoj” situaciji tranzicione privrede. Situacija, u kojoj se ne zna ko će zadržati posao, a ko će biti otpušten, nije predstavljala podsticaj na preuzimanje rizika.

Usled straha od novog menadžmenta, najsigurnija opcija je bila "igranje na siguran dobitak". Pretpostavlja se da u takvoj situaciji spremnost na rizik može biti pre svega rezultat ličnih osobina i snažne intrinzičke motivacije.

Rezultati su pokazali da u objašnjavanju spremnosti na preuzimanje rizika značajnu ulogu igraju Sistematičnost, kao negativan i Radoznalost kao pozitivan pojedinačni prediktor među crtama ličnosti. Među motivima, Moć i Hedonizam kao projekcija budućnosti usmerene ka zabavi, uživanju i zadovoljstvu imale su značajan efekat na spremnost za preuzimanje rizika, dok ostale varijable nisu.

Prva hipoteza istraživanja prema kojoj će Interpersonalna senzitivnost, Sistematičnost i Prilagođenost biti negativni prediktori spremnosti na preuzimanje rizika je delimično potvrđena. Prethodne studije dosledno pokazuju da je Savesnost negativan prediktor spremnosti na preuzimanje rizika (Mallouff, Thorsteinson, & Schutte, 2006; Nicholson et al., 2005; Soane & Chmiel, 2005, Vollrath, & Torgersen, 2002; Zuckerman, & Kuhlman, 2000), što je potvrđeno i u ovom istraživanju. Osobe koje su sistematične, pouzdane i odgovorne manje su spremne na preuzimanje rizika od neorganizovanih osoba. Iako je na osnovu dosadašnjih istraživanja pretpostavljeno da će efekat na spremnost za preuzimanje rizika imati Interpersonalna senzitivnost i Prilagođenost, to u ovom istraživanju nije potvrđeno. Studije su pokazale da su Saradljivost (Mallouff et al., 2006; Nicholson et al., 2005; Soane & Chmiel, 2005) i Neuroticizam (Nicholson et al., 2005; Soane & Chmiel, 2005) negativni prediktori spremnosti na preuzimanje rizika, dok u ovom istraživanju ove crte nisu imale efekat u predikciji spremnosti na preuzimanje rizika. Moguće objašnjenje može se naći u razlikama domena na koji se preuzimanje rizika odnosi. U ovom istraživanju ispitivala se spremnost na preuzimanje rizika u poslovnom kontekstu, dok su prethodna istraživanja s jedne strane fokus stavljala na druge domene, ili su se odnosila na generalno preuzimanje rizika.

Slično važi i za drugu hipotezu. Rezultati ukazuju na to da su radoznale osobe, otvorene ka novim iskustvima spremnije na preuzimanje rizika od konzervativnih osoba, što je u skladu sa prethodnim istraživanjima koja su pokazala da su osobe koje imaju viši skor na Otvorenosti spremnije na preuzimanje rizika generalno (Levin et al., 2002; Nicholson et al., 2005), na poslu (Soane & Chmiel, 2005), kao i u situacijama kada rizikovanje vodi do dobitka (Lauriola & Levin, 2001). Međutim, ovim je pokazano da samo crta Radoznalosti, ali ne i crta Pristup učenju koja takođe odgovara Otvorenosti, igra ulogu u spremnosti na preuzimanje rizika. To je donekle i intuitivno očekivano s obzirom na to da se Radoznalost odnosi na otvorenost ka novim iskustvima, dok se Pristup učenju više odnosi na način na koji osoba stiče znanje. Radoznalost može nadvladati mehanizme izbegavanja opasnosti i može uticati na povećanu spremnost ka riziku. Radoznalost i želja za sigurnošću mogu biti međusobno isključive kategorije (Berlyne, 1960; 1971; Solomon 1980, prema Trimpop, 1994). Deo hipoteze koji se odnosi na efekat Društvenosti i Ambicioznosti na spremnost na preuzimanje rizika nije potvrđen. Iako prethodna istraživanja ukazuju na značajnost Ekstraverzije kao prediktora spremnosti na preuzimanje rizika (Nicholson et al., 2005; Soane & Chmiel, 2005; Vollrath, & Torgersen, 2002; Zuckerman, & Kuhlman, 2000), ovo istraživanje taj nalaz nije potvrdilo.

U pogledu uloge motiva u objašnjavanju spremnosti za preuzimanje rizika, značajan efekat ostvaruju Moć i Hedonizam i oba su pozitivno povezana sa spremnošću za preuzimanje rizika. Drugim rečima, što je osoba više podstaknuta hedonizmom i moći, biće spremnija na preuzimanje rizika. Hedonizam kao faktor koji se odnosi na težnju pojedinca da stvori uslove za život u blagostanju, uživanju i zabavi, utiče na sklonost ka preuzimanju rizika potvrđen je i u drugim studijama (npr. Csikszentmihaly 1985; 1988, prema Trimpop, 1994), u kojima je Hedonizam bio značajan prediktor iniciranja rizičnih ponašanja kod omladine. Dakle, na osnovu rezultata može se zaključiti da je četvrta hipoteza odbačena, s obzirom na to da ni Sigurnost ni Tradicija nisu imali efekat na spremnost ka preuzimanju rizika, dok je treća hipoteza potvrđena, jer su se i Hedonizam i Moć, odnosno vizija lagodnog života i ostvarenje društvenog prestiža, izdvojili kao značajan prediktor spremnosti na preuzimanje rizika.

Jedan od faktora koji može ograničiti generalizovanje dobijenih rezultata odnosi se na tip uzorka, budući da je reč o prigodnom, namernom uzorku. Međutim, prednost namernog uzorka u ovom slučaju je što „kontrolise“ efekat radne pozicije. To je bilo u skladu sa istraživačkim dizajnom, koji je bio usmeren na proveru doprinosa psiholoških karakteristika spremnosti za preuzimanje rizika. Iz istog razloga sociodemografske karakteristike ispitanika nisu ušle u analizu, a za ovo istraživanje je odabrana Hoganova baterija testova koja nije osetljiva na sociodemografske parametre.

Drugo ograničenje tiče se pouzdanosti prikupljenih podataka, a koje potiče iz tendencije ispitanika da daju socijalno poželjne odgovore, odnosno da prezentuju sebe u boljem svetlu, u skladu sa važećim socijalnim normama i organizacionim kontekstom (Zerbe & Paulhus, 1987). U ovom slučaju, imajući u vidu temu i kontekst u kojem je istraživanje sprovedeno, davanje socijalno poželjnih odgovora, u izvesnoj meri je bilo očekivano. Uprkos navedenim ograničenjima, ispitivanje ima „ekološku valjanost“, budući da je izvedeno u radnoj organizaciji, gde su organizacione promene u toku i gde su otpuštanja očekivana. Ispitivani menadžeri nalazili su se u realnim uslovima visoke neizvesnosti i očekivanog otpuštanja.

U konceptualnom pogledu, dobijeni rezultati podržavaju dispozicioni model objašnjavanja spremnosti na rizik, dakle u skladu su sa polaznim teorijskim okvirom. Psihološke karakteristike pojedinaca, pre svega radoznalost i otvorenost za nova iskustva, zatim hedonizam i moć, pokazale su se dobrim prediktorima spremnosti za preuzimanje rizika, dok se osobina sistematičnosti izdvojila kao značajan prediktor restriktivnog stava u pogledu preuzimanja rizika.

Zaključak

Predmet istraživanja bio je da se ispita efekat crta ličnosti i motiva na spremnost menadžera na preuzimanje rizika na poslu. Nalazi sugerisu da osobe koje su fleksibilne, nesistematične, ali radoznale i, kojima su glavni pokretači zadovoljstvo i

moć, spremnije su na preuzimanje rizika u poslovnom okruženju. Budući da je istraživanje rađeno na uzorku menadžera, dobijeni rezultati imaju praktične implikacije za stručnjake koji se bave menadžmentom ljudskih resursa, kao i za profesionalce različitih profila uključenih u planiranje i implementaciju organizacionih promena. Osim navedenih zaključaka, dobijeni rezultati ukazuju na potrebu za daljim istraživanjima koja bi trebalo da se u većoj meri usmere na ispitivanje interakcija između karakteristika ličnosti menadžera i izvršioca, odnosno organizacione klime i spremnosti na preuzimanje rizika u neizvesnom poslovnom okruženju.

Predmet ovog istraživanja od značaja je ne samo za razumevanje procesa odlučivanja u uslovima visoke neizvesnosti, već i za konceptualizaciju i praksu procesa upravljanja promenama.

Literatura

- Barrick, M.R., & Mount, M.K. (1991). The Big Five Personality Dimensions and Job Performance: A Meta-Analysis. *Personnel Psychology*, 44, 1-26.
- Corr, P.J., DeYoung, C.G., McNaughton, N. (2013). Motivation and Personality: A Neuropsychological Perspective. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3), 158-175.
- Durišić-Bojanović, M. (2015). *Psihologija organizacionih promena i razvoja*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Figner, B., Knoch, D., Johnson, E.J., Krosch, A.R., Lisanby, S.H., Fehr, E., & Weber, E.U. (2010). Lateral prefrontal cortex and selfcontrol in intertemporal choice. *Nature Neuroscience*, 13(5), 538-539.
- Figner, B., & Weber, E.U. (2011). Who Takes Risks When and Why? : Determinants of Risk Taking. *Current Directions in Psychological Science*, 20, 211-216.
- Fischer, R., & Boer, D. (2014). Motivational Basis of Personality Traits: A Meta-Analysis of Value-Personality Correlations. *Journal of Personality*, doi: 10.1111/jopy.12125
- George, J. M., & Jones, G. R. (2012). *Understanding and Managing Organizational Behavior (6th ed.)*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Hogan, R., & Brent, R. W. (2001). Introduction: Personality and Industrial and Organizational Psychology. In: R.W. Brent, & R. Hogan (Eds). *Personality Psychology in the Workplace*. Washington, DC: APA.
- Hogan, R., & Hogan, J. (1996). *Motives, Values, Preferences Inventory Manual*. Tulsa: Hogan Assessment Systems Inc.
- Hogan, R., & Hogan, J. (1997). *Hogan Development Survey Manual*. Tulsa: Hogan Assessment Systems Inc.
- Hogan, R., & Hogan, J. (2007). *Hogan Personality Inventory Manual*. Tulsa: Hogan Assessment Systems Inc.
- Houghm L.M., & Johnson, J.W. (2012). Use and Importance of Personality Variables in: *Work Settings*. In Irving B. Weiner, Neal W. Schmitt, & Scott Highhouse (Eds.). Hoboken: Wiley.

- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica*, 47 (2), 263-291.
- Lauriola, M. & Levin, I. P. (2001). Relating individual differences in attitude toward ambiguity to risky choices. *Journal of Behavioral Decision Making*, 14, 107-22.
- Lauriola, M., Panno, A., Levin, I.P., Lejuez, C.W. (2014). Individual differences in risky decision making: a meta-analysis of sensation seeking and impulsivity with the balloon analogue risk task, *Journal of Behavior and Decision Making*, 27(1), 475-479.
- Leikas, S., Lindeman, M., Roininen, K., & Lahteenmaki, L. (2009). Avoidance motivation, risk perception and emotional processing. *European Journal of Personality*, 23(2), 125-147.
- Levin, I. P. Gaeth, G. J., Schreiber, J. & Lauriola, M. (2002). A new look at framing effects: distribution of effect sized, individual differences, and independence of types of effects. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 88, 411-29.
- Maccoby, M. (2009). Needed: Managers who are leaders. *Research Technology Management*, 52(2), 58-60. Retrieved from <http://www.maccoby.com/Articles/NeededManagers.shtml>
- Malouff, J.M., Thorsteinsson, E.B., & Schutte, N.S. (2006). The Five-Factor Model of personality and smoking: A meta-analysis. *Journal of Drug education*, 36, 47-58.
- McCrae, R. (2009). The Five-Factor Model of Personality Traits: Consensus and Controversy. In Philip J. Corr, & Gerald Matthews: *The Cambridge Handbook of Personality Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr. (2003). *Personality in adulthood: A Five-Factor Theory perspective*. New York, NY: Guilford Press.
- Nicholson, N., Soane, E., Fenton-O'Creevy, M., William, P. (2005). Personality and domain-specific risk taking. *Journal of Risk Research*, 8(2), 157-176.
- Parks-Leduc, L., Feldman, G., & Bardi, A. (2015). Personality Traits and Personal Values: A Meta-Analysis. *Personality and Social Psychology Review*, 19 (3-29).
- Robbins, S.P., and Judge, T.A. (2013). *Organizational Behavior* (15th Ed.). Essex: Pearson.
- Rothmann, S., & Coetzer, E.P. (2003). The Big Five Personality Dimensions and Job Performance. *Journal of Industrial Psychology*, 29 (1), 68-74.
- Schwartz, S.H. (1992). *Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries*. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 1-65). San Diego, CA: Academic Press.
- Schwartz, S. H. (2011). Values: Individual and cultural. In F. J. R. van de Vijver, A. Chasiotis, & S. M. Breugelmans (Eds.), *Fundamental questions in cross-cultural psychology* (pp. 463-493). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Soane, E. & Chmiel, N. (2005). Are risk preferences consistent? The influence of decision domain and personality. *Personality and Individual Differences*, 38, 1781-1791.
- Tenjović, L. & Smederevac, S. (2011). Mala reforma u statističkoj analizi podataka u psihologiji: malo p nije dovoljno, potrebna je i veličina efekta. *Primenjena psihologija*, 4, 317-333.

- Trimpop, R. (1994). *The psychology of risk taking behavior*. Amsterdam: North-Holland.
- Vollrath, M. & Torgersen, S. (2002). Who takes health risks? A probe into eight personality types. *Personality and Individual Differences*, 32, 1185-1197.
- Watanabe, S., Tareq, M., & Kanazawa, Y. (2011). When openness to experience and conscientiousness affect continuous learning: A mediating role of intrinsic motivation and a moderating role of occupation. *Japanese Psychological Research*, 53(1), 1-14.
- Zerbe, W., & Paulhus, D. (1987). Socially desirable responding in organizational behavior: A reconception. *Academy of Management Review*, 12(2), 250–264.
- Zuckerman, M. & Kuhlman, D.M. (2000). Personality and risk taking: common biosocial factors. *Journal of Personality*, 68, 999-1029.

Ana Milojković
Mirosava Đurišić-Bojanović
Sofija Cerović
Marko Pavićević
Andrija Dulović

PERSONALITY TRAITS AND MOTIVES AS PREDICTORS OF WILLINGNESS TO TAKE THE RISK IN BUSINESS ENVIRONMENT

Abstract

The aim of this research is to determine the relative contribution of personality traits and motives in predicting willingness to take the risk in working environment. 101 employee in public sector participated in the research (55% men). Participants filled Hogan battery that contains 3 questioners, HPI, HDS and MVPI. The results of regression analysis show that personality traits and motives explain 56% ($F(17,83)=6.091$, $p < .01$) of variance of willingness to take the risk. Significant predictors among personality traits were Prudence ($\beta=-.29$, $p < .01$) and Inquisitive ($\beta=.33$, $p < .01$), whereas among motives significant predictors were Hedonism ($\beta=.29$, $p < .01$) and Power ($\beta=.24$, $p < .05$). Results indicate that persons who score low on Prudence, high on Inquisitive and whose motives in working environment are Hedonism and Power, tend to be more willing to take the risk.

Keywords: willingness to take risk, managers, personality traits, motives, Hogan battery

TRAUMA U DETINJSTVU¹

Apstrakt

Trauma je egzistencijalno ugrožavajuća preplavljujuća situacija koja prevazilazi sposobnost ega za organizaciju i regulaciju, izazivajući intenzivan strah, bespomoćnost, gubitak kontrole, strah od uništenja... Psihofizičke mogućnosti i specifičan doživljaj sveta i sebe u svetu određuju da se deca sa traumom suočavaju drugačije od odraslih. U radu je dat kratak prikaz relevantne literature o vrstama traume, na osnovu događaja koji ih izazivaju, specifičnom doživljaju traume kod dece u različitim razvojnim stadijumima, dijagnozi razvojnog traumatskog poremećaja i tretmanu trauma kod dece. Prikazana je psihodinamska imaginativna terapija traume za decu (PITT- KID), zasnovana na teorijskim osnovama teorija objekata i ego psihologije, kao oblik terapije koji se prilagođava nivou razvoja deteta i uvažava resurse koje ono ima, uključujući i životno okruženje deteta.

Ključne reči: Trauma kod dece, psihodinamska imaginativna terapija

Uvod

Trauma je definisana (Tyson & Tyson, 1990) kao egzistencijalno ugrožavajuća preplavljujuća situacija koja prevazilazi sposobnost ega za organizaciju i regulaciju. Događaj koji izaziva traumatsku reakciju izvan je uobičajenog ljudskog iskustva i predstavlja pretnju za vlastiti život (zemljotresi, ratovi, izbeglištva, bolesti, ranjavanja, gubitci bliskih osoba, saobraćajne nesreće i sl.). Traumatski događaj slama uobičajene sisteme reagovanja, koji ljudima daju osećaj kontrole, povezanosti i smisla. Zajedničke reakcije u situaciji izloženosti su: intenzivan strah, bespomoćnost, gubitak kontrole, strah od uništenja... Deca su takođe ponekad izložena traumatskim dešavanjima, međutim, psihofizičke mogućnosti i otuda doživljaj sveta deteta određuju da se deca drugačije suočavaju sa njima. Za ljudsko odojče svet je mama, sa njenog lica svet se dešifruje kao opasan i zastrašujući ili kao naklonjen i podržavajući. U slučaju izloženosti traumatskom dešavanju, beba će instinktivno postati oprezna (*freeze*) i osloniti se na procenu signala sa lica roditelja. Ostatak reakcija biće posledica razumevanja signala koje šalje figura afektivne vezanosti. Podržavajuća i adekvatna majka ima mogućnost da svet učini udobnim mestom za svoju bebu i kada okolnosti nisu najbolje, baš kao što majka preplavljena sopstvenim strahovima i u prilično pristojnim životnim okolnostima može poslati svome detetu sliku o svetu

¹ Nastanak rada je finansiran sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru rada na projektu 179002.

kao neizvesnom, nenaklonjenom, pa i zastrašujućem mestu. U slučaju druge solucije, dete će birati borbu, bežanje ili strah kao način nošenja sa opasnostima.

Traumatski poremećaj

Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) se kao zasebna dijagnostička kategorija prvi put pominje tek 1980. godine u Dijagnostičkom i statističkom priručniku za mentalne poremećaje, treća revizija, (DSM-III), a 1992. godine i u Međunarodnoj klasifikaciji bolesti (MKB-10) (WHO, 1992). PTSP se javlja nakon izlaganja traumatskim događajima i jedini je psihijatrijski poremećaj za čiji nastanak je potreban spoljašnji činilac, tj. ekstremno traumatsko iskustvo. PTSP se javlja nakon što osoba sama doživi ili svedoči nekim traumatskim iskustvima koja su izvan uobičajenih okvira ljudskog funkcionisanja. Neka od njih su rat, borbena iskustva, teroristički napadi, teške nesreće, prirodne katastrofe, interpersonalno nasilje, silovanje, i drugo. Simptomi mogu biti akutni (traju manje od tri meseca) ili hronični, prema definiciji opisanoj u Dijagnostičkom i statističkom priručniku za mentalne poremećaje (DSM-IV-TR) (American Psychiatric Association, 2000).

PTSP je produžena reakcija na ekstremno traumatsko iskustvo sa specifičnim definišućim simptomima: ponovno i trajno prisećanje na traumatski događaj, praćeno preteranom pobudljivošću, izbegavanjem i/ili simptomima obamrlosti. Poremećaj se može javiti u bilo kom dobu, uključujući i detinjstvo. Dijagnostički kriterijumi MKB-10 za posttraumatski stresni poremećaj prema svetskoj zdravstvenoj organizaciji (WHO, 1992.) podrazumevaju:

- da je osoba bila izložena stresnom događaju (bilo kratko ili dugotrajno) izuzetno opasne ili katastrofalne prirode, za koji je je verovatno da bi izazvao stres kod svih ili većine ljudi;

- da ovaj traumatski događaj osoba ponovno proživljava kroz uznemirujuće misli, košmare ili sećanja i doživljava veoma snažne mentalne ili psihičke reakcije ukoliko je nešto podseti na traumatski događaj;

- da izbegava okolnosti koje nalikuju na traumatski događaj.

Podrazumeva se takođe da kod osobe mora biti prisutna nemogućnost sećanja (bilo delimično ili u celosti) nekih važnih aspekata iz perioda izlaganja traumatskom događaju i/ili uporni simptomi povećane psihološke osetljivosti i uzbuđenja (koji nisu bili prisutni pre izlaganja stresoru), bilo koja dva od sledećih:

- a) teškoće zaspivanja ili spavanja

- b) razdražljivost ili napadi besa

- c) teškoće u koncentraciji

- d) nemir

- e) preterana reakcija na iznenadne stimuluse

Svi simptomi se javljaju i prisutni su u periodu od 6 meseci nakon traumatskog događaja.

Posttraumatski stresni poremećaj može ozbiljno uticati na kvalitet života, radnu aktivnost, porodično funkcionisanje osobe, a može dovesti i do značajnih porodičnih i drugih socijalnih problema (American Psychiatric Association, 2000). U DSM klasifikacijskim sistemima različito se tumači uticaj premorbidne patologije ličnosti i osetljivost na razvoj PTSP-a. Neka istraživanja podupiru hipotezu da su jačina i trajanje izloženosti traumatskim događajima i karakteristike stresora (Henigsberg, 2001, prema Kovačić, 2010) glavni rizični činioci za razvoj PTSP-a, druga pokazuju da rizik za razvoj PTSP-a povećava traumatsko iskustvo u detinjstvu i odraslom dobu (Breslau et al., 1999). Danas se upravo rano traumatsko iskustvo spominje kao jedan od najvažnijih činioca za kasniji razvoj različitih psihijatrijskih poremećaja, uključujući PTSP i depresivni poremećaj (Heim & Nemeroff, 1999).

Istraživanja koja su ispitivala posledice stresa na razvoj u različitim domenima i ostvarivanje razvojnih postignuća i zadataka pokazuju da traumatska iskustva mogu imati posledice u svim oblastima razvoja, od neurofiziološkog i kognitivnog, do emocionalnog, socijalnog i moralnog, kao i na planu razvoja ličnosti. Lekari i istraživači se slažu da su kod dece koja su doživela zlostavljanja, zanemarivanja, ili česte prekide odnosa sa primarnim starateljima često prisutna zaostajanja, različitog stepena, na kognitivnom fizičkom i socijalno-emocionalnom planu (Aber and Allen, 1987; Alessandri, 1991; Cicchetti and Barnett, 1991; Erichon et al., 1989; Hoffman-Plotkin and Twentyman, 1984; Rutter and Tuma, 1988; Salzinger et al., 1993). Posebno se izdvaja linija istraživanja koja su posvećena efektima stresa na socioemocionalni razvoj, u okviru koje se ispituju specifičnosti afektivnog vezivanja kod osoba koje su preživele određena traumatska iskustva. Teorijska osnova pomenutih istraživanja ima korene u Bolbijevoj (Bowlby) koncepciji prema kojoj problemi u afektivnoj vezanosti vode poreklo iz ranih nepovoljnih iskustava sa bliskim osobama, pre svega sa majkom. Zahvaljujući ovakvim istraživanjima, u dijagnostičku klasifikaciju DSM-IV uključena je kategorija "Reaktivni poremećaj afektivne vezanosti (Reactive Attachment Disorder – RAD, DSM IV) (Mihić i sar., 2007). Reaktivni poremećaj vezivanja je retko, ali ozbiljno stanje u kojem beba ili dete ne uspeva da uspostavi zdrav odnos sa roditeljima ili starateljima. Reaktivni poremećaj vezivanja može se razviti ako nisu zadovoljene osnovne potrebe deteta za udobnošću, negovanjem, ako nema dovoljno ljubavi, brige i stabilosti u odnosu sa drugima. Znakovi i simptomi mogu uključivati:

- povlačenje, strah ili razdražljivost;
- Tužan i bezvoljan izgled deteta;
- Netraženje pažnje ili izostanak reakcije kada se pažnja pruža;
- Izostanak socijalnog osmeha;
- Netraženje podrške ili pomoći;
- Nezainteresovanost za igranje sa drugima.

Razvoj i trauma

Ako zamislimo svet iz ugla nekoga čije je visina jedan metar, biće nam lakše da promišljamo o odnosu telesnog razvoja i delovanja traume. Jedno ili ponavljano traumatsko iskustvo kod dece ima dalekosežno delovanje na sazrevanje mozga i neuroloških funkcija, što potvrđuju i mišljenja pedijatara, koji nepovoljne uslove života često vide kao uzrok zastoja u telesnom razvoju (Kruger & Reddemann, 2013). Ipak, za doživljaj i integraciju traume važniji je dostignut nivo kognitivnog razvoj deteta, pa ćemo toj temi posvetiti više prostora.

Piježe (Piaget, 1978; prema Kruger & Reddemann, 2013) govori o četiri kognitivna stadijuma razvoja, koji će ovde biti predstavljeni u kontekstu traume.

Senzomotorna faza razvoja (0 do 1,5 godine života)

Odojčad i bebe svet doživljavaju preko čula. Najpre pretežno preko oralno-taktilnih, dok se kasnije sve više uključuju i druga čula. Kao pretnja opstanku u tom uzrastu se mogu doživeti dugotrajnija odvajanja od majke, ozbiljniji nedostaci hrane, toplote, mira, telesnog kontakta, kao i preplavljuvanje različitim podražajima. Detetov svet je ograničen na postojanje koje je prožeto odnosom sa majkom i ono što je u njegovom vidokrugu. Majka² u toj interakciji ima zadatak da obradi detetove nejasne sadržaje i preko svojih verbalnih, telesnih i mimičkih reakcija usadi detetu osećaj sigurnosti, „primarnog poverenja“ (Erikson, 1950), te da mu omogući sposobnost mentalizacije, što je osnov svake socijalne kompetencije. Ako majka reaguje pribrano, umirujuće, u njenom krilu se i najstrašnije situacije mogu prevladati bez velike štete. Situacija uzimanja talaca neće ostaviti nikakav dojam na bebu koja u majčinom naručju svet može osetiti kao sigurno mesto, ako majčino lice odaje umirujuć utisak i nema preplavljujućih slušnih podražaja.

Traumatska iskustva iz ovog perioda uvek uključuju traumatizaciju odnosa sa obektom vezanosti. Bez obzira na tip traumatskog iskustva, primarna osoba je ta koja nije mogla sprečiti to što se dogodilo ili je ostavila dete bez zaštite. Zato traumatski stres u ovoj fazi razvoja ima odlučujući uticaj na razvoj obrazaca afektivne vezanosti.

Pre-operacionalna faza razvoja (2. do 7. godine života)

Decu u ovom uzrastu karakteriše magijsko-animistički stil mišljenja, u okviru koga dete smatra da ono što se misli – jeste. Svetom mogu vladati demoni i duhovi, on se može menjati mislima, stvarima i ljudima se pripisuju različite moći, stvaraju se superheroji... Da bi se nosilo sa sopstvenom bespomoćnošću u svetu odrsalih dete sebi pripisuje različite magične moći. Ovaj umišljeni osećaj svemoći tera dete da oseća odgovornost za sve što se događa. Tako pogođeno nekom porodičnom target-dijom, ono može kriviti sebe za to što se dogodilo („Da nisam pozeleo da brat umre

² To ne mora nužno biti majka. Ulogu primarnog objekta može preuzeti otac ili neka druga figura iz detetove sredine.

nakon što mi nije dao da se igram njegovom igračkom, to se ne bi ni dogodilo“). Kada trauma zadesi dete ovog uzrasta, osim sa patogenim potencijalom koji ona sama nosi, dete se mora još i boriti sa sopstvenom uočenom bespomoćnošću i sa krivicom koju sebi pripisuje, stoga je ono još razornije ugroženo. Mogućnosti zlopotrebe od strane odraslih velike su jer su deca podložna pretnjama koje uključuju zla bića, nečastive sile, vampire i sl... Tako će jedno seksualno zlostavljano dete ćutati o tome jer mu je rečeno da će, ako progovori, zli duh ubiti njegovu mamu. Sa druge strane, upravo ta moć zamišljanja može pomoći detetu da prevaziđe traumu, jer ono sebi može dočarati i pomoć i zamisliti dobru vilu koja mu može pomoći u situacijama velike patnje.

Faza konkretnih opreacija (8. do 13. godina života)

Sve više prostora u detetovom kognitivnom prostoru zauzima razumsko shvataje sveta. Dotadašnja iskustva i ona bolna, mogu se diferencirano shvatiti, u njihovoj konačnosti, mogu se ograničiti pomoću intelekta. Retroaktivno prisećanje može omogućiti davanje novo značenja stvarima, i naknadno regulisanje krivice koja je bila prisutna. Razumsko biće u svom postojanju međutim nije kadro da „otrpi“ navalu sećanja, i u ovoj fazi je obično pristup osećanjima ograničen. Mehanizmi intelektualizacije i sublimacije, koji se po prvi put i intenzivno razrađuju u ovoj fazi ipak ne mogu da odrade sav posao kada je obrada traumatskih događaja u pitanju. Zato bi terapeut trebalo da uzme ulogu zastupnika detetovih osećanja, koje ono teško artkuliše.

Faza formalnih opreacija (13. godina života do odrasle dobi)

Dete postaje osoba koja ima usvojene kognitivno – emocionalne kompetencije za samostalniji život. Za objašnjenje pojava se sve više koriste hipotetičko deduktivni modeli objašnjenja. Odvajanje od porodice porekla moguće je kako zbog sve veće psihičke autonomije adolescenta, tako i zbog šireg psihosocijalnog sistema podrške koji se formira na temelju vršnjačkih prijateljstva. Ovu su važni resursi za prorađu psihičkih povreda. Sa druge strane, psihičke posledice traumatskih iskustava mladi doživljavaju sa puno stida, a traženje pomoći mogu doživeti kao narušavanje krhke autonomije. Uloga terapeuta je vrlo kompleksna, treba poštovati težnju mlade osobe za autonomijom, ali istovremeno izgraditi terapijski odnos koji nužno uključuje osećanje zavisnosti.

Autorka Terr (1991) je na osnovu iskustva iz svog kliničkog rada dala veliki teorijski doprinos razumevanju traume kod dece. Traumu je definisala kao duševni rezultat jednog, ili više ozbiljnih udaraca koji dolaze od spolja, ostavljajući osobu privremeno bespomoćnom i slamajući njene do tada uspešne mehanizme odbrane i strategije prevladavanja. “Udarac” je uvek spoljašnji, a kada se jednom desi on dovodi do brojnih unutrašnjih promena koje opstaju kroz dug vremenski period. Terr govori o četiri karakteristike zajedničke za većinu trauma iz detinjstva koje su dugo prisutne, čak i kada u odrasloj dobi osoba ima dijagnozu nekog drugog poremećaja (granični ili višestruki poremećaj ličnosti, pokušaj suicida...). Iako je nekad moguće da u aktuelnom trenutku bude prisutna samo jedna ili dve od ovih četiri karakteristika, prouča-

vanje istorije bolesti pokazuje da su i ostale karakteristike imale znatnog udela u životu osobe. Zajedničke karakteristike za većinu trauma su: 1) vizuelno, ili pomoću drugih čula ponavljajuće sećanje na traumatski događaj, 2) repetitivno ponašanje, 3) strahovi vezani za traumu i 4) promenjeni stavovi o ljudima, životu i budućnosti. Traumatski snovi, noćne more, koji su skoro pa obavezan pratilac trauma kod odraslih, kod dece se ne viđaju tako često, naročito ne kod dece mlađe od 5 godina.

- 1) Tendencija da se ponovo vidi, ili ponekad, mada ne tako često, ponovo oseti traumatsko iskustvo. Često ih izazivaju neki okidači, podsetnici, ali se dešava da se javljaju bez ikakvog povoda, za vreme časa u školi, pre zaspivanja, za vreme igre ili tokom drugih aktivnosti.
- 2) Kroz igru ili bihevioralnu rekonstrukciju događaja ponavljaju se aspekti užasavajućeg događaja. Posttraumatska igra, koju dete doživljava kao zabavu, sumorna je, dugotrajna i naročito zarazna forma repetitije. Deca najčešće nisu svesna da njihovo ponašanje ili telesne reakcije imaju neke veze sa traumom, da su zapravo ponavljanje misli ili odgovora na iznenaadni šok koju su tada doživeli. Ova ponavljanja mogu biti toliko uporna i dugotrajna da postaju trajna dispozicija ličnosti.
- 3) Specifične strahove koji su proistekli iz trauma relativno je lako učiti kada poznamo prirodu traume koju je dete doživelo. Specifičnost i bukvalnost ovih strahova su *differentia specifica* od neurotskog fobičnog ili anksioznog straha; neurotično dete će se bojati svih pasa, a dete sa traumom samo rotvajlera, dobermana ili one vrste koja je izazvala napad na njega. Anksiozno dete će se bojati uopšteno odrastanja ili možda braka, a dete sa traumom - oralnog seksa, ili one vrste seksualnog kontakta koju je doživelo tokom zlostavljanja...
- 4) Ograničenije perspektive vremena naročito je upadljivo u poređenju sa tipičnim mladim ljudima koji pokazuju gotovo neograničene ideje o budućnosti. Traumatizovani adolescent kroz izjavu o tome da treba živeti samo za današnji dan, a deca tako što ne govore o vremenu kada će odrasti, izražavaju svoju veru u to da će se dogoditi još strašnih stvari, koje niko ne može da spreči. Vera u sebe i druge ljude je poljuljana, "bazično poverenje" (Erikson, 1950) je narušeno. Za razliku od depresivne dece i adolescenata za koje je budućnost sumorna i bezlična, za traumatizovane budućnost je krajolik ispunjen vrletima, jamama, i čudovištima.

Tipologija trauma u detinjstvu

TRAUME TIP I (Šok traume)

Za autorku Terr (1991) prvi tip traume razvija se nakon jednog iznenadnog, šokantnog, traumatičnog događaja. Ovo su klasične traume kako ih definiše Ana Freud (1969). Razlikuju se od trauma koje uzrokuju kompleksniji i dugotrajniji situacioni uslovi po sledećim svojstvima:

1) Sećanja su puna detalja

Skoro svako dete, starije od 36 meseci, koje je bilo svesno u toku izlaganja ili svedočenja traumatskom događaju u stanju je da detaljno izvesti o svemu što se tada zbivalo. Ti izveštaji mogu biti življi i obuhvatniji od onih koje su u stanju da daju odrasli ljudi koji su prisustvovali istom događaju. Deca ponekad, dok ih izgovaraju, iznova i iznova, što je više moguće čisto i precizno, zvuče kao roboti. Dešava se da detalji o kojima dete govori budu, objektivno gledano, pogrešni, ali to nije posledica lošeg sećanja već loše percepcije ili loše procene onoga što se desilo. Ovakva sećanja, videćemo, nisu prisutna kod dece koja su izložena dugotrajnoj torturi.

2) Traganje za “Značenjem”

Za vrijeme i nakon traumatskog događaja, deca sa traumom Tipa I pokazuju tendenciju da se pitaju “Zašto se to dogodilo?” i “Zašto baš meni?” Ovo je način na koji pokušavaju da dobiju retrospektivnu kontrolu iznad neočekivanosti, slučajnosti i okrutnosti događaja koji su preživeli. Kada uspeju da nađu razlog ili način na koji je katastrofa mogla da se izbegne, ogromne količine energije ulažu se u kognitivnu reparaciju prošlog događaja. Osećaj krivice ponekad je nužan pratilac ovih samoskovanih značenja.

Deca sa Tip II traumom, koja su žrtve dugotrajnog zlostavljanja, retko postavljaju sebi pitanje “Zašto ja”, njih više zanima “Kako sam mogao da izbegnem to?”

3) Pogrešne percepcije

Omaške u opažanju, vizuelne halucinacije i pogrešno opažanje vremenske perspektive često se javljaju kod dece koja su iskusila jedan intenzivan, neočekivani šok (Terr, 1985; Kinzie, 1986). Ove distorzije mogu izgledati kao simptomi kod organiciteta ili psihoze, ali ih je u slučaju traume znatno manje. Vizuelne halucinacije i iluzije se uočavaju kod dece ubrzo nakon traumatskih događaja i, ponekad, dugo nakon iznenadnih, nepredviđenih šokova.

Nasuprot tome, dugotrajne patnje koje se doživljavaju deca sa Traumom tipa II često dolaze od počinioca koji su njima poznati i bliski – to mogu biti staratelj, nastavnik ili član porodice. Zbog poznavanja počinioca, šanse za pogrešne percepcije postaju male. Izuzetak od ovog opšteg pravila za žrtve sa traumom tipa II može da se desi kada žrtva misli da “vidi” nasilnika godinama nakon što je izgubila kontakt sa njim.

Traume tipa II

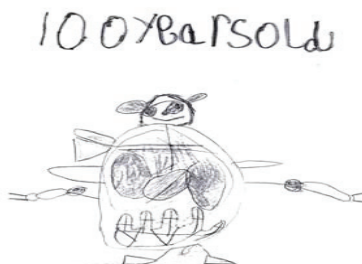
Deca sa poremećajem tipa II pate od dugogodišnje ili ponovljene izloženosti ekstremnim spoljašnjim događajima. Prvo prisustvovanje takvom događaju, naravno, stvara iznenađenje. No, naknadno odvijanje strahote stvara osećaj iščekivanja. Pokušaji da se u takvom okruženju zaštiti psiha i sačuva sebe obuhvataju poricanje, potiskivanje, disocijaciju, samo-hipnozu, identifikaciju sa agresorom i okretanje agresije protiv sebe. Sve ovo može dovesti do duboke promene u karakteru deteta

ili adolescenta. Trauma tipa II, pod lupom stručnjaka za mentalno zdravlje, može se zameniti sa poremećajem u ponašanju, ADHD-om, depresijom ili disocijativnim poremećajem. Kod trauma tipa II rame uz rame sa strahom koji je sveprisutan u traumama iz detinjstva stoje odsustvo osećanja, osećaj besa i tuga koja ne popušta. Karakteristike po kojima se razlikuje od trauma Tipa I su sledeće:

1) Poricanje i Emocionalna otupljenost

Poricanje i emocionalna otupljenost dugo su smatrani klasičnim nalazom kada je dijagnoza posttraumatskog stresnog poremećaja u pitanju. Problemi se javljaju, međutim, jer ovo često izostaje kod dece koja su traumu doživela kroz jedan užasavajući događaj. Masivna poricanja i emocionalna otupljenost su prvenstveno povezana sa dugogodišnjim trpljenjem različitih strahota u toku detinjstva, ono što autorka (Terr, 1991) naziva traumom tipa II. Intezitet ovih odbrana može biti toliko jak da deca izgledaju izuzetno povučeno ili dehumanizovano. Mlađa deca mogu poprimiti izgled Špicovih beba sa sindromom hospitalizma (Spitz, 1945).

Njihov izgled i ponašanje znaci su neuspeha formiranja sigurne afektivne vezanosti i organizacije ličnosti. Takva deca izbegavaju da govore o sebi. Oni hrabro pokušavaju da izgledaju normalno u školi, u komšiluku, na igralištu. Ponekad ispričaju svoju priču jednom ili dvaput i potpuno je negiraju kasnije, plašeći se posledica koje slede (strah da će tatu, zlostavljača, čike da odvedu u zatvor, na primer). No, ni zaboravljanje nije retko. Oni mogu zaboraviti cele segmente detinjstva, od rođenja do 9. godine, na primer. Deluju ravnodušno na bol, kao da im nedostaje empatije, neuspešna su u definisanju osjećanja, i apsolutno izbegavaju bliskost sa drugima. Učestalo poricanje i emocionalna otupljenost i izbegavanje bliskosti zajedno mogu ostaviti utisak prepsihopatije. Ono što pomaže u pravilnom određenju dijagnoze su etiologija i patogeneza, kao i prisustvo ponavljajućih vizualizovanih sećanja na traumatski događaj, specifičnih strahova vezanih za traumatsko iskustvo, repetitivnih obrazaca ponašanja i revidiranih ideja o životu, ljudima, i budućnosti, koje se zadržavaju i godinama nakon poslednjeg zlostavljanja.³

³ Crtež preuzet iz priručnika Neubauer, S. (2013). *Identifying Sexually Abused Children Through Their ART Child Abuse*. Education Foundation of WI, Inc

2) Disocijacija, depersonalizacija, samohipnoza

Depersonalizacija, disocijacija i spontana samohipnoza su važni rezultati ponovljenih, dugogodišnjih strahota koje su deca sa traumom tipa II preživela. Ona su kao žrtve trajnog terora shvatila da će strašnih događaja biti još, da se oni neprestano ponavljaju. Od stalnog očekivanja strahote sebe su zaštiitli depersonalizacijom ili disocijacijom. Telesne anestezije, neosećanje bola, osećaj nevidljivosti, vizuelne i slušne haluciacije, amnezije... Sve su ovo česti nalazi kod dugotrajno zlostavljane dece. Neka od ove dece, ona sugestibilnija, spontano savladavaju tehniku samo-hipnoze. Ovaj mehanizam omogućuje detetu mentalno bekstvo.

3) Bes

Još jedan od čestih nalaza kod zlostavljane dece je prisustvo besa, uključujući i bes okrenut protiv sebe. Lewis i saradnici (Lewis et al, 1985) izveštavaju da je među adolescentnim delinkventima koji su pokušali da izvrše krivično delo ubistva, hronično fizičko zlostavljanje ključni nalaz. Autoagresija je takođe česta kod ove dece i uključuje različite postupke – čupanje, grebanje, sakaćenje pojedinih delova tela, pokušaj suicida... Od besa, koji može postati zastrašujuć dete se brani na dva načina: identifikacijom sa agresorom ili pretvaranjem besa u njegovu suprotnost – ekstremnu pasivnost. U kliničkoj slici ove fluktuacije acting out-a i ekstremne pasivnosti mogu biti toliko dominantne da se daje dijagnoza graničnog poremećaja ličnosti.

Razvojni traumatski poremećaji

Simptomi posttraumatskog stresnog poremećaja kod dece počinju najčešće u okviru prva tri meseca posle traumatskog događaja, mada mogu biti i odloženi mesecima, čak i godinama, u zavisnosti od individualnog slučaja. Simptomi generalno podrazumevaju neki oblik ponovnog preživljavanja, izbegavanje i preteranu senzitivnost i variraju u toku vremena. U proseku polovina pacijenata se kompletno oporavi u roku od tri meseca, mada kod jednog broja pacijenata trajanje simptoma može biti duže od godinu dana nakon traumatičnog događaja.

Kod mlađe dece, uznemirujući snovi o događaju mogu, u okviru nekoliko nedelja, prerasti u generalizovane košmare o čudovištima, spašavanju drugih ili o pretnjama drugima ili samom detetu. Mlađa deca obično nemaju osećaj da proživljavaju prošlost ponovo. Olakšanje češće dolazi u vidu repetitivne igre (npr. dete koje je bilo učesnik ozbiljne saobraćajne nesreće često će to odigravati tako što će sudarati automobilčice igračke). Zato što može biti teško za decu da govore o smanjenom interesovanju za važne aktivnosti ili smanjenju afekta, ove simptome treba pažljivo evaluirati iz izveštaja roditelja, učitelja i drugih značajnih odraslih osoba iz detetovog života. Kod dece osećaj da nema budućnosti i mračan pogled na budućnost može se ispoljiti u tome da to viđenje ne uključuje fazu kada će odrasti. Takođe može postojati „formacija znaka“ – odnosno verovanje da imaju sposobnost da vide buduće nepovoljne događaje. Deca takođe mogu da iskuse različite fizičke simptome

kao što su bolovi u stomaku i glavobolje. Ozbiljnost, trajanje i blizina izloženosti traumatičnom događaju su najvažniji faktori koji utiču na verovatnoću razvoja PTSP-a. Postoje neki dokazi o tome da socijalna podrška, porodična istorija, ranija iskustva, varijabilnosti ličnosti i već postojeći mentalni poremećaji mogu uticati na razvoj PTSP-a. Ipak, ovaj poremećaj se može razviti i kod osoba bez ikakvih predispozicija, posebno ako je stresor koji ga izaziva specijalno ekstreman.

“Developmental trauma disorders” je prvi dijagnostički entitet koji vodi računa o razvojnoj dimenziji posledica psihičke traume (Kruger & Reddemann, 2013).

Predloženi kriterijumi za dijagnozu razvojnog traumatskog poremećaja

- A. Izloženost.** Dete (adolescent) je doživelo ili bilo svedok neželjenog događaja, koji se dogodio u periodu od najmanje jedne godine pre javljanja simptoma, u detinjstvu ili ranoj adolescenciji. Neželjeni događaj uključuje:
- A. 1. Direktno iskustvo ili svedočenje repetitivnim, teškim epizodama međuljudskog nasilja;
 - A. 2. Znatni propusti u pružanju zaštite i nege kao rezultat učestale promene primarnog staratelja; stalno odvajanje od primarnog staratelja; ili izloženost teškom i upornom emocionalom zlostavljanju.
- B. Afektivna i fiziološka neuravnoteženost.** Dete pokazuje oštećenje normativnih razvojnih kompetencija koje se odnose na regulaciju uzbuđenja, u najmanje dva oblika od navedenih:
- B. 1. Nemoćnost da se kontrolišu ili tolerišu osećanja, ili se oporavi od ekstremnih stanja (straha, ljutnje, stida), uključujući i produženo trajanje ekstremnog besa.
 - B. 2. Poremećaji u regulaciji telesnih funkcija (uporni poremećaji spavanja, ishrane, eliminacije; prevelika ili premala osetljivost na dodir i zvuk).
 - B. 3. Smanjena svest (disocijacija) o unutrašnjim senzacijama, emocijama i telesnim stanjima
 - B. 4. Smanjena sposobnost da se emocije ili telesna stanja opišu.
- C. Poremećaji pažnje i ponašanja.** Dete pokazuje oštećenje normativnih razvojnih kompetencija koje se odnose na održavanje pažnje, učenje ili suočavanje sa stresom, uključujući najmanje tri od sledećih:
- C. 1. Preokupiranost pretnjom, ili umanjena sposobnost da vidi prijetnja, uključujući i pogrešno tumačenje znakova sigurnosti i opasnosti.
 - C. 2. Smanjenom sposobnošću za samozaštitu, uključujući i ekstremno preuzimanje rizika ili hiperaktivnost.

C. 3. Maladaptivni pokušaji samoumirivanja (ljuljanje i drugi ritmični pokreti, kompulzivne masturbacije).

C. 4. Samopovređivanje (namerno ili automatsko).

C. 5. Nemoгуćnost da pokrene ili održava cilju-usmereno ponašanje.

D. Narušen odnos prema sebi i drugima. Dete pokazuje oštećenje normativnih razvojnih kompetencija koje se odnose na osećaj sopstvenog identiteta i uključivanje u odnose sa drugima, uključujući najmanje tri od sledećih:

D. 1. Intenzivna preokupacija time kojiko je staratelj ili druga voljena osoba pouzdana ili poteškoće u tolerisanu ponovnog susreta nakon odvajanja.

D. 2. Uporne negativne misli o sebi, uključujući mržnju prema sebi, bespomoćnost, bezvrednost, neefikasnost ili neispravnost.

D. 3. Ekstremno i uporno nepoverenje, prkos ili nedostatak recipročnog ponašanja u bliskim odnosima s odraslima ili vršnjacima.

D. 4. Reaktivna fizička ili verbalna agresija prema vršnjacima, starateljima, ili drugim odraslim osobama.

D. 5. Neprimereni (previše intenzivni ili promiskuitetni) pokušaji da se ostvari bliskost ili prekomerno oslanjanje na vršnjake ili odrasle.

D. 6. Smanjena sposobnost da se reguliše empatijsko uzbuđenje (netolerancija na pokazivanja stresa drugih ljudi) ili preterana odgovornost za patnju drugih.

E. Trajanje. Kod deteta prisutan najmanje jedan simptom iz najmanje dva od tri klastera PTSP simptoma B, C, D i E najmanje 6 meseci.

F. Narušena funkcionalnost. Poremećaj uzrokuje klinički značajno povišenje ili smanjenje vrednosti u na dva od sledećih područja rada:

F. 1. Škola: uspeh ispod očekivanog, česti izostanci, disciplinski problemi, sukob sa školskim osobljem, poteškoće u učenju ili intelektualna oštećenja koja se ne mogu objasniti neurološki ili uticajem drugih faktora.

F. 2. Porodica: Konflikti, izbegavanje/pasivnost, bežeanja, neispunjavanje odgovornosti u porodici.

F. 3. Vršnjaci: Izolacija, devijantne sklonosti, uporni fizički ili emocionalni sukobi, izbegavanje/pasivnost, učešće u nasilju ili krivični delima, uzrastno neprikladno ponašanje ili stil interakcije.

F. 4. Zakon: Sve teže povrede zakona, zločini protiv drugih ljudi, nepoštovanje ili prezir prema zakonu ili za konvencionalne moralne standard, hapšenja, osude, kršenje uslovne slobode ili drugih sudskih naloga, recidivizam.

F. 5. Zdravlje: Somatska bolest ili problemi, uključujući one sa probavnim, neurološkim (uključujući konverzivne simptome), genitalnim, imu-

nološkim, kardiopulmonalnim ili čulnim sistemom, ili jake glavobolje (uključujući migrenu), hronični bol ili umor, koji se ne mogu u potpunosti objasniti fizičkim povredama ili fiziološkim promenama.

F. 6. Rad (Adolescenti): Nezainteresovanost za rad/izbor profesije, nesposobnost da se zadrži posao, uporni sukobi sa saradnicima, slabija produktivnost u odnosu na sposobnosti.

Tretman trauma

Na decu i mlade izložene traumatskim događajima i nesrećama potrebno je usmeriti posebnu pažnju i pružiti podršku. Podrška, skrining i dijagnoza u akutnoj fazi treba da se odvijaju u prisustvu članova porodice. Informacije, pomoć i tretman moraju se zasnivati na znanju o uzrasno važnim ranjivostima i izvorima podrške. Psihoterapijski pristupi preporučeni u tretmanu PTSP-a kod dece i adolescenata (prema Svetska Zdravstvena Organizacija, 2013) su Kognitivno-bihevioralna terapija usmerena na traumu i EMDR ili Terapija reprocessiranja. Kognitivno-bihevioralna terapija usmerena na traumu je psihoterapijski metod koji ima za cilj da se bavi potrebama dece i adolescenata (od 3 do 18 godina) sa posttraumatskim stresnim poremećajem (PTSP) i drugim teškoćama u vezi sa traumatskim životnim događajima. To je kratkotrajna terapija (obično 12-16 sesija) koja uključuje individualne i zajedničke sesije za dete i za roditelje. Ovaj metod objedinjuje i kombinuje različite komponente intervencija usmerenih na traumu i tehnike iz kognitivno bihevioralne terapije. Psihoedukacija koja se pruža starateljima ima za cilja da im pomogne da se identifikuju i nose sa emocijama, mislima i ponašanjem deteta koje se javlja kao posledica traume. Metod se pokazao efikasnim u ublažavanju simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja (Cohen et al., 2007), depresije, anksioznosti, agresivnog ponašanja i promiskuitetnog ponašanja i osećaja stida kod traumatizirane dece (Seidler & Wagner, 2006). Terapija desenzitizacije i reprocessiranja uz pomoć pokreta očiju (EMDR) ili terapija reprocessiranja, je psihoterapijski metod indikovani u tretmanu emotivnih problema uzrokovanih traumatskim iskustvima (Shapiro & Deany, 2010). Cilj EMDR-a je smanjenje dugotrajnih posledica uznemirujućih sećanja na traumatski događaj, razvojem adaptivnih mehanizmana preživljavanja. Terapija koristi pristup u osam faza koji uključuje pacijentovo prizivanje mučnih slika, sećanja, prilikom primanja bilateralne senzorne stimulacije očiju (Feske, 1998). Ovaj metod usmeren na klijenta omogućava mobilizaciju mehanizma samoozdravljenja stimulišući postojeći sistem u mozgu za adaptivnu elaboraciju informacija. Smatra se da se izuzetna efikasnost ovog metoda nalazi u direktnom efektu na moždane neurofiziološke mehanizme. EMDR model daje veliki značaj fiziološkim komponentama emotivnih poremećaja i radi na njima uzimajući u obzir i negativni kognitivni aspekt, emocije i ostale uznemiravajuće faktore i simptome. Protokol za decu stavlja veći naglasak na uspostavljanje sigurnog mesta koje izaziva pozitivna osećanja pre nego što počne terapija.

Skoro svi psihološki tretmani za prevazilaženje traume namenjeni deci obuhvataju sesije psihoedukacija dece i roditelja i posmatranje simptoma (npr., koristeći dnevnik flešbekova, noćnih mora, uznemirenosti), zatim sesije namenjene ponovnom uspostavljanju rutinskih aktivnosti, obuci u veštinama suočavanja s problemima, postizanju sigurnosti i upravljanju sopstvenim emocijama.

Psihodinamska imaginativna terapija traume za decu i mlade

Psihodinamska imaginativna terapija traume (PITT) razvijena je od strane Luise Reddemann kao rezultat kliničkog rada sa pacijentima sa dijagnozom post-traumatskog stresnog poremećaja i graničnog poremećaja ličnosti, čiji je nastranak povezan sa doživljajem traume. Terapija je bazirana na teorijskim osnovama teorija objekata, ego psihologije i konceptima ego stanja, kako ih opisuju Watkins and Watkins (1997; prema Reddemann, 2007). Koristi model rada u tri faze; prva je faza stabilizacije, druga – faza konfrontacije sa traumom i treća – faza integracije. Ovim fazama predhodi uvodna faza započinjanja tretmana.

Polaznu osnovu u radu čine vežbe, koje služe kao podsticaj za ideje, a onda se različite tehnike koriste kreativno, prema situaciji u terapiji. Tehnike koje psihodinamska imaginativna terapija traume za decu (PITT KID) koristi su raznovrsne: igra, vodjene fantazije, crtanje, igranje uloga, teatarske inscenacije, telesno izražavanje... Zavisno od uzrasta, mogućnosti i preferencija deteta. Neke od vežbi, u čije se detaljno opisivanje ovde nećemo upuštati (vidi u Kruger & Reddemann, 2013) su “Odložiti prtljag”, za podsticanje razgovora o opterećenjima koja sa sobom nosi pacijent, “Šta ja mogu” za nalaženje unutrašnjih resursa, “Sreća” za prizivanje trenutaka radosti, “Zaključiti mir sa sobom”, kao polazna tačka za razgovor sa pacijentom o prihvatanju svojih različitih strana, “Ubica čudovište”, za rad sa introjektima počinitelja, itd. Imaginativni rad, koji se koristi u svim fazama tretmana traume, predstavlja važan element u PITT KID, zbog čega ovo i jeste koncepcija koja je jako bliska deci. Sposobnost zamišljanja, kojom raspolažu svi ljudi, kod dece je, po pravilu i veća. Reddemann (2007) naglašava da uloga terapeuta treba biti neutralna što je više moguće, tako da se pacijentu dopusti da pronade svoje načine stvaranja imaginacija. Terapeut treba da prati, pomaže i ohrabruje pacijenta, a ne da mu daje uputstva šta da radi ili vidi. Čak i kada nisu u stanju da stvaraju unutrašnje slike (naročito na početku terapije), deca često svoj unutrašnji svet odigravaju na spoljašnjoj bini; slikaju ili grade svoje izmišljene svetove od peska, kartona ili bilo čega što im dodje pod ruku. Protagonisti u ovako stvorenom svetu su deca sama, njihovi vršnjaci i odrasli – i baš ovo predstavlja resurs od neprocenjive vrednosti u terapijskom radu, naročito sa decom koja nisu toliko nadarena fantazijom. Kroz igru se mogu podeliti unutrašnja stanja, a zamisli iz spoljašnjeg prostora za koje se utvrdi da pomažu onda se mogu poslati nazad u unutrašnji svet. Reddemann (2007) vidi vrednost rada sa imaginacijama u PITT-KID terapiji u mogućnosti fiktivnog isprobavanja stvari pre njihove primene u stvarnom životu, mogućnosti za stvaranje novih oblika postojanja

ili delovanja - na siguran i kreativan način. Smatra da imaginacije mogu uticati na mozak kao što to mogu prava iskustva i navodi da je ovaj koncept potvrđen u neurobiologiji (Hüther, 2004; prema Reddemann, 2007). Traumatizirani pacijenti na ovaj način mogu naučiti da bolje brinu o sebi, da se bolje nose sa ogromnom količinom emocija i da rekonstruišu sopstveni unutrašnji sistem (uče se, na primer, pronalaznju dobrog mesta za unutrašnje dete umesto da ga ostave u grču i boli).

1) Faza stabilizacije

U fazi stabilizacije, imaginacija se koristi za formiranje, održavanje i zaštitu resursa koji mogu pomoći pacijentu da kontroliše svoja osećanja, a ne da neprestano bude preplavljen njima. Pacijent takođe uči da istražuje različite delove sebe, koji onda mogu komunicirati međusobno i sa terapeutom.

Važnu ulogu na početku faze stabilizacije igraju teme sigurnosti i osećaja krivice. Za dete koje je žrtva traume prvi preduslov za sprovođenje procesa tretmana je uspostavljanje sigurnog okruženja. Ako nam dođe dete koje je i dalje ugroženo realnim životnim okolnostima, prvo što moramo učiniti je da pomognemo u stvarnom prevazilaženju te ugroženosti. No i nakon što je počinitelj odstranjen ili dete odvojeno od njega, treba se stalno interesovati za detetovu procenu ukupne situacije i pružiti mu objašnjenje mera sigurnosti koje će ono moći da razume. Važna je i uloga "konflikta lojalnosti" koji deca žrtve porodičnog nasilja mogu osećati. U terapiji se treba nositi sa detetovom željom za kontaktom sa počiniteljem i njegovom čežnjom za dobrim objektom. U većini slučajeva postoje barem latentni tragovi pozitivnih iskustava sa roditeljem-počiniteljem. Te trago-ve je potrebno dotaći i uvažiti, te omogućiti detetu da prežali gubitak.

Uz rad sa detetom u ovoj fazi radi se i psihoedukacija roditelja (staratelja). Vrlo je važno da oni najpre razumeju zašto se dete ponaša tako kako se ponaša i da budu u stanju da pruže pomoć i podršku kada je detetu to potrebno.

Uspešan prolazak kroz fazu stabilizacije je preduslov za konfrontaciju deteta sa traumom. Za neku decu, sa jednokratnom traumom i PTSP-om koji nema razmere kompleksnog, često bude i sasvim dovoljan da intruzivna doživljavanja povezana sa traumom nestanu. Nakon toga nema smisla ulaženje u sledeću fazu, koja troši mnogo snage.

2) Faza konfrontacije sa traumom

U fazi konfrontacije sa traumom, imaginacija se koristi za rekonstrukciju traumatskih događaja na svim nivoima (bihevioralnom, afektivnom, telesnom i kognitivnom), prema BASK modelu. Konfrontacija sa traumom zahteva intenzivnu pripremu deteta i njegovog socijalnog okruženja, koje bi trebalo biti podešeno na tu za dete opterećujuću situaciju. Tokom faze konfrontacije koriste se različite tehnike sa ciljem da pomognu pacijentu da se distancira od traumatskog događaja (radi sprečavanja retraumatizacije), dok ga u isto vrijeme opisuje.

3) Faza integracije

U trećoj fazi imaginacija se koristi za ponovno sagledavanje resursa koje pacijent ima, sada na višem razvojnom nivou ali i za osnaživanje njegovih kreativnih potencijala koji će mu omogućiti snalaženje u daljem životu. Integracija i novi poč-

tak po pravilu dolaze tek nakon prorade traumatskih iskustava, mada elementa treće faze procesa oporavka ima tokom čitavog trajanja tretmana.

Važne teme u okviru faze integracije su rad na prevladavanju konflikata, rad na žalovanju i podsticanje kreativnog razvoja. Mnogi kompleksno traumatizirani pacijenti nemaju usvojene strategije za uspešno prevladavanje konflikata – oni se u situacijama konflikata po navici ili disociraju ili automatski smatraju krivima. Radi se ne samo na usvajanju strategija ili osveštavanju mehanizama odbrane, već u prvom redu na radu na sigurnosti u to da se konflikti mogu savladati. Rad na žalovanju na poseban način osnažuje pacijente i uliva im novu snagu za savladavanje predstojećih životnih teškoća – stvara se prilika za pomirenje sa drugima, prihvatanje sebe i sticanje vere u vlastite vrednosti. Celokupno osnaživanje mladih uključuje i osnaživanje njihovih kreativnih potencijala. Podsticaj za korišćenje oruđa kulture – muzike, slikanja, pisanja, plesa – podržava transformaciju traume. Reddemann (2007) veruje da snaga koju oslobađa umetnost, čak i kada se radi o sasvim skromnim dostignućima, pomaže u isceljenju – i umetnika i onih koji su u stanju da sa njim saosećaju.

U istraživanju Lampa i saradnika (Lampe et al., 2008) ispitana je efikasnost tretmana PITT. U grupi koja je bila izložena tretmanu značajna poboljšanja pojavila su se na svim istraživanim parametrima (depresija, izbegavanje, anksioznost, somatizacija, i samo-umirujuće ponašanje). Pokazalo se da su simptomi kod pacijenata smanjeni proporcionalno sposobnosti smirivanja sebe.

Zaključak

Traumatsku reakciju izazivaju događaji koji su izvan uobičajenog ljudskog iskustva i predstavljaju pretnju za vlastiti život. Ovakvi događaji slamaju uobičajene sisteme reagovanja, koji ljudima daju osećaj kontrole, povezanosti i smisla i izazivaju intenzivan strah, bespomoćnost, gubitak kontrole, strah od uništenja. Traumatskim reakcijama su jednako podložna i deca, međutim ograničenost psihofizičkih mogućnosti određuju da se deca drugačije suočavaju sa njima. Istraživanja pokazuju da traumatska iskustva mogu imati posledice u svim oblastima razvoja, od neurofiziološkog i kognitivnog, do emocionalnog, socijalnog i moralnog, kao i na planu razvoja ličnosti. Lekari i istraživači se slažu da su kod dece koja su doživela zlostavljanja, zanemarivanja, ili česte prekide odnosa sa primarnim starateljima često prisutna kašnjenja, različitog stepena, na kognitivnom fizičkom i socijalno-emocionalnom. U tekstu se skreće posebna pažnja na neophodnost usmeravanja pažnje i pružanja podrške deci i mladima izloženim traumatskim događajima i nesrećama – temi koja je u bumu terapije traume tretirana maćehinski). Predstavljena je psihodinamska imaginativna terapija traume za decu i mlade, kao oblik terapije koji se prilagođava nivou razvoja deteta i uvažava resurse koje ono ima, dok tretman uključuje i životno okruženje deteta. Iskustva terapeuta koji rade sa teško povređenom decom i adolescentima pokazuju da se uloženi trud u mnogome isplati. Iako se bol teško traumatizirane dece na početku čini neizmerno većom nego kod odraslih,

ona, uz odgovarajuću podršku, svojom glađu za životom uspevaju da prevaziđu i najnepovoljnije okolnosti.

Literatura

- Aber, J.L., Allen, J.P. (1987). Effects of maltreatment on young children's social emotional development: an attachment theory perspective. *Developmental Psychology* 23, 406-414.
- Alessandri, S.M. (1991). Play and social behaviors in maltreated preschoolers. *Development and Psychopathology* 3, 191-206.
- American Psychiatric Association (2000). *Diagnostic Statistical Manual of Mental Disorders, Temporary Revised IV ed.* Washington, DC: American Psychiatric Association Press;
- Breslau, N., Chilcoat, D., Kessler, C., Peterson, L., Lucia, C. (1999). Vulnerability to assaultive violence: further specification of sex difference in post-traumatic stress disorder. *Psychological Medicine*, 29, 813-21.
- Cicchetti, D., Barnett, D. (1991). Attachment organization in maltreated preschoolers. *Development and Psychopathology*, 3, 97-412.
- Cohen, J.A., Mannarino, A.P., Perel, J.M., Staron, V. (2007). A pilot randomized controlled trial of combined trauma-focused CBT and sertraline for childhood PTSD symptoms. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 46, (7), 811-819.
- Erikson, E. (1950). *Childhood and Society*. New York: Norton.
- Erickson, M.F., Egeland, B., Pianta, R. (1989), The effects of maltreatment on the development of young children. In: Cicchetti, D., Carlson, V., eds. *Child Maltreatment*. New York: Cambridge University Press, 647-684.
- Feske, U. (1998). "Eye movement desensitization and reprocessing treatment for posttraumatic stress disorder". *Clinical Psychology: Science and Practice* 5 (2), 171-181.
- Freud, A. (1969). Comments on trauma in The Writings of Anna Freud. *Research at the Hampstead Child Therapy Clinic and Other Papers*. New York: International Universities Press.
- Heim, C., Nemeroff, C.B. (1999). The role of childhood trauma in the neurobiology of mood and anxiety disorders: preclinical and clinical studies. *Biological Psychiatry* (46), 1509-1522.
- Hoffman-Plotkin, D., Twentyman, C.T. (1984). A multimodal assessment of behavioral and cognitive deficits in abused and neglected preschoolers. *Child Development* 55, 794-802.
- Kinzie, J.D. (1986). Severe posttraumatic stress syndrome among Cambodian refugees. In: Shore, J., ed. *Disaster Stress Studies*. Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Kovačić, Z. (2010). *Polimorfna regija vezana za gen serotoninskog transportera u bolesnika s posttraumatskim stresnim poremećajem*. Doktorska disertacija: Sveučilište u Zagrebu.

- Kruger, A., Reddemann, L. (2013). *Psihodinamska imaginativna terapija traume za decu i mlade*. Goražde: Udruženje žena.
- Lampe, A., Mitmansgruber, H., Gast, U., Schüssler, G., Reddemann, L. (2008) . Treatment outcome of psychodynamic trauma therapy in an inpatient setting. *Neuropsychiatry*, 22, (3), 189 – 197.
- Lewis, D.O., Moy, E., Jackson, L.D. (1985). Biopsychosocial characteristics of children who later murder: a prospective study. *American Journal of Psychiatry*; 142, 1161-1167.
- Mihčić, I., Zotović, M., Petrović, J. (2007). Stresna iskustva u odrastanju i afektivna veza-nost adolescenata. *Psihologija*, 40 (4), 527-542.
- Neubauer, S., (2013). *Identifying Sexually Abused Children Through Their ART Child Abuse*. Education Foundation of WI, Inc. 10.07.2015. dostupno na: www.caefwi.org/uploads/caef_brochure.pdf
- Reddemann, L. (2004). *Psychodynamisch Imaginative Traumatherapie. PITT das Manual*. Stuttgart: Pfeiffer bei Klett-Cotta.
- Rutter, M., Tuma, A. (1988). Diagnosis and classification: some outstanding issues. In: *Assessment and Diagnosis in Child Psychopathology*. Rutter, M., Tuma, A.H., Lann, I.S., eds. New York: Guilford Press, 437-452.
- Salzinger, S., Feldman, R.S., Hammer, M. (1993). The effects of physical abuse on children's social relationships. *Child Development* 64, 169-187.
- Seidler, G.H., Wagner, F.E. (2006). Comparing the efficacy of EMDR and trauma-focused cognitive-behavioral therapy in the treatment of PTSD: a meta-analytic study. *Psychological Medicine*, 36, (11), 1-8.
- Shapiro, F., Laliotis, D. (2010). EMDR and the adaptive information processing model: Integrative treatment and case conceptualization. *Clinical Social Work Journal*, 39, (2), 191–200.
- Spitz, R. (1945). Hospitalism. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1, 64-72.
- Terr, L. (1985) Remembered images in psychic trauma. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 40, 493-533.
- Terr, L. (1991). Childhood Traumas: An Outline and Overview. *American Journal of Psychiatry*, 148, (1), 10-20.
- Tyson, P. , Tyson, R. L. (1990). *Psychoanalytical Theories of Development. An integration*. New Haven: Yale University Press.
- World Health Organization. (1992). *The ICD-10 classification of mental and behavioral disorders, Tenth revision*. WHO. Geneva.
- World Health Organization. (2013). *Guidelines for the Management of Conditions Specifically Related to Stress*. Geneva: WHO.

Aleksandra Stojilković

TRAUMA IN CHILHOOD

Abstract

Trauma is an overwhelming, life-threatening situation that exceeds ego capacity for organization and regulation, provoking intense fear, helplessness, loss of control, fear of destruction... Mental and physical features and particular experience of the world and self in the world determined that children are facing with trauma differently than adults. This paper gives a brief overview of the relevant literature on the types of trauma, specific experience of trauma in children at different developmental stages, developmental trauma disorder diagnosis and treatment of traumatized children.

Psychodynamic imaginative trauma therapy for children (PITT- KIDD), based on the theoretical bases of the theory of objects and ego psychology is presented, as a form of therapy that adjusts to the developmental level of the child and recognizes resources from environment of the child.

Key words: Trauma in children, psychodynamic imaginative therap, PITT- KIDD

OBRASCI AFEKTIVNE VEZANOSTI I MODALITETI AGRESIVNOSTI KOD DELINKVENATA

Apstrakt

Osnovni zadatak našeg istraživanja odnosio se na pronalaženje odgovora na pitanje da li delinkventi koji pripadaju različitim obrascima afektivne vezanosti koriste specifične modalitete agresivnosti i da li se delinkventi razlikuju od svojih vršnjaka nedelin-kvenata u odnosu na obrasce afektivnog vezivanja i prema modalitetima agresivnosti. Uzorak čini 290 ispitanika, 145 štićenika Vaspitno – popravnog doma u Kruševcu i 145 ispitanika kontrolne grupe, uzrasta od 14 do 23 godine. Za ispitivanje afektivnog vezivanja korišćen je Upitnik za procenjivanje porodične afektivne vezanosti – PAVb, a za ispitivanje agresivnosti korišćen je The Buss – Durkee inventory. Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike između pojedinih modaliteta agresivnosti s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju. Odnosno da su modaliteti agresivnosti izraženiji kod ispitanika koji pripadaju nesigurnim obrascima afektivne vezanosti u odnosu na ispitanike koji pripadaju sigurnom obrascu afektivne vezanosti. Poredili smo delinkvente sa njihovim vršnjacima koji nisu delinkventi i dobili smo podatak da je sigurni obrazac afektivne vezanosti zastupljeniji kod ispitanika koji nisu delinkventi, dok su preokupirani i bojažljivi zastupljeniji kod delinkvenata. Rezultati takođe pokazuju da je 55.2% delinkvenata nesigurno vezano, dok je za 75.9% adolescenata karakterističan sigurni obrazac afektivnog vezivanja.

Ključne reči: afektivno vezivanje, obrasci afektivnog vezivanja, agresivnost, delinkvencija

Uvod

Teorija afektivnog vezivanja najčešće se definiše kao teorija o poreklu i prirodi čovekove osećajnosti (Stefanović-Stanojević, 2005). Obezbeđivanje opstanka smatra se osnovnom funkcijom afektivnog vezivanja. Reč je, naime, o sistemu ponašanja koji se prvi javlja i oblikuje u interakcijama sa primarnim figurama vezanosti i koji igra važnu ulogu u izgrađivanju kognitivnih modela socijalnog života (Nikić i Travica, 2007). Bolbi afektivnu vezanost definiše kao specifičan, neravnopran odnos koji se u najranijem detinjstvu formira između majke i deteta i traje kroz čitav život (Stefanović-Stanojević, 2005). Prema njemu, vezanost predstavlja sistem ponašanja koji je usmeren na traženje i održavanje blizine sa drugom jedinkom i u koji su uključena snažna osećanja. Poremećaji dece lišene majčine ljubavi doveli su Bolbija do zaključaka o nepodnošnim uslovima za normalni mentalni i fizički razvoj dece. On je isticao značaj ispravnog majčinskog staranja o detetu u najranijem detinjstvu,

jer je smatrao da je prvi odnos koji dete uspostavi sa drugom ljudskim bićem kamen temeljac razvoja ličnosti. Kada se jednom uspostavi, emocionalno vezivanje je trajno i relativno nepromenljivo i predstavlja stalnu težnju deteta za uspostavljanjem kontakta sa drugim osobama. Detetovo iskustvo u porodici, interakcija sa majkom u prvim mesecima života, ali i tokom detinjstva i adolescencije, Bolbi smatra najvažnijim za razvoj. Sa druge strane, iskustvo odvajanja od roditelja, pretnje napuštanjem i gubitak, utiču negativno na razvoj (Bowlby, prema Mitić-Randelović, 1999). Odvajanje od značajne osobe može imati brojne negativne posledice koje se najšire mogu klasifikovati na: **kratkoročne posledice separacije:** bunt, protest, padanje u depresiju, ravnodušnost prema svemu, pa čak i majci pri povratku i **dugoročne posledice separacije:** verbalna i mentalna zavisnost, emocionalna i socijalna nezrelost, neuroza depresija, delinkvencija (Vukelić-Basarić, 2010).

Bolbi je počeo da se interesuje za fenomen afektivne vezanosti radeći u školi sa decom koja su sklona delinkventnom ponašanju. Upravo su iskustva sa ovom decom Bolbija dovela do zaključka da su rane afektivne veze koje dete uspostavlja sa osobom koja se o njemu stara od presudnog značaja za kasniji razvoj ličnosti. Značaj koji je Bolbi pridavao ranom odnosu između majke i deteta najbolje ilustruje sledeći njegov citat: “Duža separacija od majke tokom prvih pet godina života smatra se najvažnijim uzrokom razvoja delinkventnog karaktera i trajno lošeg ponašanja, te bi dete smelo da se odvaja od majke samo u izuzetnim prilikama.” (Bowlby, 1958). Nepovoljne rane okolnosti su ključni uzrok kasnije psihopatologije ličnosti (Bowlby, 1969).

Bolbi pretpostavlja da dete u toku prve, a najviše u toku druge i treće godine, konstruiše radne modele o svetu koji ga okružuje, o ponašanju bliskih osoba iz okruženja i o svom vlastitom ponašanju. Pored biološke predispozicije koja utiče na formiranje veze sa osobom koja se brine o detetu, na formiranje te veze utiču i uslovi u kojima dete živi (Bowlby, 1969). Unutrašnji radni modeli su, dakle, unutrašnje psihološke strukture koje nastaju na osnovu ponovljenih interakcija između deteta i osobe za koju se dete vezuje, što je najčešće majka. Na taj način se stvara model sebe, koji sadrži očekivanja i verovanja deteta o sebi i model drugih koji obuhvata očekivanja i verovanja deteta o drugima, a koji nastaju na osnovu percipiranog ponašanja roditelja prema detetu. Drugim rečima, model sebe odnosi se na procenu sopstvene vrednosti u odnosu sa drugim osobama, što dalje doprinosi formiranju pozitivnog ili negativnog modela sebe, dok se model drugih odnosi na procenu dostupnosti i responzivnosti značajnih osoba, što će dalje doprineti formiranju pozitivnog ili negativnog modela drugih. Ove strukture su komplementarne (Stefanović-Stanojević, 2002; Mihić i sar, 2007; Čačić, 2010). Afektivno vezivanje se, dakle, formira kroz interakciju deteta sa majkom i od kvaliteta interakcije zavisi da li će dete razviti sigurni ili nesigurne obrasce afektivnog vezivanja. Istraživanja pokazuju da unutrašnji radni modeli utiču na kognitivnu i emotivnu sferu funkcionisanja osobe. Uticaj na kogniciju se ogleda u usmeravanju pažnje samo na pojedine aspekte stimulusa sa kojima se osoba suočava. Tako će sigurno vezane osobe prepoznavati pozitivne, a nesigurno vezane osobe negativne ishode u interpersonalnim

kontaktima. Unutrašnji radni modeli takođe utiču na emocionalnu procenu koja se može odnositi na trenutnu emotivnu reakciju (primarna procena) i na procenu koja uključuje kognitivne procese pomoću kojih osoba može da početnu emotivnu reakciju smanji, pojača ili održi, a u zavisnosti od toga kako interpretira svoje doživljaje (sekundarna procena). Radni modeli, dakle, utiču na ponašanje osobe tako što aktiviraju stare i doprinose izgrađivanju novih planova i strategija (prema Čaćić, 2010). Naime, mi biramo okruženja koja odgovaraju uverenjima koja imamo o sebi i drugima, odnosno činimo gotovo sve kako bi smo obezbedili funkcionisanje rano formiranih unutrašnjih modela (Collins i sar., 2004). Unutrašnji radni modeli koji se formiraju u ranom detinjstvu utiču na sva buduća ponašanja. S obzirom na to da većina ljudi živi u relativno nepromenljivim i stabilnim uslovima, rano formirani modeli se održavaju sa odrastanjem i utiču na formiranje osobina ličnosti, ponašanje prema vršnjacima, partneru i sopstvenoj deci. Dakle, radni modeli teže da budu stabilni, ali da bi bili adaptivni, oni moraju da sačuvaju određeni stepen plastičnosti. Bolbi je smatrao da na stabilnost obrazaca utiču sledeća tri mehanizma: rana iskustva kao prototip kasnijih veza, sredinski uticaji i radni model konstruisan na bazi socijalnog iskustva (Bolwby, 1973). Kroz svakodnevnu interakciju sa majkom, dete formira obrasce afektivne vezanosti. Izdvojena su četiri obrasca afektivnog vezivanja odraslih osoba (prema Stefanović-Stanojević, 2005):

NESIGURNO/IZBEGAVALIČE AFEKTIVNO VEZIVANJE - TIP "Ds" –

Nesigurna i povučena deca odrastaju u krute i odbrambeno usmerene ličnosti. Ove ličnosti su u detinjstvu podigle štit koji ih je čuvao od traumatičnih i bolnih iskustava i koji perzistira i u odrasloj dobi i štiti ih od dalje razgradnje. Nemaju razvijene kapacitete za emocionalno reagovanje. Reč je o zatvorenim i nepoverljivim osobama. Dok je slika o drugima negativna, slika o sebi je pozitivna i ličnosti ovog tipa investiraju samo u sebe i u materijalne stvari, odnosno u ono za šta su sigurni da ih nikada neće izneveriti.

SIGURNA AFEKTIVNA VEZANOST – TIP "F" –

Sigurna deca odrastaju u sigurne ljude, koji su na osnovu majčine dostupnosti i responzivnosti, stekli poverenje u sebe i u ljude oko sebe. Ovakve ličnosti su otvorene za komunikaciju, samopouzdanje, spremne za životne rizike i radosti, sa velikim kapacitetima da izađu na kraj sa problemima. Partnerske veze baziraju na poverenju i poštovanju, a svojoj deci pružaju sigurnost i toplinu.

NESIGURNO/PREOKUPIRANA AFEKTIVNA VEZANOST – TIP "E" –

Ambivalentna deca odrastaju u ličnosti koje su preokupirane figurom afektivne vezanosti, u nesamostalnoj tzv. "lepljive osobe", koje su se u detinjstvu borile za pažnju i naklonost majke. Ove osobe nemaju kapacitete da adekvatno procenjuju realnost, ispunjeni su razočaranjima, konfliktima, besom. Ne reaguju na želje i potrebe drugih, a previše su uključeni onda kada drugi to ne žele. Njihova deca su prisiljena da ispunjavaju potrebe i očekivanja roditelja.

NESIGURNA/NEORGANIZOVANOST – TIP "U/d" –

Ovaj obrazac se javlja kod osoba koje su odrasle uz psihički bolesne ili zlostavljane roditelje i koje, živeći u nepovoljnim okolnostima, nisu bile u mogućnosti da razviju ni primarne ni

sekundarne strategije za prevladavanje stresa. Ove ličnosti su sklone preteranom vezivanju i kontroli, ali su takođe ispunjene i strahom od vezivanja, što dovodi do toga da su u stalnom konfliktu sa sobom. Skloni su iracionalnim i konfuznim objašnjenjima svog ambivalentnog ponašanja.

Bolbi je smatrao da je začetak agresivnosti i delinkvencije povezan sa ranim iskustvom nesigurne vezanosti ili kako on naziva detachment-om, koji definiše kao jasan nedostatak oslonca i staranja značajnog drugog o detetu. Naime, deca su suočena sa separacijama, pretnjama napuštanja od strane osobe koja se o njima stara, suprotnim stavovima roditelja, neadekvatnim zadovoljenjem potreba. Kao posledica takvog odnosa između dece i osobe koja se o njima stara, deca počinju da izražavaju ljutnju prema značajnom drugom, što još više narušava odnos dete – roditelj. Oni ljutnju konvertuju u agresivnost tokom predškolskog perioda, te u antisocijalne ispade u kasnijem periodu razvoja. Istraživači (Achenbach, Edelbrock, 1986; prema Čačić, 2010) nalaze da je izbegavajuća vezanost u korelaciji sa agresivnošću ($r = .20, p < 0.05$) i delinkvencijom ($r = .30, p < 0.01$) i za dečake i za devojčice na školskom uzrastu, kao i da se u adolescenciji povećava korelacija izbegavajuće vezanosti i agresivnosti ($r = .34$), te izbegavajuće vezanosti i delinkvencije ($r = .40$) i to pre svega za dečake, i na osnovu ovih rezultata zaključuju da je rano iskustvo izbegavajuće vezanosti faktor rizika hroničnog asocijalnog ponašanja tokom detinjstva i adolescencije. Istraživanja takođe pokazuju da je kod svih internalizovanih problema važna percepcija odbacivanja od strane oca, dok se jedino za agresivne dečake kao važnija pokazala percepcija odbacivanja od strane majke. Otac je, kao model za identifikaciju, uglavnom tolerantniji prema agresivnom ponašanju sina, dok je odnos između dečaka i majke više ispunjen prisilom, obuzdavanjem i afektivnim neslaganjem. Ovi problemi su naročito izraženi sa ulaskom dečaka u pubertet, kada se nalaze u konfliktnoj ulozi: imaju potrebu da sa majkom i dalje imaju odnos razumevanja i poveravanja, dok sa druge strane imaju potrebu za samostalnošću i nezavisnošću. Njihovo ponašanje je okarakterisano istovremenim privlačenjem i odbijanjem, a majke često nisu spremne da na takvo ponašanje adekvatno reaguju (prema Vulić-Prtorić, 2002).

Antisocijalni fenomeni sa stanovišta teorije afektivnog vezivanja

Afektivnu vezanost Bolbi i Ejnsvort su definisali kao trajnu tendenciju traženja i održavanja blizine za značajnom osobom, i takvo ponašanje je posebno izraženo u stresnim situacijama. Vezanost koja se uspostavlja u najranijem detinjstvu obezbeđuje sigurnost i zaštitu osetljivim mladim osobama i čini osnovu za sve buduće relacije, kao i osnovu za zdrav socijalni i kognitivni razvoj. Sigurna vezanost dalje doprinosi adekvatnoj ličnoj kontroli, zatim razvijanju sposobnosti za kontrolu emocija i impulsa kod deteta, podsticanju prosocijalnog ponašanja i decu štiti od stresova i trauma, odnosno doprinosi većoj otpornosti dece. Istraživanja pokazuju da deca sigurne afektivne vezanosti imaju dobre odnose sa roditeljima, prijateljima, autoritetima, uspešna su kako tokom školovanja, tako i u kasnijim bračnim i porodičnim

odnosima (Levy, Orlans, 2004, prema Čačić, 2010). Sa druge strane, deca koja imaju teškoće tokom vezivanja po pravilu postaju impulsivnija, nesposobna da daju i prime ljubav, agresivna, nasilna i često im nedostaje savest, osećaj sažaljenja i empatija. Zlostavljanje, zanemarivanje i dugotrajna separacija smatraju se najčešćim uzrocima poremećaja afektivnog vezivanja (prema Čačić, 2010).

Levy i Orlans (2004, prema Čačić, 2010) dolaze do zaključka da deca koja su imala teškoća sa vezivanjem ispoljavaju i niz drugih problema emocionalne, ponašajne, kognitivne, fizičke i moralne prirode. Oni ukazuju da se u poslednjih deset godina povećao broj maloletnih prestupnika ispod 18 godina u ustanovama za 41%. Čak i deca mlađa od 13 godina se pojavljuju kao počinioci ubistva, silovanja, razbojništva, pljački i za ovu decu je karakteristično da su ona u svojoj istoriji imala iskustvo zanemarivanja i zlostavljanja, da su često odrastala samo sa jednim roditeljem, najčešće sa majkom, kao i da su često i sami roditelji činili krivična dela. Bolbi (1969) je upućivao na činjenicu da razorena vezanost tokom prve tri godine života utiče na probleme u kasnijim bliskim relacijama, na pojavu hronične ljutnje, slabe kontrole impulsa i nedostatka osećaja krivice.

Poremećaj u afektivnom vezivanju reflektuje se na mnoge oblasti dečijeg funkcionisanja (Levy, Orlans, 2004, prema Čačić, 2010):

- **Ponašanje** karakteriše suprostavljanje i prkošenje, impulsivnost, destruktivnost, neiskrenost. Deca pribegavaju lažima, krađu, agresivna su, hiperaktivna, svirepa su prema životinjama, sklona izazivanju požara.
- Na polju **emocija** dominira intezivna ljutnja, depresija, beznade, strah i anksioznost, koji su često prikriveni, kao i neadekvatne emotivne reakcije.
- **Misli** karakteriše negativno mišljenje o sebi, drugima i životu uopšte (negativan radni model), nedostatak uvida u vezu između uzroka i posledice, a često se javljaju i problemi sa pažnjom i učenjem.
- **Odnosi** su neiskreni, postoji stalna potreba kontrole drugih, manipulisanja, nedavanje i neprimanje autentičnih osećanja i ljubavi, ismejavanje drugih zbog njihovih grešaka, mučenje i izivljavanje nad drugima.
- **Fizičko funkcionisanje** karakteriše loša higijena, izbegavanje dodira, prisustvo enureze, enkopreze, sklonost nesrećama, visok prag tolerancije na bol, genetska predisponiranost, npr. za depresiju, hiperaktivnost.
- **Moral/duhovnost** karakteriše nedostatak empatije, poverenja, sažaljenja, osećaja krivice i drugih prosocijalnih vrednosti, identifikacija sa negativnim modelima.

Levy i Orlans su izdvojili faktore rizika koji doprinose razvoju i povećanju nasilnog ponašanja kod dece i adolescenata. To su (Čačić, 2010):

- **Nasilna okolina:** Ljudsko nasilje se uči. Deca nauče da je nasilje prihvatljiv način rešavanja problema, a kroz iskustvo nasilja kome su sami prisustvovali ili koje je izvršeno nad njima. Rezultati ukazuju da su dečaci koji su trpeli nasilje kasnije bili češće nasilni prema svojim ženama, a zbog čega su osuđivani.

- Uobičajeno mišljenje: Od predškolskih godina do odraslog perioda nasilna osoba se rukovodi mišlju da je nasilje legitiman način izražavanja osećanja i rešavanja problema. Ovo su zapravo roditeljke misli koje dete nauči još u najranijem detinjstvu.
- Porodični uticaji: Agresivna i nasilna deca često imaju roditelje koji su antisocijalne ličnosti, koji ih fizički kažnjavaju, ostavljaju ih bez adekvatne roditeljske kontrole, i koji manifestuju nedostatak angažovanosti oko dece. Deca koja su izložena nasilju u svojim domovima su pod visokim rizikom od razvoja disstres simptoma (depresija, anksioznost, impulsivnost, problemi sa spavanjem) i nasilnog ponašanja (Martinez, Richters, 1993, prema Levy i Orlans, 2004, prema Čačić, 2010).
- Mediji: Prosečno američko dete provede u školi 900 časova godišnje, a 1500 gledajući TV program. Razna istraživanja su dokumentovala da se nasilje uči i gledajući TV i filmove. Predškolci koji gledaju nasilne crtane filmove se češće igraju nasilnih igara i neposlušniji su u grupama u vrtiću u poređenju sa decom koja gledaju nenasilne crtane filmove. Školska deca koja više gledaju nasilne emisije su agresivnija kao tinejdžeri i pokazuju više kriminalnih aktivnosti u odraslom periodu. Smatra se da mediji utiču nanasilje, jer je osnovna poruka iz raznih TV emisija čiji je sadržaj nasilje, da je nasilje prihvatljiv način rešavanja ljudskih problema.
- Oružje: Vatreno oružje je sredstvo kojim je izvršeno 75% svih homicida na uzrastu od 15 do 19 godina. Oružje je postalo značajno prisutno u životima dece i mladih u mnogim američkim gradovima. Istraživači (Mercy, Rosenberg, 1996, prema Levy, Orlans, 2004, prema Čačić, 2010) su došli do podatka da je svako dete, na uzrastu od pet godina, a koje je živelo u nekoj od socijalnih ustanova u Čikagu bilo svedok nekom događaju u kome je upotrebljeno oružje. Svakih 90 minuta neko dete je ubijeno nekim oružjem.
- Alkohol i droge utiču na dezinhibiciju kontrolnih instanci, a što može da rezultira nasilnim ponašanjem. U preko 60% svih homicida žrtva ili i žrtva i nasilnik su bili pod uticajem alkohola.
- Genetski uticaj: Nema pojedinačnog gena koji je odgovoran za nasilje, ali se može govoriti o relativno trajnim naslednim karakteristikama kao što su težak, neinhibiran temperament, hiperaktivnost, problemi sa pažnjom.

I na kraju, Levy i Orlans (2004, prema Čačić, 2010) su definisali ciljeve na koje bi trebalo da se fokusiraju pomagači koji se bave decom i posledicama ranih iskustava vezivanja. To su sledeći ciljevi:

- a) Fokusiranje na određivanje i dijagnostikovanje problema vezivanja.
- b) Specijalizovani treninzi i edukacije za roditelje odnosno staratelje, kako bi se korigovala njihova uloga i doprinos u uspostavljanju afektivne vezanosti.
- c) Tretman dece i staratelja kako bi se korigovala postojeća vezanost, sa ciljem uspostavljanja sigurne vezanosti.
- d) Rane intervencije i preventivni programi u porodicama sa visokim rizikom.

Metod

Problem, ciljevi i hipoteze istraživanja

Problem istraživanja predstavlja ispitivanje razlika u učestalosti pojedinih obrazaca afektivne vezanosti kao i razlika u izraženosti različitih modaliteta agresivnosti kod delinkvenata. Pored toga, biće ispitane i razlike u učestalosti pojedinih obrazaca afektivne vezanosti kao i izraženosti modaliteta agresivnosti između delinkvenata i nedelinkvenata.

Polazeći od pretpostavke da se delinkventi razlikuju međusobno s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome pripadaju i s obzirom na modalitet agresivnosti, osnovni problem našeg istraživanja mogao bi se odrediti davanjem odgovora na sledeća pitanja:

Da li postoje razlike u izraženosti različitih modaliteta agresivnosti kod delinkvenata koji pripadaju različitim obrascima afektivne vezanosti?

Da li postoje razlike u učestalosti obrazaca afektivne vezanosti i izraženosti različitih modaliteta agresivnosti između delinkvenata i nedelinkvenata?

Opšti cilj istraživanja odnosi se na utvrđivanje razlika u izraženosti modaliteta agresivnosti kod delinkvenata s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju.

Specifični cilj odnosi se na utvrđivanje statistički značajnih razlika u pogledu distribucija obrazaca afektivne vezanosti, kao i razlika u zastupljenosti modaliteta agresivnosti na uzorku delinkvenata u odnosu na kontrolni uzorak.

Opšta hipoteza: očekuje se da postoje statistički značajne razlike u izraženosti modaliteta agresivnosti s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju.

Specifična hipoteza glasi: Postoje statistički značajne razlike u pogledu distribucija obrazaca afektivne vezanosti, kao i razlike u zastupljenosti modaliteta agresivnosti na uzorku delinkvenata u odnosu na kontrolni uzorak.

Uzorak

Uzorak je činilo 290 ispitanika, od toga 145 štićenika Vaspitno – popravnog doma u Kruševcu i 145 ispitanika kontrolne grupe, uzrasta od 14 do 23 godine. Kontrolnu grupu činili su učenici Gimnazije i studenti visoke Hemijsko - tehnološke škole, u Kruševcu.

Instrumenti, tehnike i obrada podataka

U istraživanju su korišćena dva instrumenta:

1. Upitnik za procenjivanje porodične afektivne vezanosti – PAVb (Brennan et al., 1995, *Suvremena psihologija*, 6, 2003, Zagreb).

Afektivna vezanost merena je PAVb upitnikom, kojim se procenjuje porodična afektivna vezanost. Upitnik se sastoji od 18 stavki koje se odnose na osećanja ispitanika u odnosima sa porodicom kao celinom, a ispitanici su odgovarali označavajući svoj stepen slaganja sa tvrdnjama datim u upitniku. Podaci daju informacije o karakteristikama afektivne vezanosti preko dve dimenzije, anksioznost i izbegavanje i obrascu afektivne vezanosti prema četvorokategorijalnom modelu Bartolomew. Po ovom modelu izdvajaju se:

- Sigurni obrazac afektivne vezanosti (nizak skor na obe dimenzije);
- Preokupirani obrazac afektivne vezanosti (visoka anksioznost i nisko izbegavanje);
- Izbegavajući obrazac afektivne vezanosti (niska anksioznost i visoko izbegavanje);
- Plašljivi obrazac afektivne vezanosti (visok skor na obe dimenzije) (Bartolomew & Shaver, 1998; Crowel et al., 1999; Stefanović Stanojević, 2011).

Pouzdanost testa je zadovoljavajuća - 0.86 (Stefanović Stanojević, 2011).

2. The Buss – Durkee inventory (Buss & Durkee, 1957).

Agresivnost je merena Buss – Durkee upitnikom, koji se sastoji od 75 stavki, od kojih se 66 odnose na hostilnost, a 9 na osećanje krivice. Upitnik se sastoji od osam modaliteta agresivnosti. Modaliteti agresivnosti pokriveni upitnikom su sledeći:

- Telesna agresija/predmetna agresija – (pr. *Sklon sam tući isto kao i drugi ljudi*). Ova subskala ima 10 stavki. Dobijene vrednosti se množe sa 10%;
- Verbalna agresija/ironija ili direktno optuživanje – (pr. *Kada mi neko dosadjuje mogu da mu otvoreno kažem šta mislim o njemu*). Ova subskala obuhvata 13 tvrdnji, dobijene vrednosti se množe sa 8%;
- Indirektna agresija – (pr. *Ponekad, kad ne mogu da nametnem svoju volju, postajem tvrdoglav*). Ova subskala obuhvata 10 tvrdnji, a dobijene vrednosti se množe sa 10%;
- Protivrečno ponašanje – (pr. *Kada sam sa nekim u svađi, dugo sa njim ne govorim*). Ova subskala obuhvata 5 tvrdnji i dobijene vrednosti se množe sa 20%;
- Agresivna razdražljivost – (pr. *Nekada sam toliko uznemiren da na beznačajan povod počinjem da vičem*). Ova subskala ima 10 stavki. Dobijene vrednosti se množe sa 10%;
- Agresivna sumnjičavost – (pr. *Obično razmišljam o tome šta se krije iza želje onih koji čine nešto u moju korist*). Ova subskala ima 10 stavki. Dobijene vrednosti se množe sa 10%;
- Ljubomora, nepoverenje i mržnja – (pr. *Ponekad mislim da sam loše prošao u životu*). Subskala obuhvata 7 tvrdnji, a dobijene vrednosti se množe sa 14%;
- Osećaj krivice i griže savesti usled agresivnog podsticaja – (pr. *Sumnjam da ću dobiti oprost za svoje grehe*). Ova subskala ima 10 stavki. Dobijene vrednosti se množe sa 10%;

Dosadašnja istraživanja su pokazala da je pouzdanost testa 0,68, pri čemu je najmanja pouzdanost na subskali indirektna agresija 0,57, dok je na subskali predmetna agresija 0,78 (Tangney et al., 1992).

Rezultati

U prikazu dobijenih rezultata navešćemo, pre svega, rezultate deskriptivne analize podataka, a zatim će prikaz rezultata slediti redosled definisanih hipoteza.

Prikaz rezultata deskriptivne analize podataka

Tabela 1. Izraženost agresivnosti kod delinkvenata i nedelinkvenata

		Telesna agresija	Ver. agresija	Indirektna agresija	Protivrečno ponašanje	Agresivna razdražljivost	Agresivna sumnjicavost	Ljubomora, nepoverenje i mržnja	Osećaj krivice i grize savesti
Delikventi	N	145	145	145	145	145	145	145	145
	AS	6.35	7.68	5.30	2.67	5.55	6.55	4.21	6.59
	SD	1.86	1.985	1.92	1.32	2.04	1.77	1.76	1.95
	Min	1.00	3.00	1.00	.00	.00	2.00	.00	.00
	Max	10.0	12.00	9.00	5.00	10.00	10.00	7.00	10.00
Ne-delikventi	N	145	145	145	145	145	145	145	145
	AS	5.33	7.33	4.46	2.33	4.51	5.10	2.17	4.69
	SD	1.94	1.779	1.637	1.242	2.041	1.999	1.742	1.912
	Min	1.00	2.00	1.00	.00	.00	1.00	.00	.00
	Max	10.0	11.00	8.00	5.00	9.00	10.00	7.00	9.00

U tabeli br.1 prikazana je izraženost modaliteta agresivnosti kod delinkvenata i nedelinkvenata. Telesna agresija delinkvenata iznosi AS=**6.35**, Verbalna agresija AS=**7.68**, Indirektna agresija AS=**5.30**, Protivrečno ponašanje AS=**2.67**, Agresivna razdražljivost AS=**5.55**, Agresivna sumljicavost AS=**6.55**, Ljubomora, nepoverenje i mržnja, AS=**4.21**, Osećaj krivice i grize savesti AS=**6.59**. Iz tabele vidimo da je najizražeija **Verbalna agresija, ironija ili direktno optuživanje**, dok je najmanje izraženo **Protivrečno ponašanje**. Kod nedelinkvenata Telesna agresija iznosi AS=**5.33**, Verbalna agresija AS=**7.33**, Indirektna agresija AS=**4.46**, Protivrečno ponašanje AS=**2.33**, Agresivna razdražljivost AS=**4.51**, Agresivna sumnjicavost AS=**5.10**, Ljubomora nepoverenje i mržnja AS=**2.17**, Osećaj krivice i grize savesti AS=**4.69**. Vidimo da je u podgrupi nedelinkvenata najizraženija **Verbalna agresija**, dok je najmanje izražena **Ljubomora, nepoverenje i mržnja**.

Tabela 2. Afektivni obrasci na poduzorku delinkvenata i nedelinkvenata

	Afektivni obrasci	Frekvence	Procenti
Delikventi	Sigurni afektivni obrazac	65	44.8
	Preokupirani afektivni obrazac	40	27.6
	Odbacujući afektivni obrazac	22	15.2
	Bojažljivi afektivni obrazac	18	12.4
	Ukupno	145	100.0
Nedelikventi	Sigurni afektivni obrazac	110	75.9
	Preokupirani afektivni obrazac	11	7.6
	Odbacujući afektivni obrazac	22	15.2
	Bojažljivi afektivni obrazac	2	1.4
	Ukupno	145	100.0

Iz tabele br.2 vidimo da **65** delinkvenata pripada **sigurnom afektivnom obrascu**, **40** preokupiranom, **22** odbacujućem, i **18** ispitanika pripada **bojažljivom afektivnom obrascu**. U poduzorku nedelinkvenata **110** ispitanika pripada **sigurnom afektivnom obrascu**, **11** preokupiranom, **22** odbacujućem i **2** ispitanika pripada **bojažljivom afektivnom obrascu**. Dok je kod nedelinkvenata sigurni afektivni obrazac ubedljivo dominantniji u odnosu na nesigurne obrasce, najveći broj delinkvenata raspoređuje se u neki od nesigurnih obrazaca. Drugim rečima, iako se kod delinkvenata ne izdvaja ni jedan od nesigurnih obrazaca posebno po zastupljenosti, ako pogledamo zbirno, s obzirom da i preokupirani i bojažljivi i odbacujući obrazac zajedno čine nesigurni obrazac afektivne vezanosti, jasno se vidi da najveći broj delinkvenata pripada nesigurnom obrascu, u odnosu na broj delinkvenata koji pripadaju sigurnom obrascu afektivnog vezivanja.

Tabela 3. Modaliteti agresivnosti u odnosu na afektivne obrasce na poduzorku delinkvenata

		Telesna agresija	Ver. agresija	Indirektna agresija	Protivrecno ponasanje	Agresivna razdražljivost	Agresivna sumnjicavost	Ljubomora, nepoverenje i mrznja	Osećaj krivice i grize savesti
Sigurni afektivni obrazac	N	65	65	65	65	65	65	65	65
	AS	6.10	7.41	4.75	2.58	5.18	6.55	3.96	6.36
	SD	1.812	1.844	1.944	1.424	2.270	1.677	1.862	1.850
Preokupirani afektivni obrazac	N	40	40	40	40	40	40	40	40
	AS	6.82	7.65	5.85	2.52	5.52	6.55	4.15	6.97
	SD	1.75	1.83	1.91	1.26	1.82	1.53	1.56	1.77
Odbacujući afektivni obrazac	N	22	22	22	22	22	22	22	22
	AS	6.45	7.95	5.36	2.77	6.31	6.86	5.31	6.31
	SD	2.13	2.21	1.91	.972	1.72	2.03	1.49	1.98
Bojažljivi afektivni obrazac	N	18	18	18	18	18	18	18	18
	AS	6.11	8.38	6.00	3.22	6.05	6.16	3.88	6.88
	SD	1.90	2.42	1.37	1.39	1.76	2.28	1.77	2.56

U tabeli br.3 prikazani su modaliteti agresivnosti u odnosu na afektivne obrasce, u podgrupi delinkvenata. Kod **sigurnog afektivnog obrasca** telesna agresija iznosi AS=6.10, verbalna agresija AS=7.41, indirektna agresija AS=4.75, pro-

tivrecno ponašanje AS=2.58, agresivna razdražljivost AS=5.18, agresivna sumnjičavost AS=6.55, ljubomora nepoverenje i mržnja AS=3.96, osećaj krivice i griže savesti AS=6.36. Kod **preokupiranog afektivnog obrasca** telesna agresija iznosi AS=6.82, verbalna agresija AS=7.65, indirektna agresija AS=5.85, protivrečno ponašanje AS=2.52, agresivna razdražljivost AS=5.52, agresivna sumnjičavost AS=6.55, ljubomora nepoverenje i mržnja AS=4.15, osećaj krivice i griže savesti AS=6.97. Kod **odbacujućeg afektivnog obrasca** telesna agresija iznosi AS=6.45, verbalna agresija AS=7.95, indirektna agresija AS=5.36, protivrečno ponašanje AS=2.77, agresivna razdražljivost AS=6.31, agresivna sumnjičavost AS=6.86, ljubomora nepoverenje i mržnja AS=5.31, osećaj krivice i griže savesti AS=6.31. Kod **bojažljivog afektivnog obrasca** telesna agresija iznosi AS=6.11, verbalna agresija AS=8.38, indirektna agresija AS=6.00, protivrečno ponašanje AS=3.22, agresivna razdražljivost AS=6.05, agresivna sumnjičavost AS=6.16, ljubomora nepoverenje i mržnja AS=3.88, osećaj krivice i griže savesti AS=6.88. U tabeli su naglašene najviše vrednosti modaliteta agresivnosti u okviru svakog afektivnog obrasca, pri čemu su *telesna agresija i osećaj krivice i griže savesti* najizraženije kod *preokupiranog obrasca*, *verbalna agresija, indirektna agresija i protivrečno ponašanje* najizraženije su kod *bojažljivog obrasca*, dok su *agresivna razdražljivost, agresivna sumnjičavost i ljubomora, nepoverenje i mržnja* najizraženije kod *odbacujućeg obrasca afektivne vezanosti*.

Tabela 4. Modaliteti agresivnosti u odnosu na afektivne obrasce na poduzorku nedelinkvenata

		Telesna agresija	Ver. agresija	Indirektna agresija	Protivrečno ponasanje	Agresivna razdražljivost	Agresivna sumnjicavost	Ljubomora, nepoverenje i mrznja	Osećaj krivice i griže savesti
Sigurni afektivni obrazac	N	110	110	110	110	110	110	110	110
	AS	5.29	7.30	4.39	2.20	4.31	5.00	1.92	4.64
	SD	1.87	1.75	1.57	1.25	2.04	1.88	1.63	1.73
Preokupirani afektivni obrazac	N	11	11	11	11	11	11	11	11
	AS	5.18	7.36	4.27	2.72	5.45	5.90	3.27	5.18
	SD	1.72	2.11	1.42	1.34	1.29	1.57	1.19	2.56
Odbacujući afektivni obrazac	N	22	22	22	22	22	22	22	22
	AS	5.40	7.27	4.68	2.77	4.63	4.90	2.50	4.59
	SD	2.28	1.77	1.88	1.02	1.98	2.48	1.84	2.26
Bojažljivi afektivni obrazac	N	2	2	2	2	2	2	2	2
	AS	7.50	9.50	7.50	3.00	8.50	8.50	6.50	6.00
	SD	3.53	.707	.707	1.41	.707	.707	.707	4.24

Iz tabele br.4 vidimo modalitete agresivnosti u odnosu na afektivne obrasce u poduzorku nedelinkvenata. U odnosu na **sigurni afektivni obrazac** telesna agresija iznosi AS=5.29, verbalna agresija AS=7.30, indirektna agresija AS=4.39, protivrečno ponašanje AS=2.20, agresivna razdražljivost AS=4.31, agresivna sumnjičavost AS=5.00, ljubomora nepoverenje i mržnja AS=1.92, osećaj krivice i griže savesti

AS=4.64. Kod **preokupiranog afektivnog obrasca** telesna agresija iznosi AS=5.18, verbalna agresija AS=7.36, indirektna agresija AS=4.27, protivrečno ponašanje AS=2.72, agresivna razdražljivost AS=5.45, agresivna sumnjičavost AS=5.90, ljubomora nepoverenje i mržnja AS=3.27, osećaj krivice i griže savesti AS=5.18. Kod kod **odbacujućeg afektivnog obrasca** telesna agresija iznosi AS=5.40, verbalna agresija AS=7.27, indirektna agresija AS=4.68, protivrečno ponašanje AS=2.77, agresivna razdražljivost AS=4.63, agresivna sumnjičavost AS=4.90, ljubomora nepoverenje i mržnja AS=2.50, osećaj krivice i griže savesti AS=4.59. Kod **bojažljivog afektivnog obrasca** telesna agresija iznosi AS=7.50, verbalna agresija AS=9.50, indirektna agresija AS=7.50, protivrečno ponašanje AS=3.00, agresivna razdražljivost AS=8.50, agresivna sumnjičavost AS=8.50, ljubomora nepoverenje i mržnja AS=6.50, osećaj krivice i griže savesti AS=6.00. U tabeli su naglašene najviše vrednosti modaliteta agresivnosti u okviru svakog afektivnog obrasca i kao što podaci pokazuju svi modaliteti agresivnosti su povišeni kod bojažljivog afektivnog obrasca u odnosu na ostale afektivne obrasce.

Prikaz rezultata dobijenih statistikom zaključivanja

Opšta hipoteza

Očekuje se da postoje statistički značajne razlike u izraženosti modaliteta agresivnosti s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju.

Tabela 5. Analiza varijanse - Razlike u izraženosti modaliteta agresivnosti u zavisnosti od pripadnosti obrascima afektivne vezanosti kod delinkvenata

	F	Sig.
Telesna agresija	1,360	,258
Verbalna agresija, ironija, direktno optuzivanje	1,302	,276
Indirektna agresija	3,841	,011
Protivrečno ponašanje	1,350	,261
Agresivna razdražljivost	2,146	,047
Agresivna sumnjičavost	,506	,679
Ljubomora, nepoverenje i mržnja	3,690	,014
Osećaj krivice i griže savesti usled agresivnih podsticaja	1,080	,360

Pregledom rezultata prikazanih kroz tabelu br.5 može se zaključiti da postoje razlike u izraženosti pojedinih modaliteta agresivnosti u odnosu na pripadnost afektivnim obrascima. Naime, pokazalo se da su razlike statistički značajne kada su u pitanju modaliteti Indirektna agresije, Agresivne razdražljivosti i Ljubomora, nepoverenja i mržnje. Najizraženiju Indirektnu agresiju (tabela br.3) imaju delinkventi koji pripadaju bojažljivom obrascu afektivne vezanosti. Kada je u pitanju Agresivna razdražljivost i Ljubomora, nepoverenje i mržnja, kao modaliteti agresivnosti, nađe-

no je da su oni najizraženiji kod delinkvenata koji pripadaju odbacujućem obrascu afektivne vezanosti.

Tabela 6. Analiza varijanse - Razlike u izraženosti modaliteta agresivnosti u zavisnosti od pripadnosti obrascima afektivne vezanosti kod nedelinkvenata

	F	Sig.
Telesna agresija	,874	,456
Verbalna agresija, ironija, direktno optuzivanje	1,011	,390
Indirektna agresija	2,631	,053
Protivrecno ponasanje	1,935	,127
Agresivna razdražljivost	3,906	,010
Agresivna sumnjicavost	2,788	,043
Ljubomora, nepoverenje i mrznja	7,436	,000
Osećaj krivice i grize savesti usled agresivnih podsticaja	,589	,623

Iz tabele br.6 možemo videti da se na poduzorku nedelinkvenata modaliteti agresivnosti razlikuju statistički značajno u odnosu na to kom obrascu afektivne vezanosti ispitanici pripadaju u ispoljavanju Indirektne agresije, Agresivne razdražljivosti, Agresivne sumnjicavosti i Ljubomore, nepoverenja i mržnje. Ispitanici koji pripadaju bojažljivom obrascu afektivne vezanosti (tabela br 4.) ostvaruju najviše skorove na svim skalama agresivnosti, u odnosu na ispitanike koji pripadaju svim ostalim obrascima afektivne vezanosti.

Specifična hipoteza glasi: Postoje statistički značajne razlike u pogledu distribucija obrazaca afektivne vezanosti, kao i razlike u zastupljenosti modaliteta agresivnosti na uzorku delinkvenata u odnosu na kontrolni uzorak.

Tabela 7. Distribucija obrazaca afektivne vezanosti kod delinkvenata i nedelinkvenata

	Grupe		Ukupno
	delinkvent	nedelinkvent	
Sigurni afektivni obrazac	65	110	175
Preokupirani afektivni obrazac	40	11	51
Odbacujući afektivno obrazac	22	22	44
Bojažljivi afektivni obrazac	18	2	20
Ukupno	145	145	290

Tabela 7a. Hi - kvadrat test, značajnost razlika u pripadnosti obrascima afektivne vezanosti između delinkvenata i nedelinkvenata

	Vrednost	Nivo značajnosti
Phi	.375	.000
Cramer's V	.375	.000
Contingency Coefficient	.351	.000

Iz tabele br.7a vidimo da između delinkvenata i nedelinkvenata postoji statistički značajna razlika u pogledu zastupljenosti afektivnih obrazaca. Sigurni afektivni obrazac je zastupljeniji kod ispitanika koji nisu delinkventi (110), dok su preokupirani (40) i bojažljivi (18) zastupljeniji kod delinkvenata. Iz tabele br.21 vidimo da su ispitanici i eksperimentalne i kontrolne grupe podjednako zastupljeni kada je u pitanju odbacujući obrazac afektivne vezanosti. Tabela takođe pokazuje da su kod delinkvenata nesigurni obrasci zastupljeniji u odnosu na sigurni obrazac afektivne vezanosti.

Tabela 8. Razlike u modalitetima agresivnosti kod delinkvenata i nedelinkvenata

	grupe	N	AS	SD	Nivo značajnosti
Telesna agresija	delinkvent	145	6.3586	1.86591	.000
	nedelinkvent	145	5.3310	1.94742	
Verbalna agresija, ironija ili direktno optuzivanje	delinkvent	145	7.6828	1.98503	.113
	nedelinkvent	145	7.3310	1.77973	
Indirektna agresija	delinkvent	145	5.3034	1.92687	.000
	nedelinkvent	145	4.4690	1.63747	
Protivrečno ponašanje	delinkvent	145	2.6759	1.32226	.026
	nedelinkvent	145	2.3379	1.24287	
Agresivna razdražljivost	delinkvent	145	5.5586	2.04422	.000
	nedelinkvent	145	4.5103	2.04164	
Agresivna sumnjicavost	delinkvent	145	6.5517	1.77142	.000
	nedelinkvent	145	5.1034	1.99904	
Ljubomora, nepoverenje, i mrznja	delinkvent	145	4.2138	1.76850	.000
	nedelinkvent	145	2.1793	1.74272	
Osećaj krivice i grize savesti usled agresivnih podsticaja	delinkvent	145	6.5931	1.95255	.000
	nedelinkvent	145	4.6966	1.91240	

Na osnovu rezultata prikazanih u tabeli br.8 možemo videti da između podgrupe delinkvenata i nedelinkvenata postoje statistički značajne razlika u ispoljavanju **Telesne agresije (p=0.000)**, **Indirektno agresije (p=0.000)**, **Protivrečnog ponašanja (p=0.026)**, **Agresivne razdražljivosti (p=0.000)**, **Agresivne sumnjicavosti (p=0.000)**, **Ljubomore, nepoverenja i mržnje (p=0.000)** kao i **Osećaja krivice usled agresivnih podsticaja (p=0.000)**. Delinkventi na ovim modalitetima agresivnosti imaju izraženije skorove, a kada je **Verbalna agresija, ironija, direktno optuživanje** u pitanju vidimo da ne postoji statistički značajna razlika između delinkvenata i nedelinkvenata.

Diskusija rezultata

Teorijski okvir našeg istraživanja čini teorija afektivnog vezivanja, koja jasno ističe činjenicu da rana iskustva koja nastaju kroz interakciju deteta i roditelja, reprezentuju sva ostala iskustva i relacije u životu individue. Sa tog stanovišta je pojam afektivne vezanosti veoma značajan u objašnjenju kako celokupnog emocionalnog, tako i socijalnog razvoja. Već smo naveli da je Bolbi, osnivač teorije afektivnog vezivanja, počeo da se interesuje za fenomen afektivne vezanosti radeći sa decom koja su bila sklona delinkventnom ponašanju. Njegov zaključak da rana iskustva deteta sa osobom koja se o njemu stara predstavljaju prekretnicu kasnijeg razvoja ličnosti, prozilazi upravo iz rada sa decom koja su imala problematično ponašanje. Kada govorimo o konceptu afektivnog vezivanja neizostavno se susrećemo sa obrascima vezivanja, koji su nastali usled pokušaja da se ispitanici grupišu u kategorije, na osnovu ranog iskustva afektivnog vezivanja. Ono što ispitanike unutar jedne kategorije, odnosno obrasca afektivnog vezivanja, čini sličnim jeste unutrašnji radni model, odnosno položaj na dimenzijama doživljaj sebe i doživljaj drugih. Istraživanja su pokazala da postoje četiri obrasca afektivnog vezivanja, pri čemu je jedan sigurni, a tri obrasca su nesigurna (bojažljivi, preokupirani i odbacujući). Preko 60% ispitanika se raspoređuje u sigurni obrazac, u normalnoj populaciji. Pripadnost određenom nesigurnom obrascu, što je karakteristično za kliničku populaciju, smatra se faktorom rizika za razvoj različitih disfunkcionalnih shema i oblika ponašanja.

S obzorom na činjenicu da je agresivnost prateća karakteristika delinkventnog ponašanja, istraživali smo pored obrazaca afektivne vezanosti, i modalitete agresivnosti kod delinkvenata i njihovih vršnjaka adolescenata koji nemaju zabeleženo devijantno ponašanje.

Rezultati istraživanja pokazuju da postoje statistički značajne razlike između modaliteta agresivnosti s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju. Naime, delinkventi se, prema obrascima afektivne vezanosti kojima pripadaju, statistički značajno razlikuju u ispoljavanju Indirektne agresije, pri čemu sigurno vezani ispitanici pokazuju manju indirektnu agresiju od ispitanika koji pripadaju preokupiranom i bojažljivom afektivnom obrascu. S obzirom na to da se Indirektna agresija odnosi na pritajenu i neusmerenu agresivnost, pri čemu nema direktnog napadanja druge osobe, već se ispoljavanje agresivnosti svodi na zločeste komentare, očekivano je da ovaj modalitet agresivnosti bude manje izražen kod delinkvenata koji su sigurno afektivno vezani, jer su odnosi koje zasnivaju osobe koje pripadaju sigurnom obrascu otvoreni i ispunjeni poverenjem i poštovanjem kako svojih tako i tuđih potreba. Delinkventi koji pripadaju sigurnom obrascu pokazuju manju Agresivnu razdražljivost i imaju manje izraženu Ljubomoru, nepoverenje i mržnju u odnosu na delinkvente koji pripadaju odbacujućem obrascu. Modalitet Ljubomora, nepoverenje i mržnja izraženiji je kod ispitanika koji pripadaju odbacujućem obrascu, nego kod ispitanika koji pripadaju bojažljivom i preokupiranom obrascu afektivne vezanosti. Dobijene razlike su statistički značajne. Dobijeni rezultati pokazuju da su modaliteti agresivnosti izraženiji kod ispitanika koji pripadaju

nesigurnim obrascima afektivne vezanosti u odnosu na ispitanike koji pripadaju sigurnom obrascu afektivne vezanosti, što je u skladu sa očekivanjima s obzirom da ispitanike koji pripadaju sigurnom obrascu karakteriše pozitivan model i sebe i drugih, oni imaju više poverenja u sebe i druge, te je samim tim logično da manje pribegavaju agresivnim ponašanjima od ispitanika koji pripadaju nesigurnim obrascima.

Osvrnućemo se na kratko na rezultate deskriptivne analize podataka koji pokazuju da je od osam merenih modaliteta agresivnosti, najizraženiji modalitet Verbalna agresija, ironija ili direktno optuživanje i na poduzorku delinkvenata i na poduzorku nedelinkvenata. Protivrečno ponašanje je najmanje izražen modalitet agresivnosti kod delinkvenata, što je i očekivano s obzirom da je Protivrečno ponašanje najčešće usmereno protiv autoriteta i manifestuje se kroz odbijanje saradnje koja može da varira od pasivnog neučestvovanja do otvorenog protesta, delinkventima koji su na realizaciji vaspitne mere ne ide u prilog ispoljavanje agresivnosti na ovaj način. Naime, s obzirom na činjenicu da realizacija vaspitne mere podrazumeva odgovarajuće ponašanje, poštovanje pravila i rad na individualnom poboljšanju, ne iznenađuje podatak da je Verbalna agresija najizraženija, a da je Protivrečno ponašanje najmanje izraženo.

I na poduzorku nedelinkvenata modaliteti agresivnosti se razlikuju statistički značajno u odnosu na to kom obrascu afektivne vezanosti ispitanici pripadaju. Naime, ispitanici koji pripadaju bojažljivom obrascu afektivne vezanosti imaju izraženiju Indirektnu agresiju, Agresivnu razdražljivost, Agresivnu sumnjičavost i Ljubomoru, nepoverenje i mržnju u odnosu na ispitanike koji pripadaju ostalim obrascima afektivne vezanosti. Bojažljivi obrazac afektivne vezanosti karakteriše negativan model sebe i negativan model drugih, što čini osobe koje pripadaju ovom obrascu zavisnim od tuđeg prihvatanja i ambivalentnim u uspostavljanju odnosa sa drugim osobama. Naime, kroz odnos sa drugima oni traže potvrdu sopstvene vrednosti, ali su ispunjeni negativnim očekivanjima, pa agresivna ispoljavanja mogu predstavljati neki vid odbrane koji vodi izbegavanju bliskosti, a samim tim i izbegavanju bola zbog gubitka ili odbacivanja.

Subskala Protivrečno ponašanje je izraženija kod ispitanika koji pripadaju odbacujućem obrascu, u odnosu na ispitanike koji pripadaju sigurnom obrascu afektivne vezanosti, dok je subskala Ljubomora, nepoverenje i mržnja izraženija kod ispitanika koji pripadaju preokupiranom obrascu u odnosu na ispitanike koji pripadaju sigurnom obrascu afektivne vezanosti. Iz dobijenih rezultata vidimo da i adolescenti koji nemaju delinkventno ponašanje pribegavaju različitim modalitetima agresivnosti, pri čemu su ispitanici koji pripadaju bojažljivom obrascu afektivne vezanosti skloniji agresivnim ispoljavanjima različite vrste u odnosu na ispitanike koji pripadaju ostalim obrascima.

Specifična hipoteza glasila je da postoje statistički značajne razlike u pogledu distribucija obrazaca afektivne vezanosti, kao i razlike u zastupljenosti modaliteta agresivnosti na uzorku delinkvenata u odnosu na kontrolni uzorak.

Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike između delinkvenata i nedelinkvenata u pogledu zastupljenosti afektivnih obrazaca. Dobijeni rezultati su

očekivani i logični. Sigurni obrazac afektivne vezanosti zastupljeniji je kod ispitanika koji nisu delinkventi, dok su preokupirani i bojažljivi zastupljeniji kod delinkvenata. Ispitanici su podjednako zastupljeni kada je u pitanju odbacujući obrazac. Drugim rečima, 55.2% delinkvenata je nesigurno vezano, dok je za 75.9% adolescenata karakterističan sigurni obrazac afektivnog vezivanja. Pomenuti nalazi u skladu su sa rezultatima dosadašnjih istraživanja. Ilustracije radi, navešćemo rezultate jednog istraživanja u ovoj oblasti na populaciji u domaćoj sredini koji pokazuju da se 68.7% delinkvenata raspoređuje u neki od nesigurnih obrazaca vezivanja, a da 67.9% adolescenata nedelinkvenata pripada sigurnom obrascu afektivnog vezivanja (Čačić, 2010). Delinkventi se, dakle, razlikuju od svojih vršnjaka nedelinkvenata u pogledu obrazaca afektivne vezanosti. Između delinkvenata i nedelinkvenata postoje statistički značajne razlike i kada su modaliteti agresivnosti u pitanju. Delinkventi su skloniji agresivnom reagovanju od nedelinkvenata, što je takođe u skladu sa očekivanjima, budući da je agresija jedan od osnovnih uzroka delinkventnog ponašanja. Dobijene razlike su statistički značajne na gotovo svim modalitetima agresivnosti. Poređenjem aritmetičkih sredina na subskali Verbalna agresija, ironija ili direktno optuživanje na poduzorku delinkvenata i nedelinkvenata, vidimo da je ovaj modalitet agresivnosti izraženiji kod delinkvenata, ali ova razlika nije statistički značajna.

Možemo reći da je ova hipoteza **delimično potvrđena**, jer samo na jednom modalitetu agresivnosti (Verbalna agresija, ironija ili direktno optuživanje) nisu dobijene statistički značajne razlike.

U najširem smislu, istraživanje koje smo sproveli odnosilo se na afektivno vezivanje i modalitete agresivnosti na populaciji delinkvenata. Osnovni istraživački zadatak je bio pronalaženje odgovora na pitanje da li delinkventi koji pripadaju različitim obrascima afektivne vezanosti koriste specifične modalitete agresivnosti. Može se reći da smo donekle i dobili odgovor na pitanje od koga smo krenuli u istraživanje. Rezultati su pokazali da postoje statistički značajne razlike između pojedinih modaliteta agresivnosti s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju. Odnosno da su modaliteti agresivnosti izraženiji kod ispitanika koji pripadaju nesigurnim obrascima afektivne vezanosti u odnosu na ispitanike koji pripadaju sigurnom obrascu afektivne vezanosti. Na osnovu dobijenih podataka možemo da zaključimo da nesigurni obrasci afektivne vezanosti mogu biti osnov kasnijeg agresivnog ponašanja, ali je takođe neophodna dalja empirijska provera, kako bi smo bili sigurni u verodostojnost naših rezultata. Rezultati takođe pokazuju da su delinkventi skloniji agresivnom reagovanju od svojih vršnjaka nedelinkvenata.

Rezultati su pokazali da je 55.2% delinkvenata nesigurno vezano, dok je za 75.9% adolescenata karakterističan sigurni obrazac afektivnog vezivanja. Iako se na poduzorku delinkvenata nije izdvojio neki karakteristični obrazac afektivnog vezivanja, podaci jasno ukazuju da postoji dominacija nesigurnih obrazaca afektivnog vezivanja na populaciji delinkvenata. Poredili smo delinkvente sa njihovim vršnjacima koji nisu delinkventi i dobili smo podatak da je sigurni obrazac afektivne vezanosti zastupljeniji kod ispitanika koji nisu delinkventi, dok su preokupirani i bojažljivi zastupljeniji kod delinkvenata.

Na osnovu obavljenih razgovora sa dečacima koji se nalaze na realizaciji vaspitne mere, možemo zaključiti da se radi o osobama koje imaju negativnu percepciju sebe, drugih i sveta oko sebe. Naime, oni sebe doživljavaju kao osobe koje nisu vredne pažnje i ljubavi, a na druge gledaju sumnjičavo, kao na osobe koje ih mogu izdati i povrediti. Nemaju poverenja u druge, a samopouzdanje im je poljuljano, te često ugrožavaju svoj položaj u ustanovi različitim destruktivnim i autodestruktivnim ponašanjima. Porodične relacije su im narušene, odnose sa roditeljima održavaju na veoma površnom nivou ili ih ne održavaju uopšte.

Na osnovu dobijenih rezultata možemo reći da rano iskustvo afektivnog vezivanja nije jedini uzročnik delinkventnog ponašanja, kao i da delinkvencija nastaje kao posledica interaktivnog delovanja sredine u kojoj osoba odrasta, trenutnih situacionih činioca i iskustva koje osoba nosi sa sobom, kao svoju ličnu istoriju, iz najranijeg detinjstva.

Ovim istraživanjem su otvorena neka pitanja koja se odnose na afektivno vezivanje delinkvenata, ali sva pitanja koja smo otvorili zahtevaju dalju empirijsku potvrdu. Smatramo da bi bilo značajno u narednim istraživanjima ispitati, pored afektivne vezanosti delinkvenata za roditelje, i afektivnu vezanost za vaspitače koji se staraju o njima dok su u domu.

Literatura

- Bowlby, J. (1958). The nature of the child's tie to his mother. *International Journal of Psycho-Analysis*, 39, 350-373.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss*, vol. I: Attachment. Basic Books, New York.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss*, vol. II: Separation: anxiety and anger. Basic Books, New York.
- Čačić, S. (2010). *Afektivno vezivanje delikvenata*, neobjavljeni magistarski rad, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Collins, N. L., Read, S.J. (1994). Cognitive representation of attachment: The structure and function of working models. *Advances in Personal Relationships*, Vol. 5, 53- 90. London: Jessica Kingsley.development. Basic Books, New York.
- Levy, T, Orlans, M. (2004). Attachment disorder, Antisocial Personality and Violence. *Annals of the American Psychotherapy*. Vol. 7. Sajt je posećen 25.09.2011. <http://www.questia.com/read/5008549764?title=Attachment%20Disorder%2c%20Antisocial%20Personality%2c%20and%20Violence>
- Mihić, I, Zotović, M, Petrović, J. (2007). Stresna iskustva u odrastanju I afektivna vezanost adolescenata, *Psihologija*, Vol. 40(4), 527-542.
- Mitić-Randelović, Lj. (1999). *Umeće zajedništva i odvajanja*. Prosveta, Niš.
- Nikić, G, Travica, V. (2007). Primena teorije afektivnog vezivanja u proučavanju partnerskih odnosa, Zbornik radova: Afektivno vezivanje (teorije, istraživanje, terapije), Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 133-148.

- Stanojević, T.S (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*, Prosveta, Niš.
- Stanojević, T.S (2008). *Rano iskustvo i ljubavne veze: Teorija afektivnog vezivanja*, Filozofski fakultet, Niš.
- Stanojević, T.S (2011). *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti I procena*, Filozofski fakultet, Niš.
- Stefanović-Stanojević, T. (2002). Bliske partnerske veze. *Psihologija*, Vol. 35(1-2), 123-142.
- Tangney, J. Et al. (1992): Shamed Into Anger? The Relation of Shame and Guilt to Anger and Self – Reported Aggression, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 62, No.4,669–675.
- Vukelić-Basarić, M. (2010). Promena hijerarhije afektivne vezanosti adolescenata i relacije sa psihosocijalnom adaptacijom, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi sad.
- Vulić-Prtorić, A. (2002). Obiteljske interakcije i psihopatološki simptomi u djece i adolescenata. *Suvremena psihologija*, Vol. 5, 31- 51.

Milica Zajić

PATTERNS OF AFFECTIVE ATTACHMENTS AND MODALITIES OF AGRESSION BETWEEN DELINQUENTS

Abstract

The main task of our research studies referred to finding answers to the question whether delinquents who belong to different styles of attachment use the specific modalities of aggression and whether delinquents are different from their peers, non delinquent the styles of attachment and the modalities of aggression. Results of research are interpreted in the light of attachment theory . Bowlby introduces the notion that emotional relationships are present throughout the human life and the styles of attachment, which was formed in early childhood, is the backbone of later development of personality. The sample includes 290 respondents, 145 residents Juvenile Correctional Institution in Krusevac and 145 control subjects, aged from 14 to 23 years. For the examination of attachment was used questionnaire for assessing family affective attachment - PAVb (Brennan et al., 1995, Contemporary Psychology, 6, 2003, Zagreb), as measure of aggression was used the Buss - Durkee Inventory (Buss & Durkee,1957).The results show that exist statistically significant differences between some modalities of aggression according to the style of attachment to which respondents belong. Namely the modalities of aggression are more expressed in subjects who belong to the insecurely connected of attachment in relation to the subjects who belong to the secure styles of attachment.The results also show that 55.2% of delinquents are insecurely connected while 75.9% of adolescents are characterized by the secure styles of attachment. We compared delinquents with their peers who are not delinquents, and we got the information that a secure styles of attachment is frequent in subjects who are not delinquents, while preoccupied and fearful are more frequent in delinquents.

Keywords: attachment, styles of attachment, aggression, delinquency

Bojan Veljković¹

UDK 615.851

dipl. psiholog

MUP R. Srbije, Policijska uprava Jagodina

INTERVENCIJE U KRIZI – POMOĆ ŽRTVAMA I POMAGAČIMA KROZ PSIHOLOŠKU INTEGRACIJU TRAUME

Apstrakt

Teška traumatska iskustva mogu kod ljudi uzrokovati upadanje u krizu kao specifično stanje karakterisano osećanjem bespomoćnosti, kognitivne dezorganizacije i izmenjenog ponašanja. Intenzitet i opseg traume, uz personalizovanost reakcije pojedinca, određuju da li će se kod osobe razviti PTSP (posttraumatski stresni poremećaj). Različiti modeli intervencija u krizi omogućavaju reuspostavljanje kontrole, psihološke ravnoteže i funkcionalnosti pojedinca kako bi se prevenirao razvoj PTSP-a kod žrtava traume ali i kod pomogača koji doživljavaju posrednu traumatizaciju. Polemika o stvarnoj neophodnosti i uspešnosti psiholoških intervencija u krizi ukazala je na potrebu empirijskih validacija protokola kriznih intervencija i unapređenje programa evaluacije procedura.

Кljučне речи : trauma, kriza, intervencije u krizi, posredna traumatizacija

Uvod

Veliki broj kriznih situacija u savremenom svetu aktuelizuje potrebu za intervencijama u krizi jer u takvim okolnostima uobičajeni načini reagovanja i rešavanja problema ne odgovaraju trenutnim zahtevima situacije (Roberts, 2000, prema Dattilio & Freeman 2011). Međutim, ako model krizne intervencije nije baziran na jakim empirijskim i praktičnim osnovama može se desiti da intervencija u krizi bude neuspešna ili čak kontra-produktivna, bez obzira na nesumnjivu nameru da se pomogne žrtvama traume (Caul & Velzant, 2005, prema Roberts & Everly, 2006). Traumatično iskustvo može biti posledica doživljaja nasilja, fizičkog napada, pljačke, teške saobraćajne nesreće, dijagnostikovane neizlečive bolesti, seksualnog zlostavljanja ili silovanja, iskustava rata, zarobljavanja, mučenja, boravka u logorima, kidnapovanja i sl. (Grbeša, 1999). Uopšteno, intervencije u krizi imaju za cilj da umanje intenzitet krize, zaštite ljude od dodatnih stresora, doprinesu mobilizaciji unutrašnjih psiholoških kapa-citeta kako bi osoba što brže uspostavila nivo funkcionisanja pre krize, da spreče ili ublaže eventualno neprilagođeno ponašanje ili emocionalne slomove koji mogu da uslede kod nekih žrtava krize. Reagovanje u stresnim i traumatskim situacijama uslovljeno je sveukupnom organizacijom ličnosti koja uključuje neurofiziološku, kognitivnu i afektivnu komponentu (Dattilio & Freeman, 2011).

Glavni cilj psiholoških kriznih intervencija je pomoći ljudima da lakše podnesu traumatski događaj, da ga integrišu u svoje životno iskustvo kako bi nastavili dalje

¹ bojan_sladja@yahoo.com

normalno da žive (Arambašić i sar., 2000). Ljudska patnja i profesionalni napori „pomagača“ tokom intervencija u krizi prepliću se kroz međusobne uticaje. Kvalitet tog odnosa je takav da veoma često dovede do potrebe „da se pomogne pomagačima“ koji prilikom svog profesionalnog angažovanja bivaju posredno traumatizovani. Da li će se intervencija svesti na kratak razgovor rasterećenja, kao psihološku „prvu pomoć“, ili će se primeniti neki od kompleksnijih modela intervencije u krizi, zavisiće između ostalog i od težine i obuhvata traumatskog događaja.

Nema potpunog slaganja među kreatorima modela kriznih intervencija u pogledu strukture same intervencije, vremena implementacije i evaluacije efikasnosti. Meta-analiza 36 studija kriznih intervencija (Roberts & Everly, 2006) pokazala je da mali broj kriznih intervencija ima dokumentovanu efikasnost i da određeni model krizne intervencije ne odgovara svakoj vrsti krizne situacije. Ova meta-analitička studija ukazala je na veći efekat kratkih i intenzivnih kriznih intervencija, uglavnom baziranih na rad sa porodicom nakon situacija zlostavljanja dece u porodici.

Everly (2000) naglašava značaj tajminga krizne intervencije i kreiranje modela intervencije prema potrebama i kapacitetima pojedinaca koji su doživeli traumu. On naglašava da su neke osobe *primarno kognitivne* u kriznoj situaciji (teže da reuspostave kontrolu i reše problem), dok su druge *primarno afektivne* (potrebna im je saosećajnost i „katarzična ventilacija“). Dakle, od suštinskog je značaja izabrati najbolju strategiju krizne intervencije za svaki specifičan traumatski događaj, specifičnu populaciju pogođenu traumom, i implementirati tu strategiju u najadekvatnijem trenutku.

Određena istraživanja (Kessler et al., 1995, prema Mc.Nally, Bryant & Ehlers, 2003) dovode u pitanje neophodnost intervencije u krizi i ukazuju na činjenicu da se većina ljudi oporavi od simptoma traume nakon tri meseca, čak iako nisu bili podvrgnuti bilo kakvom tretmanu u sklopu intervencije u krizi. Ako im je dat izbor, samo 10% onih koji su preživeli traumu traži da razgovara o svom iskustvu sa nekim od pomagača (psiholog, psihijatar, socijalni radnik i sl.) (Rose et al., 2000, prema Mc.Nally, Bryant & Ehlers, 2003). Ako insistiramo da oni koji su preživeli traumu odmah nakon toga razgovaraju sa nekim o svojim razmišljanjima i emocijama tokom traumatskog događaja, to može povećati rizik od preplavljenosti traumatskim iskustvom i biti kontraproduktivno (Mc.Nally, Bryant & Ehlers, 2003).

Istorijski posmatrano, sam pojam „*krizne intervencije*“ prvi put je upotrebljen u Beču krajem 19. veka od strane „*Lambergerovog spasilačkog udruženja*“ (Lemberger Freiwilligen Rettungsgesellschaft), a početkom 20. veka u Londonu je osnovano „*Odeljenje protiv samoubistava*“ koje je bilo aktivno u pomaganju prevazilaženja suicidalnih kriza (Dattilio & Freeman, 2011). Tokom Prvog i Drugog svetskog rata psiholozi i psihijatri koji su bili raspoređeni u blizini bojišta susretali su se sa slučajevima „granatnog šoka“ ili „borbenog zamora“ kod pojedinih boraca i imali su zadatak da odgovarajućom intervencijom u toj kriznoj situaciji takve traumatizovane borce što hitnije učine ponovo sposobnim za borbu. U ratu u Vijetnamu primenjivana su ratna sredstva i metode ratovanja (napalm bombe, ratovanje u podzemnim tunelima, i sl.) koji su kod američkih boraca izazivali intenzivne stresne i traumatske reakcije, a kasnije vrlo često i posttraumatski stresni poremećaj (PTSP), poznat kao „vijetnamski sindrom“. Zajed-

nička opservacija ratnih psihologa i psihijatara bila je da bavljenje krizom ubrzo nakon traumatskog događaja umnogome umanjuje posledice traume i omogućava vraćanje velikog broja vojnika u borbu umesto slanja na dugotrajna lečenja u pozadinske bolnice, sa veoma neizvesnim ishodom.

Krizne interevencije, u smislu postupaka koji se danas podrazumevaju pod tim, postulirane su radom dvojice psihologa, Geralda Kaplana i Eriha Lindemana. Oni su, nakon tragične nesreće u Bostonu (SAD) 1944. godine, kada je u požaru u noćnom klubu stradalo preko 400 osoba, sprovedi intervenciju u krizi sa stotinak preživelih i sa članovima porodica žrtava (Arambašić i sar., 2000).

Neki noviji primeri masovnih stradanja velikog broja ljudi, sa svim obeležjima krize, poput terorističkih napada u Njujorku 11. septembra 2001. godine, havarije nuklearne elektrane Fukušima u Japanu, marta 2011. godine, ili katastrofalnih poplava u Srbiji maja 2014. godine, ukazali su na permanentnost potrebe kreiranja specifičnih modela intervencija u krizi.

Stres, trauma i kriza, pojmovno određenje i razlike

Bez obzira na široku zastupljenost u svakodnevnom govoru, medijima i literaturi, pojam «*stres*» često se shvata ili upotrebljava pogrešno, najčešće poistovećivanjem stresa sa stresorom (ne-kim objektivnim događajem koji se dogodio u okruženju) ili sa unutrašnjim psihičkim stanjem nape-tosti i zabrinutosti. U stručnim krugovima opšte-prihvaćena je definicija stresa kao *celovitog biopsihosocijalnog odgovora organizma na delovanje stresora* koji remete njegovu ravnotežu (Nešić, 2005).

Istraživanja Koxa (Cox) i Mekeja (Mackey), a kasnije i Lazarusa i Mejsona (Mason), postuliraju tzv. *psihološki model stresa* (Obrenović, 2005) sa fokusom na psihosocijalnim činiocima kao izvorima stresnih i traumatskih iskustava i odnosom pojedinca sa okolinom. Upravo kognitivna obrada situacije od strane ličnosti i njen doživljaj te situacije kao potencijalno stresne ili traumatske opredeljuje prirodu i intenzitet reakcije pojedinca (Miljković, 2005).

Za prevazilaženje stresnih situacija i povratak na adekvatno funkcionisanje pojedinac razvija sopstvene lične strategije (*strategije prevladavanja* – aktivnosti koje imaju svoju svrhu i podrazumevaju svrsishodan napor) koje uključuju promenu stresora, prihvatanje situacije ili izbegavanje stresnih situacija, a univerzalnih recepata o najboljem načinu suočavanja sa stresom nema već je to rezultat međudejstva osobina ličnosti i karakteristika stresora (Arambašić i sar., 2000).

Istraživanja učestalosti traumatskih događaja u opštoj populaciji pokazuju da takvi događaji zapravo i nisu tako retki. Oko 60% muškaraca i 51% žena potvrđuje da je imalo bar jedan traumatski događaj u životu (Kessler et al, 1995, prema Grbeša, 1999). Sa stanovišta polnih razlika muškarci su češće žrtve traume ratovanja, fizičkog napada ili kidnapovanja, dok su žene češće izložene traumama kao posledice nasilja u porodici, silovanja ili seksualnog zlostavljanja, pogotovu u ranom životnom dobu (Grbeša, 1999). Prema pojedinim istraživanjima sprovedenim u Americi, postoji verovatnoća da će 90%

Amerikanaca tokom svog života biti izloženo nekoj vrsti traumatskog događaja, a 9% njih će razviti PTSP (Breslau et al., prema Everly, 2000). Iskustva sa naših prostora, recimo kod radnika MUP-a, govore da je policijski službenik u toku obavljanja radnih aktivnosti često direktan učesnik ili posmatrač nekog traumatskog događaja (na primer, saobraćajna nesreća, teža povreda opasna po život, povreda sa smrtnim ishodom, ubistvo ili samoubistvo, razni oblici nasilja u porodici, itd.). Znaci zakasnelog stresa usled doživljene traume mogu se javiti nedeljama i mesecima nakon traume. Ti znaci uključuju razdražljivost, povlačenje u sebe, pad produktivnosti, povećano odsustvo sa posla, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, alkohola i sl. (detaljnije u: Veljković, 2014).

Izloženost traumatskom događaju podrazumeva:

- da je osoba doživela, bila svedok ili se suočila sa događajem koji je uključivao aktuelnu ili preteću smrt ili povredu, ili pretnju fizičkom integritetu sebe ili drugih;
- da je odgovor osobe uključivao intenzivan strah, bespomoćnost ili užas (Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje Američke psihološke asocijacije (APA, DSM IV, 1995, prema Grbeša, 1999).

Neki istraživači govore o podeli trauma na one sa «velikim T»- događaji koje osoba opaža kao životno ugrožavajuće (fizički napadi, kidnapovanja, silovanje, prirodne katastrofe, borbena dejstva i sl.), i traume sa «malim t»- uznemirujuća iskustva koja se svakodnevno mogu dešavati, ali nisu životno ugrožavajuća (Šapiro, 2012).

Reakcije na traumatske događaje su neizbežne i univerzalne, kod svih ili kod ogromne većine ljudi. Element *bespomoćnosti* čini određeni događaj subjektivno potrebnim i traumatskim. Iznenadnost, silina i besmisao traumatskog događaja odgovorni su za to osećanje bespomoćnosti, pogotovu na početku traumatskog događaja. Dugoročnije, iz toga može proizaći potpuni gubitak vere i nade u budućnost, pesimizam, osećaj nesigurnosti u život, promene u sistemu vrednosti.

Već i samo poreklo reči *kriza* (grč. *Krisis*- odluka, odlučivanje) upućuje na to da kriza zahteva odluke koje se donose u određenom kritičnom trenutku. Tako Lengsli (Langsley et al., 1996, prema Arambašić i sar., 2000), definiše krizu kao kritičan događaj i reakcije koje slede nakon tog događaja. Različiti događaji mogu kod pojedinih osoba izazvati stanje krize a kod drugih će reakcija ostati na nivou stresne reakcije, neće dostići nivo krize kao psihičkog stanja. Neki autori o ovome govore kao o *pragu reagovanja i ranjivosti* koji može biti različit od osobe do osobe ali se može razlikovati i kod jedne iste osobe u odnosu na situaciju (Freeman & Simon, 1989, prema Dattilio & Freeman, 2011). Na ranjivost jedne osobe utiču činioci ranjivosti (umor, glad, teška bolest, hroničan bol, slaba kontrola impulsa itd). Činioci ranjivosti mogu imati učinak sabiranja ako istovremeno deluje više njih i njihov kumulativni učinak značajno može sniziti prag ranjivosti osobe na traumu i krizu.

Everly (2000) definiše krizu kao akutni odgovor na kritični događaj koji uključuje narušenu psihološku ravnotežu, nefunkcionisanje uobičajenih mehanizama prevladavanja stresa i očiglednu disfunkcionalnost osobe.

Bez obzira što je u osnovi svake krize kao psihološkog stanja događaj koji je za pojedinca bio visoko stresan ili čak traumatičan (tzv. «okidač krize») kriza ima svoje specifičnosti u odnosu na stresnu i traumatsku reakciju. Ona će svakako kod osobe iza-

zvati promenu slike o sopstvenoj neranji-vosti, a iznenadnost i besmisao traumatskog događaja direktno utiče na preispitivanje doživljaja sveta i života kao smislenog i razumljivog (Arambašić i sar., 2000).

Traumatski događaj je specifičan po osećaju *bespomoćnosti* koji se razvija, a u krizi dolazi i do *gubitka kontrole i unutrašnje ravnoteže* kod pojedinca i do *dezorganizacije ponašanja*, koja može biti neposredna, u određenoj situaciji, ili može trajati duži vremenski period. O *krizi* govorimo ako takva dezorganizacija traje od dve do šest nedelja i znatno otežava ili onemogućava funkcionisanje osobe. Osim značajnih promena u kognitivnom funkcionisanju kod osobe dolazi i do značajnih promena na emocionalnom planu. To se najpre ogleda u visokom nivou anksioznosti kod osobe u krizi, osećajem sopstvene krivice, tugom i bezvoljnošću. Iz takvog stanja može se razviti psihološka potreba za *porica-njem* i neverovanjem u realnost traumatskog događaja. Takva stanja često bivaju na kraju zamenjena *ljutnjom* «na nekog ili nešto» čemu se pripisuje krivica za nemio događaj pa na taj način osoba uspostavlja kakav-takav osećaj kontrole i bar delimično restrukturira svoje psihološko polje.

Smanjena sposobnost rešavanja problema tokom kriznih događaja, kad uobičajeni načini funkcionisanja ne odgovaraju trenutnim zahtevima situacije, u najtežim slučajevima može dovesti i do pojave kratkotrajnih reaktivnih psihoza, kada je kognitivna, emocionalna i ponašajna dezorganizacija ličnosti izraženija i uključuje izrazitu emocionalnu nestabilnost i krajnje nepredvidivo ponašanje. Svi navedeni oblici reakcija u *kriznim markeri krizne reakcije* - zahtevaju neku vrstu intervencije u krizi. Krizna intervencija usmerena je na psihološko razrešenje trenutne krize u životu pojedinca i na njegovo vraćanje barem na nivo funkcionisanja pre krize (Aguilera, 1990, prema Dattilio & Freeman, 2011).

Psihološke krizne intervencije

U kriznim situacijama i u stanju krize uobičajeni načini rešavanja problema ne funkcionišu a psihološki mehanizmi odbrane su oslabljeni. Psihološke krizne intervencije su u suštini preventivni postupci, nisu psihoterapijski postupci niti su zamena za njih. Everly, Lating i Mitchell (2005, prema Roberts & Everly, 2006) tvrde da je uspešna krizna intervencija samo jedan segment u procesu ukupnog zbrinjavanja koje sasvim sigurno treba da uključi i neku vrstu psihoterapije. Pomoću intervencija u krizi sprečavamo teže posledice koje traumatski događaj može imati po žrtve, ne zalazeći tog trenutka u dubinu opšteg psihičkog stanja osoba, njihovih psihičkih teškoća i doživljaja. Krizna intervencija je samo jedna tačka u procesu zbrinjavanja osoba pogođenih krizom (Lating & Mitchell, 2005, prema Roberts & Everly, 2006). Krizna intervencija je akutna psihološka podrška koja ima za cilj stabilizaciju simptoma disfunkcije i njihovu klasifikaciju kako bi se opredelili najadekvatniji i osobi najpotrebniji oblici psihološke pomoći (Everly, 2000). Tako dolazimo do uopštene definicije psiholoških kriznih intervencija kao *skupu postupaka pomoću kojih se ljudima pomaže da lakše prebrode ono što su doživeli* (Arambašić i sar., 2000). Glavni cilj je pomoći žrtvama da traumatski događaj integrišu u svoje životno iskustvo, reorganizuju se i nastave normalno da žive.

Želeći, pre svega da pomogne pripadnicima pomažućih i spasilačkih službi (policajcima, vatro-gascima i radnicima hitne pomoći), američki psiholog Džefri Mičel (Mitchell, 1983, 1988, Mitchell & Bray 1990, Mitchell & Everly, 1996, prema Dattilio & Freeman, 2011), kreirao je 3 postupka u okviru šireg konteksta psiholoških kriznih intervencija:

- *postupak rasterećenja* (engl. *defusing*) - sprovodi se pre odlaska sa mesta traumatskog događaja, obavlja se sa manjom grupom ljudi- pomagača, traje oko 20 minuta do sat vremena, sadrži faze uvoda, «istraživanja» i davanja informacija. Učesnici u slobodnom razgovoru, uz pomoć voditelja postupka, izražavaju svoje utiske i doživljaje povodom kriznog događaja, dok im voditelj daje osnovne informacije o stresu, traumi i traumatskim reakcijama, pomažući im tako da svoje reakcije prihvate kao uobičajene i normalne za takvu vrstu događaja.
- *postupak demobilizacije* - sprovodi se nakon traumatskih događaja koji imaju veći opseg i intenzitet pa samim tim dovode do krize većih razmera. Postupak traje desetak minuta, a učesnici pomagači se okupljaju odmah nakon kriznog događaja i voditelj postupka im govori o znacima stresa i traume i reakcijama koje će najverovatnije primetiti kod sebe sledećih nekoliko dana. Nakon kraćeg odmora od dvadesetak minuta pomagači se vraćaju kućama ili redovnom poslu (ne vraćaju se na mesto traumatskog događaja) a u međuvremenu im se daje informacija da će u narednih par dana biti organizovan postupak sažete psihološke integracije traume.
- *postupak sažete psihološke integracije traume* - strukturirani postupak vođenja razgovora namenjenog pospešivanju emocionalne obrade traumatskog iskustva (Mitchell & Everly, 1996, prema Dattilio & Freeman, 2011).

Roberts i Ottens (2005) definisali su svoj model intervencije u krizi koji obuhvata 7 etapa:

- 1) Temeljna biopsihosocijalna analiza stanja žrtava traume koja uključuje : evidentiranje potrebe za medicinskom negom, pretnju suicidom, rizik agresivnog ponašanja žrtve, aktuelne mehanizme prevladavanja stresa, eventualnu upotrebu psihoaktivnih supstanci.
- 2) Brzo uspostavljanje odnosa sa traumatizovanom osobom uz neutralni i neosuđujući stav, u cilju uspostavljanja mira i kontrole situacije.
- 3) Identifikacija dominantnih tema za traumatizovanu osobu.
- 4) Rad sa osećanjima i emocijama, uz aktivno slušanje i korišćenje ohrabrujućih izraza, refleksija i parafraziranja.
- 5) Istraživanje alternativa, mogućnosti za prevazilaženje trenutne situacije, uz identifikaciju ranijih uspešnih mehanizama .
- 6) Razvoj i formulisanje akcionog plana postupanja žrtve traume.
- 7) Implementacija plana, uz praćenje post-kriznog statusa osobe koja je preživela traumau.

Everly (2000) govori o pet principa kriznih intervencija, sa težištem na smanjenje rizika od sprovođenja prerane krizne intervencije. Navedenih pet principa su:

- 1) kao odgovor na značajan kritični događaj mobilisati tim za krizne intervencije ;
- 2) diferencirati simptome traume koji mogu usloviti nastanak PTSP-a;
- 3) sagledati potrebe pojedinaca u krizi i njihove kapacitete za krizni odgovor;
- 4) tajming za implementaciju krizne intervencije bazirati na psihološkoj spremnosti osoba kojima se pomaže, a ne na realnom protoku vremena . Rana krizna intervencija, u prvih 48h nakon traume, nije uvek adekvatna;
- 5) implementirati odgovarajući model intervencije (specifičan u odnosu na događaj i potrebe žrtava traume).

Iskustva u zemljama u kojima postoji razvijen sistem službi i timova za pružanje psihološke pomoći u kriznim situacijama pokazuje da se zahvaljujući ovoj aktivnosti:

- brže dolazi do oporavka i ponovnog uspostavljanja funkcionisanja zajednice;
- izbegavaju se dugotrajne psihičke posledice kod žrtava traumatskih događaja (PTSP);
- osobe pogođene traumom mnogo brže se vraćaju svakodnevnim aktivnostima;
- samim tim ostvaruje se značajna društvena korist i finansijske uštede jer manji broj zaposlenih odlazi na bolovanja i lečenje (Arambašić i sar., 2000).

Struktura jednog modela intervencije u krizi; postupak sažete psihološke integracije traume

Po mnogim svojim karakteristikama postupak sažete psihološke integracije traume, kao specifični grupni postupak u okviru kriznih intervencija, odslikava kognitivno - bihevioralni pristup kriznim intervencijama. Verbalizacija doživljaja, misli i stanja i pokazivanje osećanja vezanih za traumatski događaj pomaže ljudima da bolje procene bolne traumatske i posttraumatske reakcije i integrišu događaj u sopstveno životno iskustvo (Mitchell & Everly, 1996, prema Dattilio & Freeman, 2011). Na taj način sažeta psihološka integracija traume omogućava učesnicima postupka da na odgovarajući način shvate svoje stresne reakcije pre nego što učvrste pogrešna tumačenja događaja.

Postupak je namenjen različitim nivoima učesnika u kriznom i traumatskom događaju:

- primarni nivo (neposredne žrtve događaja);
- sekundarni nivo (očevici događaja i porodice žrtava); i
- tercijarni nivo (rodbina, prijatelji, saradnici na poslu, pripadnici spasilačkih službi i pomažućih profesija- policajci, vatrogasci, radnici hitne pomoći i sl.) (Arambašić i sar., 2000).

Postupak je organizacijski formalizovao (uključivši i iskustva drugih stručnjaka, npr. psihologa Rafaela (B. Raphael) i Robinsona (R. Robinson) iz Australije, Diregrou-

va (A. Dyregrov) iz Norveške, američki psiholog Džefri Mičel sa saradnicima počev od 80-tih godina prošlog veka (Mitchell, 1983, Mitchell & Bray 1990, Mitchell & Everly, 1996, prema Dattilio & Freeman, 2011). Bez obzira što je inicijalno kreiran za potrebe pomaganja pripadnicima spasilačkih službi postupak se vremenom počeo uspešno primenjivati u mnogim institucijama u društvu (npr. u školama, bankama-nakon oružanih pljački, fabrikama-nakon teških nesreća na radu, i sl.).

U osnovi, postupak podrazumeva strukturirano detaljno prorađivanje neke traumatske situacije uz usmeravanje na emocionalne, kognitivne i ponašajne reakcije učesnika, uz istovremeno stručno vođenje, edukaciju i informisanje o bitnim činjenicama iz područja stresa i traume. (Arambašić i sar., 2000). Osnovni ciljevi postupka pojednostavljeno se mogu predstaviti kao prevencija problema koje žrtve traume mogu imati u porodici, na poslu i u svakodnevnom životu, kao i prevencija težih postra-umatskih poremećaja. Sažeta psihološka integracija traume ne može pomoći da ne dođe do neprijatnih stresnih i traumatskih reakcija ali može pomoći u uviđanju i prihvatanju njihovih značenja («normalne reakcije na nenormalnu situaciju»), i pokretanju ka preduzimanju dodatnih akcija kako bi se žrtve tra-ume što pre vratile na nivo funkcionisanja pre traume.

Sažetu integraciju traume sprovode najmanje dva stručnjaka, a po potrebi i više njih, odnosno jedan voditelj postupka i nekoliko pomagača. Sprovođenje postupka, posebno za voditelja postupka, zahteva posedovanje stručnih znanja (o krizi, psihičkoj traumi, posttraumatskoj stresnoj reakciji, sindromu PTSP), veština, poznavanje grupne dinamike i postupaka za rad sa traumatizovanim osoba-ma (Dyregrov, 1989, prema Arambašić i sar., 2000). Voditelj postupka, u suštini, treba da potvrdi tj. prihvati osećanja pojedinaca učesnika postupka, da ne umanju njihov značaj ali da radi na menjanju referentnog okvira tih osećanja, da ih učesnici postepeno integrišu u svoje životno iskustvo. Njegov glavni zadatak je, zapravo: pružanje podrške, prihvatanje i razumevanje. Krizna situacija je veoma specifična u odnosu na svakodnevne životne situacije, koje mogu biti obeležene različitim problemima i stresnim situacijama, ali bez traumatskog događaja koji vodi u krizu. Zato i kriznim intervencijama, pri sprovođenju sažete psihološke integracije traume, pomagači koriste različite vrste tehnika i postupaka. Neki od njih su: emocionalna podrška, podsticanje emocionalnog rasterećenja, pokazivanje zainteresovanosti, empatija, aktivno slušanje, definisanje problema, davanje konkretnih informacija, postavljanje konkretnih zahteva u smeru prilagođenog ponašanja, i sl.

Voditelj je obično stručnjak iz oblasti duševnog zdravlja (psiholog, psihijatar, socijalni radnik i sl.), i nije poželjno da pripada krugu ugroženih traumom, a pomagači voditelja mogu biti iz tzv. pomažućih profesija (vatrogasci, policajci, radnici hitne medicinske pomoći i sl.) koji su tokom svoje profesionalne karijeri bili suočeni sa različitim kriznim situacijama. Postupak se može podeliti u tri faze: a) priprema; b) sprovođenje postupka; c) praćenje.

U fazi pripreme definiše se koga uključiti u postupak i kojim redosledom, u koje vreme sprovođiti postupak, gde sprovođiti postupak, koliko će trajati postupak, kolika će biti veličina grupe. Obično se postupak sažete psihološke integracije traume sprovodi po redosledu «krugova ugroženosti», najpre direktni učesnici traumatskog događaja,

zatim očevici i porodice, itd. Važno je da grupe budu homogene, da se npr. u istoj grupi ne pojave podređeni i pretpostavljeni iz jedne organizacije. Nije preporučljivo da se postupak sprovodi prvih 24 sata kako bi popustili psihološki odbrambeni mehanizmi i postupak bio efektivniji. U okviru prvih 24 sata može se koristiti postupak rasterećenja (engl. defusing). Idealno vreme je 1-3 dana nakon traumatskog događaja, a optimalno vreme je do 12 nedelja nakon događaja.

Postupak se sprovodi van mesta traumatskog događaja, u sigurnom prostoru za učesnike, u neutralnom okruženju. Najoptimalnija veličina grupe je 15-20 članova. Postupak traje u proseku 90 minuta, ali može i do 3-4 sata, zavisno od veličine i otvorenosti grupe, obuhvata i intenziteta traume, i sl. Postupak ima sedam faza koje su strukturirane tako da omogućavaju prelazak iz kognitivnog nivoa funkcionisanja osobe u emocionalni nivo i ponovni povratak na kognitivni nivo funkcionisanja:

1. Uvod (kognitivno područje) - voditelj postupka se predstavlja i postupno upozna učesnike sa načinom rada i ciljevima koje grupa treba da dostigne. Iznosi pravila susreta (uz mogućnost da učesnici usvoje i neka pravila koja sami predlože i zajednički ih usvoje). Ta pravila uključuju poverljivost, odsustvo kritike i vrednovanja tuđih izjava tokom govora, neophodnost da svi učestvuju u iznošenju činjenica, da kažu svoje ime i šta su radili, videli i čuli tokom događaja (to je pravilo u uvodu, kasnije nije jer učesnici govore kada žele i osećaju potrebu), svako govori za sebe - i preuzima odgovornost za rečeno, kao i da nema fotografisanja, telefoniranja, snimanja i vođenja beležaka tokom susreta. Veoma je važno da voditelj(i) susreta još tokom ove faze ispolje osobine dobrog voditelja grupnog rada: empatičnost, stručnost, zainteresovanost i spremnost za pružanje podrške učesnicima.

2. Faza činjenica (kognitivno područje) - suštinsko pitanje u ovoj fazi jeste «šta je bio vaš posao, šta ste radili tokom kriznog događaja.» Učesnici se predstave a zatim treba da kažu šta su radili, videli, čuli, tokom traumatskog događaja. Na taj način ponovo se oživljavaju detalji događaja što do-prinosi njegovom ukupnom boljem razumevanju.

3. Faza misli (kognitivno/emocionalno područje) - voditelji susreta u ovoj fazi obično pitaju učesnike «šta im je prolazilo kroz glavu tokom traumatskog događaja», pozivajući članove grupe da kažu svoju prvu misao koja im se pojavila tokom kriznog događaja, ima li misli koje su im se ne-prestano «vrtele po glavi» nakon kriznog događaja ili su još uvek prisutne. U ovoj fazi, obzirom da se radi o mislima koje mogu biti teške i opterećujuće i duboko ličnim sećanjima može se očekivati da će nekim učesnicima biti teško da o tome govore, a drugi mogu pokazivati agresivnost ili druge jake emocije koje voditelj susreta mora uspešno «apsorbovati». Zbog svega navedenog ova faza i predstavlja prelaznu fazu iz kognitivnog ka emocionalnom području.

4. Faza najteže pojedinosti (izvorno nazivana fazom reakcije), emocionalno područje - Voditelj susreta poziva učesnike da kažu šta im je bilo najteže, šta ih je najviše potreslo, koja pojedinost događaja izaziva najjači bol, koju pojedinost iz sećanja bi najradije izbrisali. Ova faza je obično praćena jakim emocijama učesnika susreta, a cilj je postići rasterećenje kroz razgovor. U ovoj fazi voditelj samo daje podršku ili interveniše zbog kršenja nekog pravila rada, a učesnici ne govore po redosledu već se javljaju po svojoj želji.

5. Faza simptoma/znakovi stresa i traume (emocionalno/kognitivno područje) - po završetku prethodne faze i tek kad više niko ne želi da govori o najtežim pojedinostima pristupa se ovoj fazi koja traje desetak minuta. Voditelj poziva učesnike da opišu misa-one, telesne, emocionalne i ponašajne znake stresa koje primećuju kod sebe sada, koje su osetili tokom kriznog događaja ili neposredno na-kon njega. Iznošenje tih sadržaja omogućava njihovu podelu i normalizaciju jer su oni ponekad zbu-njujući za učesnike i sa izuzetnim olakšanjem prihvataju saznanje da se pojavljuju i kod drugih učesnika (Dattilio & Freeman, 2011).

6. Faza podučavanja (kognitivno područje) - ona ima za cilj da učesnike na izvestan način udalji od emocionalno teških sadržaja kojima su se bavili tokom susreta. To je nastavak vraćanja na kognitivnu obradu informacija razmenjivanjem informacija o prirodi stresnih i traumatskih reakcija i fiziološkim i psihološkim reakcijama koje se mogu očekivati kao oubičajena reakcija na krizni doga-đaj. Poželjno je napomenuti učesnicima da postoji mogućnost da će se posle sažete psihološke integra-cije traume osećati nešto lošije, ali da će takvo osećanje proći i da će nastupiti rasterećenje.

7. Faza zaokruživanja (kognitivno područje) - to je završna faza, voditelj pojaš-njava ako je nešto ostalo nejasno, daje priliku učesnicima da postave pitanja, informiše ih gde će im i kada biti na raspolaganju za eventualne individualne razgovore, upućuje učesnike na neophodnost da još neko vre-me prate svoje reakcije i daje im preporuku da se jave u odgovarajuće stručne službe ako se budu osećali loše.

Praćenje učesnika postupka je poslednji segment, ali ne manje važan od drugih za ukupnu uspešnost postupka. Neophodno je pratiti kako se učesnici sažete integracije traume osećaju 7-10 dana nakon prvobitnog susreta. Tokom ponovnog susreta mogu se postavljati pitanja kao što su: „Kako vam je na poslu / u porodici“, „oseća li neko da ga naročito muči neki deo događaja“, „kako se osećate u slobodno vreme“, „šta bi vam olakšalo podnošenje tog kritičnog događaja“ (Mitchell & Dyregrov, 1993, prema Arambašić i sar., 2000).

Posredna traumatizacija ili kako pomoći pomagačima

Uspešno i delotvorno pomaganje pomagačima verovatno je najbolji oblik kolegi-jalnog i interdi-sciplinarnog poštovanja (Miller, 1995, prema Dattilio & Freeman, 2011). Zaposleni u tzv. pomažućim profesijama (vatrogasci, radnici hitne medicinske pomoći, policajci, socijalni radnici, i sl.) i stručnjaci iz oblasti duševnog zdravlja (psiholozi, psi-hijatri) u osnovi svog posla imaju pomoć ljudima u situacijama kada im je teško, kad dožive težak stres, traumu ili zapadnu u krizu. Šta očekuje pomagače na terenu, prilikom sprovođenja kriznih intervencija? Odgovor je: malo ili nimalo kontrole nad situacijom, vrlo jake emocije, moguć otpor pojedinaca, nedostatak prostora i vremena. «One vidljive rane mogu i da zarastu, materijalna šteta se može nadoknaditi, ali često su baš one nevid-ljive, nematerijalne posledice nekog dela ono što žrtvu izuzetno dugo opterećuje» (op. cit. Rainer, 2011, str.194).

Učestvovanje u kriznim intervencijama je veoma težak, kompleksan i iscrpljujući posao koji i same „pomagače“ može dovesti u situaciju da im je potrebna pomoć. Učinci višegodišnjih terenskih kriznih intervencija, gde pomagači moraju delovati brzo u kratkom vremenu kako bi stabilizovali situaciju nad kojom često nemaju kontrolu, gomilaju se tokom godina rada i konstantna izloženost stresu kod pomagača može dovesti do sagorevanja na poslu, depresije i/ili napuštanja područja kriznih intervencija kao profesionalne delatnosti.

Pored navedenog, još jedan psihološki mehanizam deluje u situaciji stalnih interpersonalnih i socijalnih kontakata pomagača sa osobama koje su doživele nasilje, povređivanje, napuštenost, i sl. *Transfer* negativnih emocija, misli i raspoloženja traumatizovanih osoba dovodi i da *kontratransferne reakcije pomagača* kao ukupnog emocionalnog odnosa prema traumatizovanoj osobi. Nerazrešena po-tisnuta strahovanja, iskustva ili sećanja na sopstvene traumatske doživljaje iz prošlosti pomagača ukr-štaju se sa sadržajem koji transferiše traumatizovana osoba. Uspešno prevazilaženje neminovnog tra-nferno-kointratransfernog odnosa podrazumeva osvešćenost pomagača, njegovu oslobođenost od vladajućih problema u što većoj meri ,kako bi izbegao projektovanje svojih nerazrešenih konflikata na osobe kojima treba da pomogne. Ljudi kojima nedostaje kontrola nad sopstvenim emotivnim životom «biju neke svoje unutrašnje bitke» koje im umanjuju profesionalnu produktivnost kroz sniženu koncentraciju i neracionalno rasudjivanje (Goleman, 2005).

Krizni događaj na pomagača utiče za vreme trajanja samog događaja, neposredno nakon događaja i 6 nedelja ili više nakon događaja. Ta tri razdoblja karakterisana su reakcijama pomagača koje vode ili u stanje šoka, krize i neuspešne integracije traume koja će dovesti do otežanog profesionalnog funkcionisanja ili čak ozbiljnijih poremećaja kod pomagača, ili će voditi u drugom pravcu - ka razrešenju, integraciji traume, prihvatanje situacije i uspešnog ličnog i profesionalnog funkcionisanja. Pravac reakcije opredeljuje čitav niz faktora: težina i opseg traume, nivo odgovornosti koju pomagač oseća, profesionalno i lično iskustvo pomagača sa krizama, profesionalna podrška i ponašanje drugih kolega, uključenost medija, stavovi pretpostavljenih (Snelgrove, 1994, prema Arambašić i sar., 2000).

Kako bi pomagači zadržali odgovarajući profesionalni nivo funkcionisanja neophodno je da se i za njih organizuju intervencije u krizi i određena vrsta integracije traume koja će omogućiti normalizaciju reakcija, ventiliranje, i na kraju reintegraciju traumatskog događaja. Nekada će za uspešnu reintegraciju traume biti dovoljna grupna diskusija sa kolegama, razgovor rasterećenja, profesionalna podrška, a u određenim situacijama biće potrebno sprovesti i sažetu psihološku integraciju traume kao neku vrstu sekundarne intervencije koju će za pomagače voditi kolega stručnjak iz oblasti mentalnog zdravlja koji je bio van traumatskog događaja.

Obuka i edukacija svih onih koji sprovode kriznu intervenciju mora da sadrži elemente koji pojačavaju prevenciju eventualnih štetnih uticaja intervencije na „pomagače“. To podrazumeva postojanje empirijski validnih i potvrđenih protokola intervencije i odgovarajućih programa evaluacije procedura (Dziegielewski & Powers, 2005, prema Roberts & Everly, 2006).

Zaključak

Svrishodnost blagovremene i kvalitetno strukturirane intervencije u krizi potvrdila se u velikom broju slučajeva tokom vremena. Međutim, raznovrsnost i specifičnost kriznih situacija i personalizovanost reakcije pojedinaca u kriznoj situaciji istakla je važnost pažljivog biranja modela krizne intervencije koji će se primeniti. Činjenica je da se samo kod određenog broja ljudi nakon traumatskog događaja razvije PTSP, uprkos tome što većina ima početne simptome. Zato je suštinsko pitanje koju vrstu intervencije treba ponuditi kao profesionalnu pomoć, kome je treba ponuditi i kada je treba implementirati. Kritici je posebno podložna rana intervencije u krizi jer ima autora koji smatraju da insistiranje na razgovoru o mislima i osećanjima odmah nakon preživljene traume može biti kontraproduktivno jer povećava rizik od preplavljenosti tim iskustvom.

Model sažete psihološke integracije traume, kao jedan od brojnih koncepata intervencije u krizi, pruža osobama nakon izrazito stresnih i traumatskih iskustava, mogućnost da kroz iznošenje činjenica, misli, emocija i sećanja o događaju, integrišu traumu u svoje životno iskustvo i nastave normalan život. Dalje usavršavanje ovog i drugih modela moralo bi da uključi mehanizme empirijske validacije ukupne uspešnosti, kao i programe evaluacije procedura uključenih u model. Između ostalog to je neophodno i zbog činjenice da pojedini autori osporavaju neophodnost i značaj intervencije u krizi za oporavak osoba koje su preživele traumatsko iskustvo.

Svi oni koji interveniše u kriznim situacijama potencijalne su žrtve posredne traumatizacije i često je i njima potrebna stručna pomoć. Stručna i kvalitetna obuka i konstantna edukacija onih koji su uključeni u krizne intervencije kao pomagači značajno može smanjiti efekte posredne traumatizacije, ali ih ne može potpuno eliminisati. Uprkos pomenutoj sumnji pojedinih istraživača u neophodnost i efikasnost kriznih intervencija, životna realnost ne isključuje mogućnost različitih vrsta nesreća i teških traumatskih događaja i kriza. Ta činjenica nameće potrebu da se na različitim nivoima društvenog funkcionisanja formiraju osposobljeni timovi za intervencije u krizi, uz razvijanje i unapređivanje modela kriznih intervencija za specifične društvene grupe i krizne situacije.

Literatura

- Arambašić, L., Ajduković, M., Vidović, V. (2000). *Psihološke krizne intervencije: psihološka prva pomoć nakon kriznih događaja*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Dattilio, F., Freeman, A. (2011). *Kognitivno - bihevioralne strategije u kriznim Intervencijama*. Zagreb: Naklada Slap.
- Goleman, D. (2005). *Emocionalna inteligencija*. Beograd: Geopoetika.
- Grbeša, G. (1999). *Posttraumatski stresni poremećaj*. Šid: Grafosrem.
- Everly, G. S. (2000). Five Principles of Crisis Intervention: Reducing the Risk of Premature Crisis Intervention, *International Journal of Emergency Mental Health*, 2(1), 1-4.
- Miljković, S. (2005). Od stresa do psihosomatskih poremećaja, u: Nešić, M. (ur.) *Psihoneuroendokrinoimunologija stresa*, (199-211), Niš: Univerzitet u Nišu, Medicinski fakultet.

- Nešić, M. (2005). Psihoneuroendokrinologija stresa, u: Nešić, M. (ur.), *Psihoneuroendokrinološki aspekti stresa*, (23-43), Niš: Univerzitet u Nišu, Medicinski fakultet.
- Mc. Nally, R. J., Bryant, R. A., Ehlers, A. (2003). Does Early Psychological Intervention Promote Recovery From Posttraumatic Stress? , *Psychological Science in Public Interest*, 2, 45-79.
- Obrenović, J. (2005). Modeli stresa, u: Nešić, M. (ur.), *Psihoneuroendokrinološki aspekti stresa*, (11-22), Niš: Univerzitet u Nišu, Medicinski fakultet.
- Rainer, H. (2011). Pomoć žrtvama kao tema u obrazovanju policije- idejno nadmetanje: alternativni put u repetitorijum, *Bezbednost*, 1, 189-195.
- Roberts, A. R., Everly, G. S. Jr. (2006). A Meta-Analysis of 36 Crisis Intervention, *Brief Treatment and Crisis Intervention*, 6, 10-21.
- Roberts, A. R., Ottens, A. J. (2005). The Seven -Stage Crisis Intervention Model: A Road-Map to Goal Attainment, Problem Solving and Crisis Resolution, *Brief Treatment and Crisis* , 329-339.
- Šapiro, F. (2012). *EMDR Terapija reprociranjem - nova dimenzija psihoterapije*. N.Sad: Psihopolis institut.
- Špirić, Ž. (2008). *Ratna psihotrauma srpskih veterana*. Beograd: Udruženje boraca rata Republike Srbije.
- Veljković, B. (2014). Stres na radu- neophodnost kvalitetne procene rizika i kreiranja strategija prevencije za zaposlene u Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Srbije, *Bezbednost*, 2, 157- 172.

Bojan Veljković

CRISIS INTERVENTION –HELPING VICTIMS AND SUPPORTING PROFESSIONALS BY PSYCHOLOGICAL INTEGRATION OF TRAUMA

Abstract

Different kinds of traumatic cases might cause getting into crisis as a specific state which is characterized with feelings of helplessness, cognitive disorientation and changed behavior. Intensity and trauma volume and individual's personalized reaction, determines will the PTSD (posttraumatic stress disorder) be developed. Different models of crisis intervention able regaining control, psychological balance and individual's functionality in order to prevent for trauma victims and helpers as secondary traumatized to develop PTSP. Arguments about the real necessity and successfully of crisis psychological interventions, showed the need of empirical validation for protocols of crisis intervention and also improving programs for procedures evaluation.

Key words: trauma, crisis, crisis intervention, indirectly traumatization

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице
Димитрије Станојевић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Тираж
50 CD-R

Ниш 2017.

ISSN 1451-5407

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.9

ГОДИШЊАК за психологију / главни и
одговорни уредник Весна Анђелковић.
– Год. 12, бр. 14 (2015)- . – Ниш (Ћирила и
Методија 2) : Филозофски факултет, 2017-
. - 24 cm

Годишње. – Је наставак : Godišnjak
studijske grupe za psihologiju = ISSN
1451-1967

ISSN 1451-5407 = Годишњак за психологију

COBISS.SR-ID 108659468